BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

M. TVLLIVS CICERO

43: DE FINIBVS BONORVM ET MALORVM LIBRI QVINQVE

EDIDIT

TH. SCHICHE

1219

LIPSIAE
IN AEDIBVS B.G. TEVBNERI

J. A. Davison.
27. iv. 38.

M. TULLI CICERONIS
SCRIPTA QUAE MANSERUNT OMNIA

FASC. 43

DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM LIBRI QUINQUE

RECOGNOVIT

TH. SCHICHE

LIPSIAE IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI MCMXV

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

PRAEFATIO

Ad Ciceronis de finibus bonorum et malorum libros recensendos codices adhibui partim iam pridem adhibitos partim a me primum collatos. Prioris generis hi sunt:

1. Palatinus 1513 (= A) in bibliotheca Vaticana, mem- A
branaceus formae quaternariae, qui putatur saeculi esse XI. Continet solos de finibus libros ac ne eos quidem integros; desinit enim IV 16 (cf. ad p. 126, 25). Eius codicis praestantiam cognovit Gruterus[1], qui eum in notis ad libros de finibus adscriptis saepe commemorat. Plenam huius libri collationem, quam G. Baiter in editione Turicensi altera (1861) proposuit, fecit Carolus Prien idemque codicem accurate descripsit[2]; specimen eius exstat apud Chatelain.[3])

2. Palatinus 1525 (= B) in bibliotheca Vaticana, charta- B
ceus formae maximae, saec. XV; in folio 215 legitur annus 1467. Permultos hic codex continet Ciceronis libros et orationes[4]), eoque Gruterus in editione sua omnium Ciceronis operum multifariam est usus. Atque in folio, quod in eo Ciceronis scripta praecedit, legitur, quibus numeris eum Gruterus significet in adnotationibus criticis, quas in editione sua verbis Ciceronis adscripsit. Neque enim in omnibus libris Ciceronianis, in quibus hoc codice ille usus est, eodem numero eum significat. Scriptum igitur illic

---

1) *Ciceronis opera omnia* ex sola fere codd. mss. fide emendata studio atque industria Iani Gulielmii et Iani Gruteri, Hamburgi 1618.

2) Carl Halm, *Zur Handschriftenkunde der ciceronischen Schriften*, München 1850, p. 16 sq.

3) Émile Chatelain, *Paléographie des classiques latins*, première partie, Paris 1884—1892, tab. XLIII.

4) Disputavit de eo C. Halmius copiosius in libro, qui inscribitur „Archiv für Philologie und Pädagogik, 15. Band“ vel „Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik. 15. Supplementband“ Leipzig 1849, p. 167 sqq., brevius in libro modo dicto *(Zur Handschriftenkunde der ciceronischen Schriften)* p. 17.

est hunc codicem in libris de finibus a Grutero vocari secundum, quod falsum est. Nam re vera in his libris recensendis ille hunc codicem non adhibuit aliumque pro eo librum Palatinum minus bonum, quo usus est, appellavit secundum (cf. C. Halm, Archiv p. 175 not. 35).[1] Quo factum est, ut codicis B lectiones primum innotescerent collatione a Carolo Prienio facta et a G. Baitero in editione altera Turicensi proposita. Huius quoque codicis specimen exstat apud Chatelain (l. l. tab. XXV).

E 3. Erlangensis (= E) n. quondam 38, nunc 847, in bibliotheca universitatis Erlangensis. Continet hic liber dimidiam fere partem eorum librorum Tullianorum, quos exhibet Palatinus 1525.[2] Codicem Erlangensem solum ex bonis libris plene collatum habuit N. Madvigius, cum libros de finibus primum ederet a. 1839, egitque de eius in his libris forma p. XIX sqq. ed. 3 (1876). Hunc codicem in libris de finibus plane gemellum esse codicis Palatini 1525 apertum fit communitate multarum lectionum et bonarum et pravarum, quae in solis his duobus codicibus inveniuntur. Par est etiam in utroque vocabulorum scribendorum ratio, paria sunt compendia, atque etiam scripturae genus in his quidem de finibus libris aut plane par aut certe admodum simile. Halmius (*Zur Handschriftenkunde* p. 3) codicem Erlangensem Heidelbergae non tantum comparatum esse — legitur in fine totius operae: „Comparatus est hic praesens liber per fratrem Conrad Haunolt in studio Heydelbergensi anno . . . LXVI [i. e. 1466]“ — sed etiam scriptum conicit, nec videtur dubium, quin libri de finibus in eum

---

1) Gruterus in libris de fin. sex usus est codicibus Palatinis, qui nunc adservantur in bibliotheca Vaticana, quos, cum ipse tractaverim, hic enumero. Primus fuit is, quem supra diximus, n. 1513, secundus n. 1512 (saec. XV, membran., contin. ll. de fin.), tertius n. 1524 (membran., saec. XV exeunt., contin. ll. de amic., de senect., paradoxa, ll. de fin., de off., disp. Tuscul., ll. de nat. deor., de div., de fato, de leg.), quartus n. 1511 (membran., saec. XV vel XVI, contin. ll. de fin. et Academ. poster.), quintus n. 1516 (membran.. saec. XV, contin. disp. Tuscul., ll. de fin., Academ. poster.), sextus n. 1515 (scriptus a Iohanne de Vellate, ipso quidem bis testante, contin. ll. de fin., Lucull., Tim.). Quos omnes praeter primum deteriorum codicum in genere esse habendos ex indiciis quibusdam huic generi codicum communibus (cf. p. VIII sq.) colligitur.

2) Cf. de Erlangensi praeter Halmium (Archiv p. 170 sq., *Zur Handschriftenkunde* p. 2 sq.) J. C. Irmischer in catalogo biblioth. Erlang. (1852) p. 219 sq.

ex eodem exemplari atque in codicem Palatinum 1525, fortasse etiam ab eodem scriba sint transscripti. Tres ultimi modo libri Tulliani, de amic., de sen., parad., in Erlangensi ab alia manu scripti sunt atque praecedentes, eaque bis posuit anni numerum; legitur enim in fine libri de sen.: „Finit Tullius de senectute. 66⁰ [i. e. 1466] C. H. [i. e. Conrad Haunolt],“ itemque in fine paradoxorum: „C finit H LXVI [i. e. 1466] in die Albini.“ Quibus ex subscriptionibus concludi posse videtur, hos ultimos tres libros anno 1466 scriptos esse a Conrado Haunolt. Superiores autem libri cum et ipsi unius scribae manum prae se ferant, omnes ab eo scripti videntur, qui in fine l. III de off. — id primum est operum Tullianorum hoc volumine comprehensorum — nomen suum posuit eiusdemque illius anni numerum. Ibi enim legitur: „Expliciunt libri tres de officiis marci tulii ciceronis. Scripti per me bernhardum groschedel de remingen Anno 66 proxima feriali die post bartholomei.“ Hunc igitur hominem in utroque codice libros de finibus scripsisse veri simile est.

Iam ne quis miretur, si in adnotatione nostra de his tribus codicibus **ABE** nonnunquam aliud quid, atque apud Madvigium aut Baiterum traditur, inveniri aut diserte dicitur aut ex silentio concludi debet, hic affirmare necesse est, me hos quoque codices ipsum tractasse.

Codicibus ab aliis ad libros de finibus recensendos nondum adhibitis usus sum his:

1. Rottendorfianus (= **R**), qui est in bibliotheca academiae Lugduno-Batavae Gronovianus 21, formae quaternariae min., saec. XII. In imo margine folii primi inscriptum legitur: „Liber Bern. Rottendorff S. D.“ De Ciceronis libris de fin., qui in huius codicis f. 1—21 leguntur, J. Geelius in catalogo libr. manuscr., qui inde ab anno 1741 bibliothecae Lugd.-Bat. accesserunt (1852), p. 136 haec dicit: „Omnia sine librorum distributione continuantur.“ Quod ita non est, sed finito unoquoque priorum quattuor librorum duos primos versus insequentis libri ita librarius scribere incipit, ut spatium vacuum relinquatur litterae initiali, quamquam ea non ponitur. Pergit Geelius: „Deterioris ordinis esse hae lectiones demonstrant: I 1 *quidam non tam id reprehendunt;* 2 *defensa et collata est;* ib. *semel iam missum;* et praesertim § 34: *quo pertineant non intelligantur.*“ Iam videamus, quo iure ex his quattuor exemplis Geelius hunc librum deterioris esse generis concluserit. In primo exemplo vera lectio est *quidam autem non tam id reprehendunt,* omissum igitur est in hoc libro vocabulum *autem,* quod in dett. non deest, et pro *non tam id* est in dett. **R**

non id tantum (cf. Madvig.). § 2 pro *collata*, quod etiam ex Parisiensi apud Mdv. adnotatur; omnes reliqui libri, de quibus constat, et meliores et deteriores, habent *collaudata*. Ib. *semel iam missum* est in codd. melioribus et in deteriorum longe pluribus. Denique I 34 *intelligantur* pro *intellegamus* legitur etiam in uno pessimo Davisii codice. Ex his *collata* et *intelligantur* menda sunt, quae a diversissimorum codicum librariis interdum pariter committuntur, *non tam id* autem ipsius meliorum codicum generis est indicium, ut nihil relinquatur, quo codicem R in deteriorum codicum genere habendum esse demonstretur. Meliorum potius codicum numero R addendum esse vel inde apparet. quod magna intercedit necessitudo inter hunc librum et codicem Morelianum. Guil. enim Morelius edidit librum, qui inscribitur: *Observationum Gulielmi Morelii Tilliani in M. T. Ciceronis libros quinque de finibus bonorum et malorum commentarius.* Parisiis, Apud Ioannem Lodoicum Tiletanum, ex adverso collegii Remensis. 1546. Cuius libri in epistula dedicatoria dicit Morelius (huius epistulae p. 4), se Ciceroniana, ut nonnunquam ex comparatis cum Cicerone auctoribus Graecis, ita magnam partem e vetere codice manuscripto proponere voluisse. Occurrunt deinde in Morelii observationibus multae lectiones ex codice quodam vetere allatae[1]), quibus et Madvigius et Baiterus iure multum tribuerunt. Nec plus uno libro vetere manu scripto Morelio praesto fuit; saepius enim loquitur de vetere illo codice, quo usus sit vel quem habeat, numquam de pluribus. Dicit ille quidem hic illic: „alii codices legunt," „codices nonnulli habent," „alii codices habent," sed tum nihil nisi libros impressos significat, qui quidem etiam Cratandri editionem Basileensem Germanicos codices appellet aliisque locis loquatur de codicibus excusis vel codicibus impressis. Nihil igitur eo efficitur, quod ille ad I 26, cum se antea iam ter (ad I 2, I 6, I 16) codicem suum veterem commemorasse oblitus sit, se verba *Etenim detractis de homine sensibus* ex inferiore loco huc traducta esse ex veteri quodam manuscripto codice facile animadvertisse adnotat, tamquam antea de hoc libro nondum sit locutus. Quae vero hoc loco (§ 26) in libro suo manuscripto se legisse dicit, haec sunt: „*Nam ante Aristippus et ille melius. Etenim quoniam detractis de homine sensibus, reliqui nihil est, necesse est quid ad naturam aut contra sit, a*

1) Eas J. C. Orellius in Ciceronis Academicorum et de finibus librorum editione ea, quae prodiit Turici 1827, p. 339 sqq. cum paucis aliis Morelii notis excerpsit.

natura ipsa iudicari, et expetendam, et dolorem ipsum per se esse. Addidisti ad extremum, etc.“ Respicit postea Morelius ad hunc locum in adnotatione ad verba *a natura ipsa iudicari* (I 30), ubi haec dicit: „post ea verba nonnulli codices habent praeterea *voluptatem et per se expetendam esse et dolorem ipsum per se esse fugiendum,* quae . . . . . in veteri codice, quo usi sumus, non reperiuntur: tametsi in eo loco, quem hinc traductum superius dixi, eius lectionis vestigia appareant. Ita enim legebatur: *iudicari et expetendam, et dolorem ipsum per se esse.*“ Iam haec omnia, quae his duobus locis de codice suo manuscripto Morelius affirmat, prorsus pariter reperiuntur in cod. R neque, quod sciamus, in ullo alio praeterea. In reliquis quoque locis a Morelio ex vetere illo manuscripto codice allatis, qui sunt fere ducenti, quantus sit huius libri consensus cum codice R vel ex selecta nostra adnotatione critica intellegit, qui quae de codice Moreliano traduntur cum ea comparat. Hoc loco satis habeo enumerare ea exempla lectionum ab his duobus codicibus solis exhibitarum, quae adnotatio nostra continet: p. 17, 13 *cum* om.[1]); 19, 4 *bonorum* om.; 30, 10 *voluptates*; 40, 20 *doceri*; 45, 7 *negliganter*[2]); 45, 9 *didicerunt quae ille contemnit sic solent Duo genera cupiditatum naturales* om.; 53, 24 *nisi ubi*; 75, 8 *quae non (que non)*; 77, 23 *veneantur (vaen.)*; 93, 11 *magis idem declarat*; 135, 12 *e virtute*; 137, 13 *iam*; 149, 10 *caeco (ceco)*; 150, 7 *summa crescere possunt*; 169, 3 *occurrent*; 177, 22 *actis*; 185, 12 *iacentes*; 191, 16 *consistere*; 199, 20 *dubium*; 202, 18 *genu.* De dissentientibus horum librorum lectionibus ex Morelii excerptis minus promptum est iudicare, quia est quod suspicemur saepius eum scripturam codicis sui non tam accurate ponere quam vellemus (cf. Madvig. 1876 p. 10). Etiamsi vero dici posse videtur, neutrum horum librorum ex altero esse descriptum, tamen nulla est dubitatio, quin ex eodem fonte fluxerint.

5. Codex Neapolitanus IV G 43 (= N) membran. formae quatern. saec. XV (cf. C. Janelli, Catalogus bibliothecae Latinae . . . manuscr. quae in regio Neapolitano Museo Borbonico adservatur, Neapoli 1827, p. 233). Continet libros de finibus usque ad V 79 (cf. ad p. 195, 9) et partes quasdam N

---

1) Idem de J. F. Gronovii codice Madvigius adnotat, neque dubito, quin Gronovii codex fuerit hic ipse Rottendorfianus.

2) Morelius: „*negligenter*“, corrigens, ut videtur, tacite scribendi rationem; nam „*negliganter*“ propius accedit ad veram h. l. lectionem „*ineleganter*“.

Academicorum poster. (§ 19 *pravumve quid consentiens* — 26 *itaque aer* et § 32 *ad probandum* — 46 *quadam fuit facultate et to*). De hoc codice disseruit F. Gustafsson (cf. Hermes, vol. XV, 1880, p. 466 sqq.) et iure suasit, ut ad recensendos de fin. libros adhiberetur. Esse enim hunc librum optimae originis ex eo efficitur, quod ille et bonis et pravis lectionibus cum **A** ($\mathbf{A}^1$) et **R** passim consentit. Obscuratur autem haec communis cum bonis libris origo magna multitudine correctionum, quae aut a librario aliquo sunt excogitatae aut, id quod plerumque factum est, ex librorum deteriorum genere haustae (cf. ad p. 19, 25; 20, 21; 21, 10; 22, 17; 31, 19; 44, 24; 45, 6; 47, 5; 47, 27; 50, 17; 53, 6; 56, 21; 58, 20; 62, 12; 63, 26; 69, 1; 69, 5 cet.). Quarum emendationum plurimae non sunt translatae ex eo exemplari, quod librarius describebat, sed in hoc ipso libro ita immutatis litteris aut erasis factae, ut non dubium sit, quin primitus scripta fuerit bonorum librorum lectio.

V 6. Codex Vaticanus 1759 (= **V**) membran. formae quatern. saec. XV (cf. Bibliothecae apostolicae Vaticanae codices manuscripti ... Codices Vaticani Latini tomus III, rec. B. Nogara, Romae 1912, p. 224). Hic liber praeter Modesti de re militari libellum in fine positum haec continet Ciceronis opera philosophica: de nat. deor., de divin., Tim., de fato, de fin. iterumque Tim. Ut huius quoque codicis lectiones ponerem in selecta varia lectione, eo factum est, quod hic liber magna ex parte caret vulgari interpolatione deteriorum codicum. Quod quo melius specimine aliquo intellegatur, indicia quaedam in universo genere horum codicum manifesta, quibuscum conparem codicem **V**, hic pono sumoque pro exemplo Palatinum 1515, qui fuit Gruteri sextus. Legimus

p. 12, 5 sq. ... *et ille melius. addidisti ad extremum* ...	in Pal. 1515 ... *et ille melius Etenim quoniam detractis de homine sensibus. addidisti ad extremum* ...
p. 14, 1 sq. ... *a natura ipsa iudicari. ea quid percipit aut quid iudicat* ...	... *a natura ipsa iudicari. Voluptatem eciam et per se expetendam esse et dolorem ipsum per se esse fugiendum. En quid percipit aut quid iudicat* ...
p. 45, 6 *naturales et non necessariae*	*naturales non necessarias*
p. 45, 9 ... *sed frangere. qui haec didicerunt, quae ille*	... *sed frangere rem. Qui si diceret cupiditatum esse*

contemnit, sic solent: duo genera cupiditatum, naturales et inanes, naturalium duo, necessariae et non necessariae. confecta res esset. vitiosum est enim ...	*duo genera, naturales et inanes, naturalium quoque item duo, necessarias et non necessarias, confecta res esset. Vitiosum est enim ...*
p. 47, 5 *si definire si dividere*	*si diffinire vel diuidere*
p. 47, 8 ... *umquam voluptatem appellavit, appellat; quae duo sunt, unum facit. hanc in motu voluptatem — sic enim ...*	*unquam voluptatem appellat et hanc in motu voluptatem que duo sunt unum facit. Sic enim ...*

Additamenta illa, quae leguntur primis duobus locis (*Etenim quoniam* cet., *voluptatem etiam* cet.) leguntur etiam in **V**, eaque primitus orta esse errore librarii alicuius casu paginam vel paginas aliquot archetypi omittentis conicere licet ex iis, quae I 26 in Moreliano et **R** inveniri supra (p. VI sq.) dixi. P. 45, 6 vocem *et* cum bonis libris **V** servavit. P. 45, 9 sqq. in **V** propria sunt menda *tangere* pro *frangere* et *confecta res est* pro *confecta res esset*, ceterum autem servatur codicum bonorum lectio, quae quantum differat ab audacissima in deterioribus immutatione totius enuntiati nemo non videt. P. 47, 5 in **V** prius *si* excidit, pro altero, ut in bonis praeter **BE**, legitur *in* vel *ni*, non *vel*, quod habent deteriores et qui codices **A** et **N** emendaverunt. P. 47, 8 sqq. pariter atque p. 45, 9 **V** habet lectionem bonorum librorum, non eam, quae admodum interpolata legitur in deterioribus.

Iam si quaerimus, quantum his codicibus sit tribuendum ad conformanda verba Tulliana, illud nunc quoque ut antea tenendum est, codicem **A**, ut est vetustissimus, ita omnium esse optimum. Proxime autem ad eum et vetustate et fide accedit cod. **R**. Qui hos libros scripserunt, ea, quae in suo quisque exemplari inveniebat, ita, ut legere sibi videbantur, transscribebant non curantes ut intellegerent, quae scribebant. Quare rarissimi eorum sunt conatus ea, quae difficilia erant lectu, suo Marte interpretandi vel restituendi. Non intellegentes autem quid scriberent saepe in legendis litteris et in separandis vocibus syllabisque erraverunt, quae causa fuit multorum mendorum. Quorum partem in **A** altera manus correxit; non tamen corrector in ea re eo exemplari usus est, ex quo **A** descriptus est, sed aut codice minus bono aut suo iudicio, ut non magna sit alterius manus auctoritas.

In librorum non interpolatorum genere habendus est etiam communis fons codicum B et E. Nam is quoque caruit fere conatibus scribentis suo arbitrio quae falsa videbantur emendandi, suntque quae ab his solis codicibus vere tradantur. Sed in eorum parente neglegentia librarii multi commissi erant errores maximeque in verborum positu magna fuit illius librarii incuria. Quod cum neque Madvigium (cf. ed. 3. p. XLVII) neque C. F. W. Muellerum (cf. adn. crit. ad p. 257, 20) fugerit, tamen ea, quam in hac re illi secuti sunt normam, non est probanda. Ubicumque enim A alium exhibet verborum ordinem atque BE, his codicibus abiectis illum sequuntur, tamquam nunquam potuerit errare librarius codicis A.[1]) Qua in re illi Baiterum secuti sunt, cuius recensio tota fere nititur codicibus A et B et Moreliano. Ubi vero deest testimonium codicis A, id est inde a IV 16, tres hi editores in collocatione verborum, ubi ea posita est in auctoritate codicum, solos libros BE sequuntur, tamquam in hac parte operis Tulliani in neglegentiae locum antea tam saepe perspicuae successerit certissima fides. In eam autem inciderunt inconstantiam, quod libros deteriores, quantum maxime poterant, spreverunt. Quod quamquam in universum suo iure fecerunt, tamen fugere eos non debuit, deteriores cum A in verborum ordine tam saepe congruere dissentientibus BE, ut, ubi deest A, deteriorum testimonium non fuerit spernendum. Nunc vero, cum praeter A et BE alii etiam praesto sint libri meliores, dubitatio ea, quae pertinet ad verborum ordinem, ubique fere est sublata. Ubi enim ante IV 16 A aliam exhibet verborum collocationem atque reliqui libri[2]), in eo erratum esse apparet. Ut hoc non saepe factum esse videmus, ita permagnus est eorum locorum numerus, in quibus verborum ordine BE ab ARNV dissentiunt, tumque BE esse reiciendos non auctoritate solum codicum reliquorum efficitur, sed eo etiam, quod dissensum illum codicum BE haud paucis locis[3]) per se pravum esse apparet,

1) Exceptum est mendum apertum codicis A p. 78, 23, quod tamen illos non docuit A quoque potuisse errare in verborum collocatione. Non constat sibi Madvigius neglecto A 24, 30; 37, 22; 40, 18; 55, 10; 72, 21; 75, 13; 79, 1; 80, 18; 83, 32; 96, 22; 113, 20.

2) p. 22, 17; 24, 30; 37, 22; 40, 18; 55, 10; 56, 15; 66, 17; 66, 27; 68, 6; 72, 21; 75, 13; 79, 1; 85, 2.

3) p. 29, 27; 46, 14; 52, 2; 53, 13; 54, 19; 56, 1; 60, 3; 66, 25; 67, 25; 80, 4; 81, 7; 81, 11; 92, 12; 97, 11; 101, 4; 103, 19; 104, 21; 111, 20; 126, 5; 132, 14; 145, 2; 145, 14; 166, 9; 175, 25 sq.; 187, 6; 196, 14; 198, 12; 199, 17.

ut reliquis quoque locis, quibus **BE** ab **ARNV** verborum collocatione dissentiunt, non maiorem fidem sed neglegentiam fuisse causam huius dissensus concludere debeamus.

Codices denique **N** et **V** dissentientes ab **ABER** non magna esse propria auctoritate per se apparet. Accidere tamen potuit ut propter vulgarem etiam bonorum codicum ad eadem menda committenda proclivitatem hic illic **N** vel **V** vel uterque veram lectionem aut certe vestigium veri servarent, velut p. 4, 20; 44, 24 (ubi ea lectio, quae ad verum proxime accedit, *accubens ere*, est in **V**, in **N** autem fuisse ante rasuram et correctionem ab altera manu factam veri simile est). Ceterum quotiens **N** et **V** ab **ABER** dissentientes ipsi inter se concinunt (velut p. 16, 30; 67, 30; 69, 19 cet.) indicia tenentur codicis alicuius bonae originis, sed iam hic illic emendati, ex quo, etsi impari gradu, **N** et **V** sunt derivati. Cum vero **ABER** lectiones exhibent inter se diversas maximeque si in ea parte, ubi **A** deest, **BE** et **R** inter se discrepant, tum **N** et **V** valent ad augendam eius partis, quacum faciunt, auctoritatem. Velut ubi post IV 16 in collocatione verborum **BE** recedunt ab **R**, non dubium est, quin ea pars, ad quam accedunt **N** et **V**, verum servaverit.

Quo tempore Cicero libros de finibus scripserit patet ex epistulis eius ad Atticum datis. Anno ante Chr. n. 45 cum ille post mortem Tulliae filiae Asturae commoraretur in scribendis libris ad philosophiam pertinentibus occupatus, medio fere mense Martio primum cogitasse videtur de personis, quos in opere aliquo de finibus bonorum et malorum conscribendo de sententiis Epicuri faceret disputantes (ad Att. XII 12, 2: *De Epicuro ut voles; etsi μεθαρμόσομαι in posterum genus hoc personarum. Incredibile est quam ea quidam requirant. ad antiquos igitur; ἀνεμέσητον γάρ*). Scribebat autem tum Academica eisque ante Id. Maias perfectis (ad Att. XII 45, 1 [44, 3 apud C. F. W. Mueller.]: *ego hic duo magna συντάγματα* [i. e. Catulum et Lucullum] *absolvi; nullo enim alio modo a miseria quasi aberrare possum*) statim accessit ad conscribendos de finibus libros. Quorum primum paulo ante Kal. Iunias Attico misit (ad Att. XIII 32, 2: *Torquatus Romae est; misi ut tibi daretur*). In altero libro occupatus ante Id. Iunias scribit ad Atticum (XII 5, 3 [XII 5 b Muell.]): *Tubulum praetorem video L. Metello Q. Maximo consulibus. nunc velim P. Scaevola pontifex maximus quibus consulibus tribunus pl. equidem puto proximis, Caepione et Pompeio; praetor enim L. Furio*

Sex. Atilio. dabis igitur tribunatum et, si poteris, Tubulus quo crimine. Accepto Attici responso Cicero scribere potuit quae legimus in altero de fin. libro p. 57, 14—21. Etiam id, quod ibidem paulo post (v. 23 sq.: *qualis Q. Pompeius in foedere Numantino infitiando fuit*) legimus de Q. Pompeio, ut Cicero scriberet hoc Attici responso factum esse videtur. Q. enim Pompeius est Pompeius ille, qui cum Caepione consul fuit et post consulatum contra Numantinos bellum gessit. Procedente mense Iunio Cicero scribit ad Atticum (XIII 12, 3): *Nunc illam* περὶ τελῶν σύνταξιν *sane mihi probatam Bruto, ut tibi placuit, despondimus, idque eum non nolle mihi scripsisti,* exeunte (XIII 19, 4): *ita confeci quinque libros* περὶ τελῶν, *ut Epicurea L. Torquato, Stoica M. Catoni,* περιπατητικὰ *M. Pisoni darem;* ἀζηλοτύπητον *id fore putaram, quod omnes illi decesserant.* Initio mensis Quintilis hos libros in manibus habebant librarii Attici et ipsius Ciceronis, qui tum queritur cum amico, quod Balbus ab eo quintum de finibus descripsisset et quod librarii Attici Caerelliae librorum de finibus describendorum fecissent potestatem (ad Att. XIII 23, 2 *quos Bruto mittimus, in manibus habent librarii.* 21, 4 sq. [21 a, 1 sq. Muell.]: *Dic mihi, placetne tibi primum edere iniussu meo? — — Quid? illud rectumne existimas quoiquam ⟨ante quam⟩ Bruto, cui te auctore* προςφωνῶ? *scripsit enim Balbus ad me se a te quintum de finibus librum descripsisse; in quo non sane multa mutavi, sed tamen quaedam. Tu autem commode feceris, si reliquos continueris, ne et* ἀδιόρθωτα *habeat Balbus et* ἕωλα *Brutus. — — Mirifice Caerellia studio videlicet philosophiae flagrans describit a tuis, istos ipsos de finibus habet. ego autem tibi confirmo — possum falli ut homo — a meis eam non habere; numquam enim ab oculis meis afuerunt. tantum porro aberat, ut binos scriberent; vix singulos confecerunt. Tuorum tamen ego nullum delictum arbitror itemque te volo existimare; a me enim praetermissumst, ut dicerem me eos exire nondum velle.* Et biduo post ad Att. XIII 22, 3: *Scripta nostra nusquam malo esse quam apud te, sed ea tum foras dari, cum utrique nostrum videbitur. ego et librarios tuos culpa libero neque te accuso et tamen aliud quiddam ad te scripseram, Caerelliam quaedam ⟨habere, quae nisi a te⟩ habere non potuerit. Balbo quidem intellegebam sat faciendum fuisse, tantum nolebam aut obsoletum Bruto aut Balbo inchoatum dari.* Postea cum nihil in litteris inveniatur, quod pertineat ad libros de finibus, Ciceronem eos medio fere mense Quintili Bruto misisse verisimile est, postquam

Varroni Academicorum posteriorum libri IV ab Attico sunt dati (ad Att. XIII 35, 2). Etiam ubi Cicero initio alterius de divinatione libri quae scripta de philosophia ad illud tempus a se sint edita exponit, libri de finibus subsequuntur Academicos; dicit enim ibi ille (de div. II 1 sq.): *quod genus philosophandi minime adrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur quattuor Academicis libris ostendimus; cumque fundamentum esset philosophiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut quid a quoque et quid contra quemque philosophum diceretur intellegi posset.*

Tres in hoc opere habentur disputationes, quarum prima complectitur libros I et II, altera III et IV, tertia V. Primus sermo est in Ciceronis villa Cumana (cf. p. 6, 25) inter Ciceronem et L. Manlium Torquatum et C. Valerium Triarium. Torquatus a Cicerone inducitur praetor designatus (cf. p. 65, 33 sqq.), gessit autem praeturam a. 49, sermonem igitur hunc Cicero habitum fingit anno 50. Torquatus is filius fuit L. Manli Torquati consulis a. 65, ab eoque se et in consulatu et in praetura maximo opere esse adiutum Cicero affirmat (p. Sull. 34). In bello civili Torquatus Pompeium secutus in Africa periit. Triarius quoque fuit in partibus Pompeianis et in bello est mortuus.

Alterum sermonem Cicero habet cum M. Porcio Catone in pueri Luculli villa Tusculana (cf. p. 89, 6 sqq.). Facit in eo dicentem Catonem (p. 120, 5 sq.): *cum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere et tribus horis perorare.* Lex ea est Cn. Pompei a. 52 consulis de ambitu, qua constitutum est ut eodem die ab accusatore duabus horis, a reo tribus peroraretur. Habitus igitur esse sermo fingitur non multo post perlatam hanc legem, cumque Cicero ludis commissis se ex urbe profectum esse dicat (p. 89, 22), cogitari tantum potest de anno 52; insequenti enim anno primis mensis Maii diebus ille Roma profectus est in provinciam Ciliciam.

Tertium sermonem Cicero a. 79 Athenis habitum esse fingit: ibi enim sex menses cum Antiocho, veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho, se fuisse studiumque philosophiae renovasse dicit in Bruto (315). Adsunt in sermone praeter Ciceronem ipsum Q. frater, L. Cicero frater patruelis, T. Pomponius Atticus, M. Pupius Piso Frugi, qui totam fere habet disputationem. Piso consul fuit a. 61 Ciceroni haudquaquam probatus. Meminit

eius Cicero ut Peripatetici perfecti etiam in libris de nat. deor. (I 16). Quo tempore Cicero libros de finibus scripsit, Piso quoque, ut reliqui, quorum in his libris primae sunt partes, erat mortuus (cf. p. XII ad Att. XIII 19, 4).

SIGLA CODICUM

A = Palatinus 1513.
B = Palatinus 1525.
E = Erlangensis 847.
R = Rottendorfianus.
N = Neapolitanus IV G 43.
V = Vaticanus 1759.

In selecta adnotatione critica codicum lectio aut omnibus aut parti eorum communis, si ab eo, quod est receptum, dissentit nullo codice appellato ponitur post lectionem receptam; ubi vero codices appellantur, plerumque dissentientium modo a recepta lectione librorum lectio ponitur, ut eos, qui non appellantur, lectionem receptam habere intellegatur. Sunt autem, quia A et N non sunt integri, hoc modo codices intellegendi:

I 1—IV 16 (cf. ad p. 126, 25) ABERNV
IV 16—V 79 (cf. ad p. 195, 9) BERNV
V 80—96 BERV

EDITIONES ET COMMENTATIONES

Alanus = M. T. Cic. de finibus bon. et mal. ll. V. Rec. Henricus Alanus. Dublinii 1856.
Ascens. = Opera philosophica Ciceronis. Venundantur cum ceteris ab Ioanne Parvo et Iodoco Badio (Ascensio) 1511.
Bai. = M. T. Cic. opera ex rec. J. C. Orellii. Ed. alt. vol. IV. Turici 1861. In hoc vol. p. 75—206: M. T. Cic. de fin. bon. et mal. ll. V recogn. I. G. Baiterus.
Bai. ed. min. = Baiteri editio Tauchnitziana 1863.
Bentl. = M. T. Cic. de fin. bon. et mal. ll. V et paradoxon lib. unus. Emend. notisque illustr. Thomas Bentley. Cantabrigiae 1718.
RBentl. = M. T. Cic. Tusculan. quaestionum ll. V ex rec. Io. Davisii. Editio IV. Accedunt Rich. Bentleii emendationes. Cantabrigiae 1738.
Böck. = M. T. Cic. de fin. bon. et mal. ll. V. Erklärt von Dagobert Boeckel. Erstes Bändchen: Buch I u. II. Berlin 1872.
Brem. = M. T. Cic. de fin. bon. et mal. ll. V ex rec. et cum notis Io. Henr. Bremii. Tom. I.

Turici 1798. (Continet ll. I—III. Lib. IV et V non prodierunt; adnotationibus a Bremio ad hos libros scriptis usus est Goerenzius.)
Crat. = Cic. opera, ex inclyta Basilea, 1528; ex aedibus Andr. Cratandri.
marg. ed. Cratandr. = margo editionis Cratandrinae.
Dav. = Cic. de fin. ll. V ex recens. Io. Davisii. Editio secunda. Cantabrigiae 1741.
dett. = codices deteriores.
edd. = editiones, maxime vetustiores.
Ern. = I. A. Ernesti.
Gr. = Gruterus, cf. praefat. p. III sqq.
Gz. = Cic. de fin. ll. V ed. I. A. Goerenz. Lipsiae 1813.
Halm. = C. Halmius apud Baiterum.
RKl. = Ciceronis opera ed. R. Klotz. Ed. 2, 1863 sqq. (Biblioth. Teubner.)
H. A. Koch, Coniectanea Tulliana. Progr. Portense. Naumburg 1868.
Lamb. = Lambinus.
A. Man. = Aldus Manutius, Pauli pater.
P. Man. = Paulus Manutius.
Mdv. = M. T. Cic. de fin. bon. et mal. libri V. Io. Nic. Madvigius rec. et enarr. Editio tertia emendata. Hauniae 1876.
Morel. = Morelius, cf. praefat. p. VI sq.
C. F. W. Mue. = M. T. Cic. de fin. bon. et mal. ll. V recogn. C.F.W.Mueller. Lipsiae 1878. (Biblioth. Teubner.)
Iw. Mue. = Iwani Muelleri observationum in Cic. de fin. libros particul. I, Erlangae 1869; particul. II, Erlangae 1870.
Mur. = Muretus.
Non. = Nonius Marcellus.
Or. = I. C. Orellius.
Otto = M. T. Cic. de fin. ll. V ed. F. W. Otto. Lipsiae 1831.
Pearc. = „Pearcii notulae aliquot apud Olivetum reperiuntur" Madvig. praef. p. LVII.
Rath. = Cic. de fin. ll. V ed. R. G. Rath, Halis Saxon. 1804.
Schue. = Cic. opera ed. C. G. Schuetz. Lipsiae 1814 sqq.
Se. = Schiche.
Urs. = Ursinus.
Va. = Joh. Vahleni opuscula academica. 2 partes. Berolini 1907. 1908.
Vict. = Victorius.
We. = Wesenbergius.

M. TULLI CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM
LIBRI QUINQUE

LIBER PRIMUS

Non eram nescius, Brute, cum, quae summis ingeniis 1 1
exquisitaque doctrina philosophi Graeco sermone trac-
tavissent, ea Latinis litteris mandaremus, fore ut hic
noster labor in varias reprehensiones incurreret. nam
quibusdam, et iis quidem non admodum indoctis, to-
tum hoc displicet philosophari. quidam autem non tam
id reprehendunt, si remissius agatur, sed tantum stu-
dium tamque multam operam ponendam in eo non
arbitrantur. erunt etiam, et ii quidem eruditi Graecis
litteris, contemnentes Latinas, qui se dicant in Graecis
legendis operam malle consumere. postremo aliquos
futuros suspicor, qui me ad alias litteras vocent, genus
hoc scribendi, etsi sit elegans, personae tamen et digni-
tatis esse negent. contra quos omnis dicendum brevi- 2
ter existimo.

Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, cum esset accusata et vituperata ab Hortensio. qui liber cum et tibi probatus videretur et iis, quos ego posse iudicare arbitrarer, plura suscepi veritus ne movere hominum studia viderer, retinere non posse. Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri, difficilem quandam temperantiam postulant in eo, quod semel admissum

---

21 philosophia a nobis BE 26 placet BEV 28 admissum *dett.* iam missum

coërceri reprimique non potest, ut propemodum iustioribus utamur illis, qui omnino avocent a philosophia, quam his, qui rebus infinitis modum constituant in reque eo meliore, quo maior sit, mediocritatem desiderent.
3 sive enim ad sapientiam perveniri potest, non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam [sapientia] est; sive hoc difficile est, tamen nec modus est ullus investigandi veri, nisi inveneris, et quaerendi defatigatio turpis est, cum id, quod quaeritur, sit pulcherrimum. etenim si delectamur, cum scribimus, quis est tam invidus, qui ab eo nos abducat? sin laboramus, quis est, qui alienae modum statuat industriae? nam ut Terentianus Chremes non inhumanus, qui novum vicinum non vult 'fodere aút arare aut áliquid ferre dénique' — non enim illum ab industria, sed ab inliberali labore deterret —, sic isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor.

2 4 Iis igitur est difficilius satis facere, qui se Latina scripta dicunt contemnere. in quibus hoc primum est in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos sermo patrius, cum idem fabellas Latinas ad verbum e Graecis expressas non inviti legant. quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiciat, quod se isdem Euripidis fabulis delectari dicat, Latinas litteras oderit? Synephebos ego, inquit, potius Caecilii aut Andriam Terentii quam utramque Menandri legam?
5 A quibus tantum dissentio, ut, cum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Atilii mihi legendam putem, de quo Lucilius: 'ferreum scriptorem', verum, opinor, scriptorem tamen, ut legendus sit. rudem enim esse omnino in nostris poëtis aut in-

---

6 *om. cod. Eliens. Davisii, P. Man.* 7 ullus est **BE** 8 defetigatio A^2 18 iis *Man. sec. Bai.;* his latina A^1**BE** latinia **R** latine A^2**NV** 23 nomini pene **BE** 29 atrilii *(ut videtur)* **R** acilii **BE** 30 Lucilius *Se.* lucinius A^1; licinius *(altera parte prioris u erasa)* A^2; licinius **BER**, **N** (litin.), **V**; Licinus *C.F.W. Mue.*

ertissimae segnitiae est aut fastidii delicatissimi. mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. an 'Utinám ne in nemore...' nihilo minus legimus quam hoc idem Graecum, quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non placebit Latine? Quid? si nos non interpretum 6
fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus, quid habent, cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta sint neque sint conversa de Graecis? nam si dicent ab illis has res esse tractatas, ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios inprimisque familiarem nostrum Posidonium. quid? Theophrastus mediocriterne delectat, cum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? quid? Epicurei num desistunt de isdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere? quodsi Graeci leguntur a Graecis isdem de rebus alia ratione compositis, quid est, cur nostri a nostris non legantur?

Quamquam, si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, 3 7
ut verterunt nostri poëtae fabulas, male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem. sed id neque feci adhuc nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, cum inciderit, ut id apte fieri possit, ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Nec vero, ut noster Lucilius, recusabo, quo

3 an Utinam *Mur. (ad Phil. 14, 5),* at utinam **ABERN** aut umnam **V** 6 quod **BEN**^{2} 8 eisque] eisdem **N** his (hys) **BE** 10 dicta sint *dett.* dicta sunt 12 ipsos **NV** ipso 16 Theophrastus *A. Man.* theophrastum **RNV** theophastrum **A** theoprastum **BE** 18 epicuri **BE** num **BE** non **RV** non (*superscr. ab alt. m.* uel num) **A** non (*superscr. ab alt. m.* nun) **N** 24 male **AR**^{2}**N**^{2} mali **BEN**^{1} mole **R**^{1} magis **V**

minus omnes mea legant. utinam esset ille Persius, Scipio vero et Rutilius multo etiam magis, quorum ille iudicium reformidans Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere. facete is quidem, sicut alia; sed neque tam docti tum erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa
8 appareat, doctrina mediocris. ego autem quem timeam lectorem, cum ad te ne Graecis quidem cedentem in philosophia audeam scribere? quamquam a te ipso id quidem facio provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me de virtute misisti.

Sed ex eo credo quibusdam usu venire, ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de malis Graecis Latine scripta deterius. quibus ego assentior, dum modo de isdem rebus ne Graecos quidem legendos putent. res vero bonas verbis electis graviter ornateque dictas quis non legat? nisi qui se plane Graecum dici velit, ut a Scaevola est prae-
9 tore salutatus Athenis Albucius. quem quidem locum comit multa venustate et omni sale idem Lucilius, apud quem praeclare Scaevola:

Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
municipem Ponti, Tritani, centurionum,
praeclarorum hominum ac primorum signiferumque,
maluisti dici. Graece ergo praetor Athenis,
id quod maluisti, te, cum ad me accedis, saluto:
'chaere,' inquam, 'Tite!' lictores, turma omnis chorusque:
'chaere, Tite!' hinc hostis mi Albucius, hinc inimicus.

---

4 alia *Urs.* alias 12 usui uenire *superscr. ab alt. m.* illud e; *ut sit* illud euenire, A; uenire usu R 17 dictas V dictatas 18 praetore *P. Man.* praetor 20 comit *Se.* c͠o N cum **ABERV** *cf. ad p. 5, 10; 23, 1; 26, 12; 44, 8; 46, 15; 160, 31* 23 Ponti *edd.* pontii (pontu **BE**) Tritani *Bai.* tritanii A^2RV tiranii A^1 tritanu **BE** 27 chaere] care **BE** chorusque] cohorsque '*primus quantum video Man.*' *Mdv.* 29 hic A^1**BERV** mi **BEV**; *om. in ras.* A; m R; mı *in fine versus* N^1, *add.* ıtii (*ut sit* mutii) N^2

Sed iure Mucius. ego autem mirari ⟨satis⟩ non queo 10 unde hoc sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. non est omnino hic docendi locus; sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiorem etiam esse quam Graecam. quando enim nobis, vel dicam aut oratoribus bonis aut poëtis, postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit?

Ego vero, quoniam forensibus operis, laboribus, peri- 4 culis non deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Romano locatus sum, debeo profecto, quantumcumque possum, in eo quoque elaborare, ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec cum istis tantopere pugnare, qui Graeca legere malint, modo legant illa ipsa, ne simulent, et iis servire, qui vel utrisque litteris uti velint vel, si suas habent, illas non magnopere desiderent. qui autem alia malunt scribi a no- 11 bis, aequi esse debent, quod et scripta multa sunt, sic ut plura nemini e nostris, et scribentur fortasse plura, si vita suppetet; et tamen, qui diligenter haec, quae de philosophia litteris mandamus, legere assueverit, iudicabit nulla ad legendum his esse potiora. quid est enim in vita tantopere quaerendum quam cum omnia in philosophia, tum id, quod his libris quaeritur, qui sit finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda, quid sequatur natura ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat ut extremum malorum? qua de re cum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius

---

1 mirari satis *Mdv.* satis mirari *A. Man.;* non mirari *Böck.* mirari (R *in mg. ad* aū *in fine versus pos. adscriptum habet a man. rec.* nō) 3 hic omnino **BE** 4 modo non inopem N[2] modo inopem 10 quoniam *Otto* con (conforensibus *superscr. ab alt. man.* u *sup.* o *priore*) N c̄ *vel* ī *(superscr.)* R cum 11 videor N[2]V videri 12 sum *dett.* sim 13 possum **BE** possim 15 tanto opere N malunt **BER** 20 nemini *edd.* memini 25 qui *Or.* quis **ARNV** quid **BE**

esse dignitatis, quam mihi quisque tribuat, quid in omni
munere vitae optimum et verissimum sit, exquirere?
12 an, partus ancillae sitne in fructu habendus, disseretur
inter principes civitatis, P. Scaevolam M'. que Manilium,
ab iisque M. Brutus dissentiet — quod et acutum genus
est et ad usus civium non inutile, nosque ea scripta
reliquaque eiusdem generis et legimus libenter et lege-
mus —, haec, quae vitam omnem continent, neglegen-
tur? nam, ut sint illa vendibiliora, haec uberiora certe
sunt. quamquam id quidem licebit iis existimare, qui
legerint. nos autem hanc omnem quaestionem de fini-
bus bonorum et malorum fere a nobis explicatam esse
his litteris arbitramur, in quibus, quantum potuimus,
non modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a sin-
5 gulis philosophiae disciplinis diceretur, persecuti sumus.
13 Ut autem a facillimis ordiamur, prima veniat in me-
dium Epicuri ratio, quae plerisque notissima est. quam
a nobis sic intelleges expositam, ut ab ipsis, qui eam
disciplinam probant, non soleat accuratius explicari;
verum enim invenire volumus, non tamquam adversa-
rium aliquem convincere. accurate autem quondam a
L. Torquato, homine omni doctrina erudito, defensa est
Epicuri sententia de voluptate, a meque ei responsum,
cum C. Triarius, in primis gravis et doctus adolescens,
14 ei disputationi interesset. nam cum ad me in Cumanum
salutandi causa uterque venisset, pauca primo inter nos
de litteris, quarum summum erat in utroque studium,
deinde Torquatus: Quoniam nacti te, inquit, sumus ali-
quando otiosum, certe audiam, quid sit, quod Epicurum
nostrum non tu quidem oderis, ut fere faciunt, qui ab
eo dissentiunt, sed certe non probes, eum quem ego
arbitror unum vidisse verum maximisque erroribus ani-

---

1 dignitatis esse BE tribuat A^1 tribuit (*in* N *cum ras. 1 vel 2 litt. post alteram* t) 4 M.' que *edd.* m. que ARNV m BE 8 neglegentur *A. Man.* negleguntur (neglig. BEN neg|glig. V) 18 intelleges A intelliges 26 inter nos primo BE 28 nacti te VN^2 hac tite A^1BER, N^1 *(ut videtur)*; hac die A^2

mos hominum liberavisse et omnia tradidisse, quae pertinerent ad bene beateque vivendum. sed existimo te, sicut nostrum Triarium, minus ab eo delectari, quod ista Platonis, Aristoteli, Theophrasti orationis ornamenta neglexerit. nam illud quidem adduci vix possum, ut ea, quae senserit ille, tibi non vera videantur.

Vide, quantum, inquam, fallare, Torquate. oratio me 15
istius philosophi non offendit; nam et complectitur verbis, quod vult, et dicit plane, quod intellegam; et tamen ego a philosopho, si afferat eloquentiam, non asperner, si non habeat, non admodum flagitem. re mihi non aeque satisfacit, et quidem locis pluribus. sed quot homines, tot sententiae; falli igitur possumus.

Quam ob rem tandem, inquit, non satisfacit? te enim iudicem aequum puto, modo quae dicat ille bene noris.

Nisi mihi Phaedrum, inquam, tu mentitum aut Ze- 16
nonem putas, quorum utrumque audivi, cum mihi nihil sane praeter sedulitatem probarent, omnes mihi Epicuri sententiae satis notae sunt. atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audivi, cum miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum autem etiam amaret, cotidieque inter nos ea, quae audiebamus, conferebamus, neque erat umquam controversia, quid ego intellegerem, sed quid probarem.

Quid igitur est? inquit; audire enim cupio, quid non 6 17
probes.

Principio, inquam, in physicis, quibus maxime gloriatur, primum totus est alienus. Democritea dicit perpauca mutans, sed ita, ut ea, quae corrigere vult, mihi quidem depravare videatur. ille atomos quas appellat,

---

1 pertinent R 4 aristoteli A[1] aristotili E aristotilis 5 illuc NV ad illud A[2] 7 fallare *A. Man.* fallere 12 satis facit R satisfecit plurimis BE 16 inquam tu NV inquā A (ā *in ras.; quid antea fuerit, non liquet)*, inquam RBE mentitu BE 18 sedulitatem RN[2]V sed utilitatem 28 democrite adicit A[1]RBE democrito adicit A[2], V (adijcit); adicit democrite (e *corr in* o) N 30 athom. *(et sic semper)*

id est corpora individua propter soliditatem, censet in infinito inani, in quo nihil nec summum nec infimum nec medium nec ultimum nec extremum sit, ita ferri, ut concursionibus inter se cohaerescant, ex quo efficiantur ea, quae sint quaeque cernantur, omnia, eumque motum atomorum nullo a principio, sed ex aeterno

18 tempore intellegi convenire. Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non fere labitur. quamquam utriusque cum multa non probo, tum illud in primis, quod, cum in rerum natura duo quaerenda sint, unum, quae materia sit, ex qua quaeque res efficiatur, alterum, quae vis sit, quae quidque efficiat, de materia disseruerunt, vim et causam efficiendi reliquerunt. sed hoc commune vitium, illae Epicuri propriae ruinae: censet enim eadem illa individua et solida corpora ferri deorsum suo pondere ad lineam, hunc naturalem esse omnium corporum

19 motum. deinde ibidem homo acutus, cum illud ocurreret, si omnia deorsus e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore ut atomus altera alteram posset attingere itaque ** attulit rem commenticiam: declinare dixit atomum perpaulum, quo nihil posset fieri minus; ita effici complexiones et copulationes et adhaesiones atomorum inter se, ex quo efficeretur mundus omnesque partes mundi, quaeque in eo essent. Quae cum tota res ⟨est⟩ ficta pueriliter, tum ne efficit

---

3 ultimum] intimum *Jonas (dissert. Berol. 1870 thes. 5)* ferri A[2]ERN fieri BV ita ferri ut *om* A[1] 11 ex quo AREN 15 deorsū (*cum ras. post* ū) N 16 ad lineam] adlimam A[1] ad lunam R ad lineam (ne *ex corr.*) N 18 deorsum BEV, N *ut v. 15* 19 fore numquam B fore unquam E athomos 20 *hiatum post* itaque *notavit Usener (Epicurea, Lipsiae 1887, p. 199; scriptum fuisse potest* effici mundum non posse *vel simile aliquid), alii ante* itaque *cf. Va. II 344 sqq.* dixit declinare B 21 at thomum B athomos A 22 adhaesitationes AR (adhes.), adhesitōnes N 25 res tota R est ficta *Se.* (*'potuit excidere, ut saepe excidit, librariis non intellectum* est' *Mdv.);* ficta BER, (*post* ficta *superscr. ab alt. m.* sit) A, (*ibid. superscr. ab alt. m.* .ſ. *[= scilicet]* sit) N; ficta sit V ficta est *Heindorf ad Cic. de nat. deor. I 1*

〈quidem〉, quod vult. nam et ipsa declinatio ad libidinem fingitur — ait enim declinare atomum sine causa; quo nihil turpius physico, quam fieri quicquam sine causa dicere, — et illum motum naturalem omnium ponderum, ut ipse constituit, e regione inferiorem locum petentium sine causa eripuit atomis nec tamen id, cuius causa haec finxerat, assecutus est. nam si omnes atomi 20 declinabunt, nullae umquam cohaerescent, sive aliae declinabunt, aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur, deinde eadem illa atomorum, in quo etiam Democritus haeret, turbulenta concursio hunc mundi ornatum efficere non poterit. ne illud quidem physici, credere aliquid esse minimum, quod profecto numquam putavisset, si a Polyaeno, familiari suo, geometrica discere maluisset quam illum etiam ipsum dedocere. sol Democrito magnus videtur, quippe homini erudito in geometriaque perfecto, huic pedalis fortasse; tantum enim esse censet, quantus videtur, vel paulo aut maiorem aut minorem. ita, quae mutat, ea corrumpit, 21 quae sequitur sunt tota Democriti, atomi, inane, imagines, quae εἴδωλα nominant, quorum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus; infinitio ipsa, quam ἀπειρίαν vocant, tota ab illo est, tum innumerabiles mundi, qui et oriantur et intereant cotidie. quae etsi mihi nullo modo probantur, tamen Democritum laudatum a ceteris ab hoc, qui eum unum secutus esset, nollem vituperatum.

Iam in altera philosophiae parte, quae est quaerendi 7 22 ac disserendi, quae λογική dicitur, iste vester plane, ut

---

1 *add. A. Man.* quo volt **BE** 13 efficere ornatum **BE** 15 geometrica *J. F. Gronovius;* geometricam **ABERN** geometriam **V** 20 mutat ea corrumpit] corrumpit mutat ea **BE** 22 idola **AR** ydola **BENV** incursione **E** incursionem (*etiam* **A**) 24 apirian **ABERV** apiriam **N** (pi *ex corr.*) 25 quottidie **BE** quotidie **NV** 29 altera in **BE** 30 logice **ABERN** loyce **V**

mihi quidem videtur, inermis ac nudus est. tollit definitiones, nihil de dividendo ac partiendo docet, non quo modo efficiatur concludaturque ratio tradit, non qua via captiosa solvantur ambigua distinguantur ostendit; iudicia rerum in sensibus ponit, quibus si semel aliquid falsi pro vero probatum sit, sublatum esse omne iudicium veri et falsi putat.

23 Confirmat autem illud vel maxime, quod ipsa natura, ut ait ille, sciscat et probet, id est voluptatem et dolorem. ad haec et quae sequamur et quae fugiamus refert omnia. quod quamquam Aristippi est a Cyrenaicisque melius liberiusque defenditur, tamen eius modi esse iudico, ut nihil homine videatur indignius. ad maiora enim quaedam nos natura genuit et conformavit, ut mihi quidem videtur. ac fieri potest, ut errem, sed ita prorsus existimo, neque eum Torquatum, qui hoc primus cognomen invenerit, aut torquem illum hosti detraxisse, ut aliquam ex eo perciperet corpore voluptatem, aut cum Latinis tertio consulatu conflixisse apud Veserim propter voluptatem; quod vero securi percussit filium, privavisse se etiam videtur multis voluptatibus, cum ipsi naturae patrioque amori praetulerit ius
24 maiestatis atque imperii. quid? T. Torquatus, is qui consul cum Cn. Octavio fuit, cum illam severitatem in eo filio adhibuit, quem in adoptionem D. Silano emancipaverat, ut eum Macedonum legatis accusantibus, quod pecunias praetorem in provincia cepisse arguerent, causam apud se dicere iuberet reque ex utraque parte audita pronuntiaret eum non talem videri fuisse in imperio, quales eius maiores fuissent, et in conspectum suum venire vetuit, numquid tibi videtur de voluptatibus suis cogitavisse?

Sed ut omittam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quisque pro patria et pro suis suscipit,

---

1 nudus] mundus BE 17 invenit BE 20 percussit *Mdv.* percusserit 21 privasse BER 23 T. *Dav. (cf. Iw. Mue. II p. 8 sq.)*; 1 (*vel* L) 34 suscepit BER

ut non modo nullam captet, sed etiam praetereat omnes voluptates, dolores denique quosvis suscipere malit quam deserere ullam officii partem, ad ea, quae hoc non minus declarant, sed videntur leviora, veniamus. quid tibi, Torquate, quid huic Triario litterae, quid hi- 25
storiae cognitioque rerum, quid poëtarum evolutio, quid tanta tot versuum memoria voluptatis affert? nec mihi illud dixeris: 'Haec enim ipsa mihi sunt voluptati, et erant illa Torquatis.' Numquam hoc ita defendit Epicurus neque Metrodorus aut quisquam eorum, qui aut saperet aliquid aut ista didicisset. et quod quaeritur saepe, cur tam multi sint Epicurei, sunt aliae quoque causae, sed multitudinem haec maxime allicit, quod ita putant dici ab illo, recta et honesta quae sint, ea facere ipsa per se laetitiam, id est voluptatem. homines optimi non intellegunt totam rationem everti, si ita res se habeat. nam si concederetur, etiamsi ad corpus nihil referatur, ista sua sponte et per se esse iucunda, per se esset et virtus et cognitio rerum, quod minime ille vult, expetenda.

Haec igitur Epicuri non probo, inquam. De cetero 26
vellem equidem aut ipse doctrinis fuisset instructior — est enim, quod tibi ita videri necesse est, non satis politus iis artibus, quas qui tenent, eruditi appellantur — aut ne deterruisset alios a studiis. quamquam te quidem video minime esse deterritum.

Quae cum dixissem, magis ut illum provocarem 8
quam ut ipse loquerer, tum Triarius leniter arridens: Tu quidem, inquit, totum Epicurum paene e philosophorum choro sustulisti. quid ei reliquisti, nisi te, quoquo modo loqueretur, intellegere, quid diceret? aliena

9 Torquatis *edd.* torquati ABER torquato NV 10 Metrodorus *P. Man.* vero tu *fortasse legendum* qui et saperet aliquid et ista 12 epicuri BE, R (Ep.), N 28 leniter *dett.* leuiter 29 Tu quidem inquit totum] tum quid totum inquit (inquid B) BE 30 quoque modo A^1 quoque ut modo RN^{1}V quoque ut id modo N^2

dixit in physicis nec ea ipsa, quae tibi probarentur; si qua in iis corrigere voluit, deteriora fecit. disserendi artem nullam habuit. voluptatem cum summum bonum diceret, primum in eo ipso parum vidit, deinde hoc quoque alienum; nam ante Aristippus, et ille melius. addidisti ad extremum etiam indoctum fuisse.

27 Fieri, inquam, Triari, nullo pacto potest, ut non dicas, quid non probes eius, a quo dissentias. quid enim me prohiberet Epicureum esse, si probarem, quae ille diceret? cum praesertim illa perdiscere ludus esset. quam ob rem dissentientium inter se reprehensiones non sunt vituperandae, maledicta, contumeliae, tum iracundiae, contentiones concertationesque in disputando pertinaces indignae philosophia mihi videri solent.

28 Tum Torquatus: Prorsus, inquit, assentior; neque enim disputari sine reprehensione nec cum iracundia aut pertinacia recte disputari potest. sed ad haec, nisi molestum est, habeo quae velim.

An me, inquam, nisi te audire vellem, censes haec dicturum fuisse?

Utrum igitur percurri omnem Epicuri disciplinam placet an de una voluptate quaeri, de qua omne certamen est?

Tuo vero id quidem, inquam, arbitratu.

Sic faciam igitur, inquit: unam rem explicabo, eamque maximam, de physicis alias, et quidem tibi et declinationem istam atomorum et magnitudinem solis probabo et Democriti errata ab Epicuro reprehensa et cor-

---

5 *post* melius *add. in* V Etenim quoniam detractis de homine sensibus; *idem in* N (et enim *cet*) *ab alt. m. in marg. adscr. posito post* melius *signo eodemque in marg.;* melius Etenim quoniam detractis de homine sensibus reliqui nichil est necesse est quid ad naturam aut contra sit a natura ipsa iudicari. Et expetendam et dolorem ipsum per se esse. addidisti R *(cf. p. 13, 32 sqq. et p. 14, 8 sq.)* 11 reprehensiones dissenciencium inter se BE 19 an *dett.* at ABENV ad R 21 utrum ergo qui percurri B utrum qui percurri E utrum igitur inquit percurri A² 26 et quidem] equidem BEV

recta permulta. nunc dicam de voluptate, nihil scilicet novi, ea tamen, quae te ipsum probaturum esse confidam.

Certe, inquam, pertinax non ero tibique, si mihi pro- 29
babis ea, quae dices, libenter assentiar.

Probabo, inquit, modo ista sis aequitate, quam ostendis. sed uti oratione perpetua malo quam interrogare aut interrogari.

Ut placet, inquam.

Tum dicere exorsus est. Primum igitur, inquit, sic 9
agam, ut ipsi auctori huius disciplinae placet: constituam, quid et quale sit id, de quo quaerimus, non quo ignorare vos arbitrer, sed ut ratione et via procedat oratio. quaerimus igitur, quid sit extremum et ultimum bonorum, quod omnium philosophorum sententia tale debet esse, ut ad id omnia referri oporteat, ipsum autem nusquam. hoc Epicurus in voluptate ponit, quod summum bonum esse vult, summumque malum dolorem, idque instituit docere sic: omne animal, si- 30
mul atque natum sit, voluptatem appetere eaque gaudere ut summo bono, dolorem aspernari ut summum malum et, quantum possit, a se repellere, idque facere nondum depravatum ipsa natura incorrupte atque integre iudicante. itaque negat opus esse ratione neque disputatione, quam ob rem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit. sentiri haec putat, ut calere ignem, nivem esse albam, dulce mel. quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmare, tantum satis esse admonere. interesse enim inter argumentum conclusionemque rationis et inter mediocrem animadversionem atque admonitionem. altera occulta quaedam et quasi involuta aperiri, altera prompta et aperta iudicari. etenim quoniam detractis de homine sensibus reliqui nihil est,

---

26 haec] ħ BE hoc NV 27 dulce esse mel R mel dulce A oportere V oporteret 28 tantum *om.* BE esse satis A 29 inter *om.* BE argumentumque BE argumentatum R augmentatum A 32 promta AR indicari NV

necesse est quid aut ad naturam aut contra sit a natura ipsa iudicari. ea quid percipit aut quid iudicat, quo aut petat aut fugiat aliquid, praeter voluptatem et
31 dolorem? Sunt autem quidam e nostris, qui haec subtilius velint tradere et negent satis esse quid bonum sit aut quid malum sensu iudicari, sed animo etiam ac ratione intellegi posse et voluptatem ipsam per se esse expetendam et dolorem ipsum per se esse fugiendum. itaque aiunt hanc quasi naturalem atque insitam in animis nostris inesse notionem, ut alterum esse appetendum, alterum aspernandum sentiamus. Alii autem, quibus ego assentior, cum a philosophis compluribus permulta dicantur, cur nec voluptas in bonis sit numeranda nec in malis dolor, non existimant oportere nimium nos causae confidere, sed et argumentandum et accurate disserendum et rationibus conquisitis de voluptate et dolore disputandum putant.

10
32 Sed ut perspiciatis, unde omnis iste natus error sit voluptatem accusantium doloremque laudantium, totam rem aperiam eaque ipsa, quae ab illo inventore veritatis et quasi architecto beatae vitae dicta sunt, explicabo. nemo enim ipsam voluptatem, quia voluptas sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur magni dolores eos, qui ratione voluptatem sequi nesciunt, neque porro quisquam est, qui dolorem ipsum, quia dolor sit, amet, consectetur, adipisci velit, sed quia non numquam eius modi tempora incidunt, ut labore et dolore magnam aliquam quaerat voluptatem. ut enim ad minima veniam, quis nostrum exercitationem ullam

---

1 aut ad naturam **AR** ad naturam (*om.* aut) **BE** aut naturam (*om.* ad) **N**[1] aut secundum naturam **N**[2] aut verum *(compend. scr.)* **V** 2 *post* iudicari *add. in* **V** voluptatem etiam per se expetendam esse et dolorem ipsum per se esse fugiendum; *idem in* **N** *ab alt. m. in marg. adscr. posito post* iudicari *signo eodemque in marg.* 3 et] aut **NV** 7 esse. Et fugiendum itaque aiunt *(om.* expetendam et dolorem ipsum per se esse *cf. ad p. 12, 5)* **R** 18 natus sit error **BE** error natus sit **V** 22 sit] si **BE** 23 consecuntur **A** 27 dolore et labore **BE**

corporis suscipit laboriosam, nisi ut aliquid ex ea commodi consequatur? quis autem vel eum iure reprehenderit, qui in ea voluptate velit esse, quam nihil molestiae consequatur, vel illum, qui dolorem eum fugiat, quo voluptas nulla pariatur? At vero eos et accusamus et 33
iusto odio dignissimos ducimus, qui blanditiis praesentium voluptatum deleniti atque corrupti, quos dolores et quas molestias excepturi sint, obcaecati cupiditate non provident, similique sunt in culpa, qui officia deserunt mollitia animi, id est laborum et dolorum fuga. et harum quidem rerum facilis est et expedita distinctio. nam libero tempore, cum soluta nobis est eligendi optio, cumque nihil impedit, quo minus id, quod maxime placeat, facere possimus, omnis voluptas assumenda est, omnis dolor repellendus. temporibus autem quibusdam et aut officiis debitis aut rerum necessitatibus saepe eveniet, ut et voluptates repudiandae sint et molestiae non recusandae. itaque earum rerum hic tenetur a sapiente delectus, ut aut reiciendis voluptatibus maiores alias consequatur aut perferendis doloribus asperiores repellat.

Hanc ego cum teneam sententiam, quid est cur ve- 34
rear, ne ad eam non possim accommodare Torquatos nostros? quos tu paulo ante cum memoriter, tum etiam erga nos amice et benivole collegisti, nec me tamen laudandis maioribus meis corrupisti nec segniorem ad respondendum reddidisti. quorum facta quem ad modum, quaeso, interpretaris? sicine eos censes aut in armatum hostem impetum fecisse aut in liberos atque in sanguinem suum tam crudelis fuisse, nihil ut de utilitatibus, nihil ut de commodis suis cogitarent? at id ne ferae quidem faciunt, ut ita ruant itaque turbent, ut

---

1 suscepit **BER** 7 deliniti **BEV** 8 obcecati **AENV** occec. 13 placeat maxime **BE** 15 repellendus **BE** depellendus 20 maioris **ABERN**[1] asperioris **ABE** asperioribus **R** 26 corrupisti *cod. Leidens. Madvigii;* corripuisti 28 siccine **RN**[2]**V** sic cine **N**[1] 29 atque] aut **R** 31 at] ad **A**[1]**RV**

earum motus et impetus quo pertineant non intellegamus, tu tam egregios viros censes tantas res gessisse
35 sine causa? quae fuerit causa, mox videro; interea hoc tenebo, si ob aliquam causam ista, quae sine dubio praeclara sunt, fecerint, virtutem iis per se ipsam causam non fuisse. — Torquem detraxit hosti. — Et quidem se texit, ne interiret. — At magnum periculum adiit. — In oculis quidem exercitus. — Quid ex eo est consecutus? — Laudem et caritatem, quae sunt vitae sine metu degendae praesidia firmissima. — Filium morte multavit. — Si sine causa, nollem me ab eo ortum, tam inportuno tamque crudeli; sin, ut dolore suo sanciret militaris imperii disciplinam exercitumque in gravissimo bello animadversionis metu contineret, saluti prospexit civium, qua intellegebat contineri suam.
36 atque haec ratio late patet. in quo enim maxime consuevit iactare vestra se oratio, tua praesertim, qui studiose antiqua persequeris, claris et fortibus viris commemorandis eorumque factis non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore laudandis, id totum evertitur eo delectu rerum, quem modo dixi, constituto, ut aut voluptates omittantur maiorum voluptatum adipiscendarum causa aut dolores suscipiantur maiorum dolorum effugiendorum gratia.

11 37 Sed de clarorum hominum factis illustribus et gloriosis satis hoc loco dictum sit. erit enim iam de omnium virtutum cursu ad voluptatem proprius disserendi locus. nunc autem explicabo, voluptas ipsa quae qualisque sit, ut tollatur error omnis imperitorum intellegaturque ea, quae voluptaria, delicata, mollis habeatur disciplina, quam gravis, quam continens, quam severa sit. Non enim hanc solam sequimur, quae suavitate aliqua na-

---

1 intelligantur R 3 video RV 5 iis] si BE 7 at N^2 (t *in ras.*), ad ABERV 14 animum adversionis R 17 nostra *(compend. scr.)* BERV 19 emolimento BE 21 delectu N deflectu A deffectu R defectu V defluxu BE 29 inp. R 30 disciplinata ABER

turam ipsam movet et cum iucunditate quadam percipitur sensibus, sed maximam voluptatem illam habemus, quae percipitur omni dolore detracto. nam quoniam, cum privamur dolore, ipsa liberatione et vacuitate omnis molestiae gaudemus, omne autem id, quo gaudemus, voluptas est, ut omne, quo offendimur, dolor, doloris omnis privatio recte nominata est voluptas. ut enim, cum cibo et potione fames sitisque depulsa est, ipsa detractio molestiae consecutionem affert voluptatis, sic in omni re doloris amotio successionem efficit voluptatis. itaque non placuit Epicuro medium esse 38
quiddam inter dolorem et voluptatem; illud enim ipsum, quod quibusdam medium videretur, cum omni dolore careret, non modo voluptatem esse, verum etiam summam voluptatem. quisquis enim sentit, quem ad modum sit affectus, eum necesse est aut in voluptate esse aut in dolore. omnis autem privatione doloris putat Epicurus terminari summam voluptatem, ut postea variari voluptas distinguique possit, augeri amplificarique non possit. At etiam Athenis, ut e patre audiebam 39
facete et urbane Stoicos irridente, statua est in Ceramico Chrysippi sedentis porrecta manu, quae manus significet illum in hac esse rogatiuncula delectatum: 'Numquidnam manus tua sic affecta, quem ad modum affecta nunc est, desiderat?' — Nihil sane. — 'At, si voluptas esset bonum, desideraret.' — Ita credo. — 'Non est igitur voluptas bonum.' Hoc ne statuam quidem dicturam pater aiebat, si loqui posset. conclusum est enim contra Cyrenaicos satis acute, nihil ad Epicurum. nam si ea sola voluptas esset, quae quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum suavitate afflueret et illaberetur, nec manus esse contenta posset nec

---

12 quiddam A quoddam 13 videretur N (?), *Rath.;* videtur cum *om.* R 17 omnis *Morel.* omni 20 epatre AN 21 irridente R arridente 26 credo ita B (desideraret — voluptas bonum *om.* E) 32 nec ulla par A ut ulla pars BE ulla (*om.* nec *et* pars) RN illa (*om.* nec *et* pars) V

ulla pars vacuitate doloris sine iucundo motu voluptatis. sin autem summa voluptas est, ut Epicuro placet, nihil dolere, primum tibi recte, Chrysippe, concessum est nihil desiderare manum, cum ita esset affecta, secundum non recte, si voluptas esset bonum, fuisse desideraturam. idcirco enim non desideraret, quia, quod dolore caret, id in voluptate est.

12 40 Extremum autem esse bonorum voluptatem ex hoc facillime perspici potest: Constituamus aliquem magnis, multis, perpetuis fruentem et animo et corpore voluptatibus nullo dolore nec impediente nec inpendente, quem tandem hoc statu praestabiliorem aut magis expetendum possimus dicere? inesse enim necesse est in eo, qui ita sit affectus, et firmitatem animi nec mortem nec dolorem timentis, quod mors sensu careat, dolor in longinquitate levis, in gravitate brevis soleat esse, ut eius magnitudinem celeritas, diuturnitatem allevatio con-
41 soletur. ad ea cum accedit, ut neque divinum numen horreat nec praeteritas voluptates effluere patiatur earumque assidua recordatione laetetur, quid est, quod huc possit, quod melius sit, accedere? Statue contra aliquem confectum tantis animi corporisque doloribus, quanti in hominem maximi cadere possunt, nulla spe proposita fore levius aliquando, nulla praeterea neque praesenti nec expectata voluptate, quid eo miserius dici aut fingi potest? quodsi vita doloribus referta maxime fugienda est, summum profecto malum est vivere cum dolore, cui sententiae consentaneum est ultimum esse bonorum cum voluptate vivere. nec enim habet nostra mens quicquam, ubi consistat tamquam in extremo, omnesque et metus et aegritudines ad dolorem referuntur, nec praeterea est res ulla, quae sua
42 natura aut sollicitare possit aut angere. Praeterea et appetendi et refugiendi et omnino rerum gerendarum

13 possumus BE 16 lenis ARN 23 maximi *dett.* maxime 24 aliquando *dett.* aliquanto 30 habet praeter voluptatem nostra V *fortasse recte* 33 aut angere *Vict.* aut tangere

initia proficiscuntur aut a voluptate aut a dolore. quod cum ita sit, perspicuum est omnis rectas res atque laudabilis eo referri, ut cum voluptate vivatur. quoniam autem id est vel summum bonorum vel ultimum vel extremum — quod Graeci τέλος nominant —, quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem res referuntur omnes, fatendum est summum esse bonum iucunde vivere.

Id qui in una virtute ponunt et splendore nominis 13
capti quid natura postulet non intellegunt, errore maximo, si Epicurum audire voluerint, liberabuntur. istae enim vestrae eximiae pulchraeque virtutes nisi voluptatem efficerent, quis eas aut laudabilis aut expetendas arbitraretur? ut enim medicorum scientiam non ipsius artis, sed bonae valetudinis causa probamus, et gubernatoris ars, quia bene navigandi rationem habet, utilitate, non arte laudatur, sic sapientia, quae ars vivendi putanda est, non expeteretur, si nihil efficeret; nunc expetitur, quod est tamquam artifex conquirendae et comparandae voluptatis — quam autem ego dicam 43
voluptatem, iam videtis, ne invidia verbi labefactetur oratio mea —. nam cum ignoratione rerum bonarum et malarum maxime hominum vita vexetur, ob eumque errorem et voluptatibus maximis saepe priventur et durissimis animi doloribus torqueantur, sapientia est adhibenda, quae et terroribus cupiditatibusque detractis et omnium falsarum opinionum temeritate derepta certissimam se nobis ducem praebeat ad voluptatem. sapientia enim est una, quae maestitiam pellat ex animis, quae nos exhorrescere metu non sinat. qua praecep-

4 bonorum *om.* R summum vel ultimum vel extremum bonorum BE (*non* A) 6 res referuntur (re *post* res *ab alt. m. superscr.*) N res ferunt A[1] res feruntur A[2]R feruntur (*om.* res) V res ferentur BE 12 voluptates BE 25 durissimis *cod. Leidens. Madvigii,* purissimis ABERV pravissimis (pra^v^ı *in ras.*) N adhibenda est BE 26 et erroribus BE 30 metū A

trice in tranquillitate vivi potest omnium cupiditatum
ardore restincto. cupiditates enim sunt insatiabiles,
quae non modo singulos homines, sed universas fami-
lias evertunt, totam etiam labefactant saepe rem publi-
44 cam. ex cupiditatibus odia, discidia, discordiae, sedi-
tiones, bella nascuntur, nec eae se foris solum iactant
nec tantum in alios caeco impetu incurrunt, sed intus
etiam in animis inclusae inter se dissident atque dis-
cordant, ex quo vitam amarissimam necesse est effici,
ut sapiens solum amputata circumcisaque inanitate omni
et errore naturae finibus contentus sine aegritudine pos-
45 sit et sine metu vivere. quae est enim aut utilior aut
ad bene vivendum aptior partitio quam illa, qua est
usus Epicurus? qui unum genus posuit earum cupidi-
tatum, quae essent et naturales et necessariae, alterum,
quae naturales essent nec tamen necessariae, tertium,
quae nec naturales nec necessariae. quarum ea ratio
est, ut necessariae nec opera multa nec impensa ex-
pleantur; ne naturales quidem multa desiderant, prop-
terea quod ipsa natura divitias, quibus contenta sit, et
14 parabilis et terminatas habet; inanium autem cupidi-
46 tatum nec modus ullus nec finis inveniri potest. quodsi
vitam omnem perturbari videmus errore et inscientia,
sapientiamque esse solam, quae nos a libidinum im-
petu et a formidinum terrore vindicet et ipsius fortunae
modice ferre doceat iniurias et omnis monstret vias,
quae ad quietem et ad tranquillitatem ferant, quid est
cur dubitemus dicere et sapientiam propter voluptates
expetendam et insipientiam propter molestias esse fu-
giendam?

47 Eademque ratione ne temperantiam quidem propter
se expetendam esse dicemus, sed quia pacem animis

---

6 eae se **A** eas se **BER** he se se (he se *ab alt. m. in ras*) **N** hee se **V** 15 et *ante* naturales *om.* **BE** 16 nec] non **BE** 18 inp. **R** 21 parabilis A^1R parabiles *(in* **N** e *ex corr. alt. m.)* 22 Quid si A^1 27 et ad tranquillitatem **AR** et tranquillitatem

afferat et eos quasi concordia quadam placet ac leniat. temperantia est enim, quae in rebus aut expetendis aut fugiendis ut rationem sequamur monet. nec enim satis est iudicare quid faciendum non faciendumve sit, sed stare etiam oportet in eo, quod sit iudicatum. plerique autem, quod tenere atque servare id, quod ipsi statuerunt, non possunt, victi et debilitati obiecta specie voluptatis tradunt se libidinibus constringendos nec quid eventurum sit provident ob eamque causam propter voluptatem et parvam et non necessariam et quae vel aliter pararetur et qua etiam carere possent sine dolore tum in morbos gravis, tum in damna, tum in dedecora incurrunt, saepe etiam legum iudiciorumque poenis obligantur. Qui autem ita frui volunt voluptatibus, ut 48 nulli propter eas consequantur dolores, et qui suum iudicium retinent, ne voluptate victi faciant id, quod sentiant non esse faciendum, ii voluptatem maximam adipiscuntur praetermittenda voluptate. idem etiam dolorem saepe perpetiuntur, ne, si id non faciant, incidant in maiorem. ex quo intellegitur nec intemperantiam propter se esse fugiendam temperantiamque expetendam, non quia voluptates fugiat, sed quia maiores consequatur.

15 49 Eadem fortitudinis ratio reperietur. nam neque laborum perfunctio neque perpessio dolorum per se ipsa allicit nec patientia nec assiduitas nec vigiliae nec ea ipsa, quae laudatur, industria, ne fortitudo quidem, sed ista sequimur, ut sine cura metuque vivamus animumque et corpus, quantum efficere possimus, molestia liberemus. ut enim mortis metu omnis quietae vitae status perturbatur, et ut succumbere doloribus eosque humili animo inbecilloque ferre miserum est, ob eamque debilitatem animi multi parentes, multi amicos, non nulli

---

9 proventurum R 10 non *om.* A[1]RN[1] 17 ii A[1]V in BE hi A[2] hii RN 26 assiduitates ANV ea *om.* BE 29 possimus AEN possumus 33 parentis R

patriam, plerique autem se ipsos penitus perdiderunt, sic robustus animus et excelsus omni est liber cura et angore, cum et mortem contemnit, qua qui affecti sunt in eadem causa sunt, qua ante quam nati, et ad dolores ita paratus est, ut meminerit maximos morte finiri, parvos multa habere intervalla requietis, mediocrium nos esse dominos, ut, si tolerabiles sint, feramus, si minus, animo aequo e vita, cum ea non placeat, tamquam e theatro exeamus. quibus rebus intellegitur nec timiditatem ignaviamque vituperari nec fortitudinem
16 patientiamque laudari suo nomine, sed illas reici, quia
50 dolorem pariant, has optari, quia voluptatem.

Iustitia restat, ut de omni virtute sit dictum. sed similia fere dici possunt. ut enim sapientiam, temperantiam, fortitudinem copulatas esse docui cum voluptate, ut ab ea nullo modo nec divelli nec distrahi possint, sic de iustitia iudicandum est, quae non modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper afficit cum vi sua atque natura, quod tranquillat animos, tum spe nihil earum rerum defuturum, quas natura non depravata desiderat. ⟨Et⟩ quem ad modum temeritas et libido et ignavia semper animum excruciant et semper sollicitant turbulentaeque sunt, sic ⟨inprobitas si⟩ cuius in mente consedit, hoc ipso, quod adest, turbulenta est; si vero molita quippiam est, quamvis occulte fecerit, numquam tamen id confidet fore semper occultum. plerumque improborum facta primo suspicio insequitur,
51 dein sermo atque fama, tum accusator, tum iudex; multi etiam, ut te consule, ipsi se indicaverunt. quodsi qui

---

3 qui] quia A^{1}BE 18 afficit (*cf. Tusc. 3, 11* qui contra affecti sint) *Se.* aliquid (*in* N *ante* aliquid *ab alt. m. superscr. est* alit) vi sua V, N (vi *ab alt. m. in ras. scr.*); in sua BER sua vi A 19 tranquillat *Se.* tranquillet 20 non *om.* RNV 21 desiderat R^{1}V desideret *add. Lamb.* 23 *add. Mdv.* 24 est: si *Grut.* et si ABE turbulenta non potest fieri Et si RN turbulenta non potest fieri Si V 28 deinde NV index A 29 indicaverunt A^{2}RN indicaverat A^{1} iudicaverunt BEV

satis sibi contra hominum conscientiam saepti esse et 51
muniti videntur, deorum tamen horrent easque ipsas sollicitudines, quibus eorum animi noctesque diesque exeduntur, a diis inmortalibus supplicii causa importari putant. quae autem tanta ex improbis factis ad minuendas vitae molestias accessio potest fieri, quanta ad augendas, cum conscientia factorum, tum poena legum odioque civium? et tamen in quibusdam neque pecuniae modus est neque honoris neque imperii nec libidinum nec epularum nec reliquarum cupiditatum, quas nulla praeda umquam improbe parta minuit, ⟨sed⟩ potius inflammat, ut coërcendi magis quam dedocendi esse videantur. Invitat igitur vera ratio bene sanos ad 52
iustitiam, aequitatem, fidem, neque homini infanti aut inpotenti iniuste facta conducunt, qui nec facile efficere possit, quod conetur, nec optinere, si effecerit, et opes vel fortunae vel ingenii liberalitati magis conveniunt, qua qui utuntur, benivolentiam sibi conciliant et, quod aptissimum est ad quiete vivendum, caritatem, praesertim cum omnino nulla sit causa peccandi. quae enim 53
cupiditates a natura proficiscuntur, facile explentur sine ulla iniuria, quae autem inanes sunt, iis parendum non est. nihil enim desiderabile concupiscunt, plusque in ipsa iniuria detrimenti est quam in iis rebus emolumenti, quae pariuntur iniuria. Itaque ne iustitiam quidem recte quis dixerit per se ipsam optabilem, sed quia iucunditatis vel plurimum afferat. nam diligi et carum esse iucundum est propterea, quia tutiorem vitam et voluptatem pleniorem efficit. itaque non ob ea solum incommoda, quae eveniunt inprobis, fugiendam inpro-

---

1 sibi contra hominum] ibi contra hominum V hominum sibi contra R conscientiam] τn̄ scientiam R cumscientiam A^1 et *om.* E et muniti *om.* R 3 noctes diesque R diesque noctesque B 4 inport. N 11 minuit] imminit BE *add. dett.* (sed auget potius atque inflammat) 17 fortuna E ingenii *edd.* ingenia 18 utantur ARNV 22 iniuria ulla BE 29 pleniorem voluptatem BE 30 eveniunt] et veniunt ARN

bitatem putamus, sed multo etiam magis, quod, cuius in animo versatur, numquam sinit eum respirare, numquam adquiescere.

54 Quodsi ne ipsarum quidem virtutum laus, in qua maxime ceterorum philosophorum exultat oratio, reperire exitum potest, nisi derigatur ad voluptatem, voluptas autem est sola, quae nos vocet ad se et alliciat suapte natura, non potest esse dubium, quin id sit summum atque extremum bonorum omnium, beateque vivere nihil aliud sit nisi cum voluptate vivere.

17 55 Huic certae stabilique sententiae quae sint coniuncta explicabo brevi. nullus in ipsis error est finibus bonorum et malorum, id est in voluptate aut in dolore, sed in his rebus peccant, cum e quibus haec efficiantur ignorant. animi autem voluptates et dolores nasci fatemur e corporis voluptatibus et doloribus — itaque concedo, quod modo dicebas, cadere causa, si qui e nostris aliter existimant, quos quidem video esse multos, sed imperitos —, quamquam autem et laetitiam nobis voluptas animi et molestiam dolor afferat, eorum tamen utrumque et ortum esse e corpore et ad corpus referri, nec ob eam causam non multo maiores esse et voluptates et dolores animi quam corporis. nam corpore nihil nisi praesens et quod adest sentire possumus, animo autem et praeterita et futura. ut enim aeque doleamus animo, cum corpore dolemus, fieri tamen permagna accessio potest, si aliquod aeternum et infinitum impendere malum nobis opinemur. quod idem licet transferre in voluptatem, ut ea maior sit, si nihil
56 tale metuamus. Iam illud quidem perspicuum est, maximam animi aut voluptatem aut molestiam plus aut ad beatam aut ad miseram vitam afferre momenti quam eorum utrumvis, si aeque diu sit in corpore. Non pla-

---

17 cadere causa *Vict.* cedere causae (cause) 20 afferat A^2 afferet A^1BER afferret NV 26 animo] *cf. v. 20 sqq.* 27 aliquid ABE 28 opinamur R 29 ea] eo B 30 animi maximam A

cet autem detracta voluptate aegritudinem statim con-
sequi, nisi in voluptatis locum dolor forte successerit,
at contra gaudere nosmet omittendis doloribus, etiamsi
voluptas ea, quae sensum moveat, nulla successerit,
eoque intellegi potest quanta voluptas sit non dolere.
Sed ut iis bonis erigimur, quae expectamus, sic laeta- 57
mur iis, quae recordamur. stulti autem malorum me-
moria torquentur, sapientes bona praeterita grata recor-
datione renovata delectant. est autem situm in nobis
ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus et
secunda iucunde ac suaviter meminerimus. sed cum
ea, quae praeterierunt, acri animo et attento intuemur,
tum fit ut aegritudo sequatur, si illa mala sint, laetitia,
si bona.

O praeclaram beate vivendi et apertam et simplicem 18
et directam viam! cum enim certe nihil homini possit
melius esse quam vacare omni dolore et molestia per-
fruique maximis et animi et corporis voluptatibus, vi-
detisne quam nihil praetermittatur quod vitam adiuvet,
quo facilius id, quod propositum est, summum bonum
consequamur? clamat Epicurus, is quem vos nimis
voluptatibus esse deditum dicitis, non posse iucunde
vivi, nisi sapienter, honeste iusteque vivatur, nec sa-
pienter, honeste, iuste, nisi iucunde. neque enim civitas 58
in seditione beata esse potest nec in discordia domi-
norum domus; quo minus animus a se ipse dissidens
secumque discordans gustare partem ullam liquidae
voluptatis et liberae potest. atqui pugnantibus et con-
trariis studiis consiliisque semper utens nihil quieti vi-
dere, nihil tranquilli potest.

Quodsi corporis gravioribus morbis vitae iucunditas 59
impeditur, quanto magis animi morbis impediri necesse
est! animi autem morbi sunt cupiditates inmensae et

---

5 dolore **ERV**^{1} 8 sapientis **R** 12 intento **BE** 13 si bona laetitia **BE** 26 ipso **BE** 32 impediri necesse est] impediri necesse potest **A**^{1}**N** impediri potest **A**^{2}

inanes divitiarum, gloriae, dominationis, libidinosarum etiam voluptatum. accedunt aegritudines, molestiae, maerores, qui exedunt animos conficiuntque curis hominum non intellegentium nihil dolendum esse animo, quod sit a dolore corporis praesenti futurove seiunctum. nec vero quisquam stultus non horum morborum aliquo
60 laborat, nemo igitur est non miser. accedit etiam mors, quae quasi saxum Tantalo semper impendet, tum superstitio, qua qui est imbutus quietus esse numquam potest. praeterea bona praeterita non meminerunt, praesentibus non fruuntur, futura modo expectant, quae quia certa esse non possunt, conficiuntur et angore et metu maximeque cruciantur, cum sero sentiunt frustra se aut pecuniae studuisse aut imperiis aut opibus aut gloriae. nullas enim consequuntur voluptates, quarum potiendi spe inflammati multos labores magnosque sus-
61 ceperant. ecce autem alii minuti et angusti aut omnia semper desperantes aut malivoli, invidi, difficiles, lucifugi, maledici, monstruosi, alii autem etiam amatoriis levitatibus dediti, alii petulantes, alii audaces, protervi, idem intemperantes et ignavi, numquam in sententia permanentes, quas ob causas in eorum vita nulla est intercapedo molestiae. igitur neque stultorum quisquam beatus neque sapientium non beatus. Multoque hoc melius nos veriusque quam Stoici. illi enim negant esse bonum quicquam nisi nescio quam illam umbram, quod appellant honestum non tam solido quam splendido nomine, virtutem autem nixam hoc honesto nullam requirere voluptatem atque ad beate vivendum se ipsa esse contentam.

---

1 inanes **V** inmanes **A** īmanes **BEN** immanes **R** dominationes **ABER** 3 excedunt **BERN** 8 impendit **BE** 9 inb. **BE** 12 conficiuntur] cū ficiuntur **A**[1]**R** c̄‿ficiuntur **A**[2] 17 ecce autem — monstruosi] *Non. p. 345.* aut] ut **BE** et *Non.* 19 monstruosi **R**[1] *Non.* monstr^{c}osi (= monstricosi?) **E** monstrosi *rell. codd.*, morosi *Lamb.* 24 sapientium **R** sapiencium **E** sapientum (neque sapientium non beatus *om.* **N**) 25 negant enim **BE**

Sed possunt haec quadam ratione dici non modo 19 62 non repugnantibus, verum etiam approbantibus nobis. sic enim ab Epicuro sapiens semper beatus inducitur: finitas habet cupiditates, neglegit mortem, de diis inmortalibus sine ullo metu vera sentit, non dubitat, si ita melius sit, migrare de vita. his rebus instructus semper est in voluptate. neque enim tempus est ullum, quo non plus voluptatum habeat quam dolorum. nam et praeterita grate meminit et praesentibus ita potitur, ut animadvertat quanta sint ea quamque iucunda, neque pendet ex futuris, sed expectat illa, fruitur praesentibus ab iisque vitiis, quae paulo ante collegi, abest plurimum et, cum stultorum vitam cum sua comparat, magna afficitur voluptate. dolores autem si qui incurrunt, numquam vim tantam habent, ut non plus habeat sapiens, quod gaudeat, quam quod angatur. optime 63 vero Epicurus, quod exiguam dixit fortunam intervenire sapienti maximasque ab eo et gravissimas res consilio ipsius et ratione administrari neque maiorem voluptatem ex infinito tempore aetatis percipi posse, quam ex hoc percipiatur, quod videamus esse finitum. In dialectica autem vestra nullam existimavit esse nec ad melius vivendum nec ad commodius disserendum viam. In physicis plurimum posuit. ea scientia et verborum vis et natura orationis et consequentium repugnantiumve ratio potest perspici. omnium autem rerum natura cognita levamur superstitione, liberamur mortis metu, non conturbamur ignoratione rerum, e qua ipsa horribiles existunt saepe formidines. denique etiam morati melius erimus, cum didicerimus quid natura desideret. tum vero, si stabilem scientiam rerum tenebimus, servata illa, quae quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium, regula, ad quam omnia iudicia rerum diri-

4 negligit NV nec legit A^1BER 10 sint ea N^2 sit in ea A^1B sint in ea A^2ERN^1V 18 ab eo et *om.* R et (*ante* gravissimas) *om.* V 23 viam *om.* R 26 percipi R 33 omnium rerum regula R^1

gentur, numquam ullius oratione victi sententia desiste-
64 mus. nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo modo poterimus sensuum iudicia defendere. quicquid porro animo cernimus, id omne oritur a sensibus; qui si omnes veri erunt, ut Epicuri ratio docet, tum denique poterit aliquid cognosci et percipi. quos qui tollunt et nihil posse percipi dicunt, ii remotis sensibus ne id ipsum quidem expedire possunt, quod disserunt. praeterea sublata cognitione et scientia tollitur omnis ratio et vitae degendae et rerum gerendarum. sic e physicis et fortitudo sumitur contra mortis timorem et constantia contra metum religionis et sedatio animi omnium rerum occultarum ignoratione sublata et moderatio natura cupiditatum generibusque earum explicatis, et, ut modo docui, cognitionis regula et iudicio ab eadem illa constituto veri a falso distinctio traditur.

20

65 Restat locus huic disputationi vel maxime necessarius de amicitia, quam, si voluptas summum sit bonum, affirmatis nullam omnino fore. de qua Epicurus quidem ita dicit, omnium rerum, quas ad beate vivendum sapientia comparaverit, nihil esse maius amicitia, nihil uberius, nihil iucundius. nec vero hoc oratione solum, sed multo magis vita et factis et moribus comprobavit. quod quam magnum sit fictae veterum fabulae declarant, in quibus tam multis tamque variis ab ultima antiquitate repetitis tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias profectus a Theseo. at vero Epicurus una in domo, et ea quidem angusta, quam magnos quantaque amoris conspiratione consentientis tenuit amicorum greges! quod fit etiam nunc ab Epicureis. sed ad rem redeamus; de hominibus dici non necesse est.

66 Tribus igitur modis video esse a nostris de amicitia disputatum. alii cum eas voluptates, quae ad amicos

---

3 quidquid BE 6 et percipi A^2 et recipi 7 percipi posse BE percipi (*om.* posse) R 15 ab eadem illa *i. e. ab Epicuri ratione (v. 5);* regula *Abl.* 22 hoc] hos A^1BER 32 igitur] ergo BE a nostris esse BE

pertinerent, negarent esse per se ipsas tam expetendas,
quam nostras expeteremus, quo loco videtur quibusdam
stabilitas amicitiae vacillare, tuentur tamen eum locum
seque facile, ut mihi videtur, expediunt. ut enim vir-
tutes, de quibus ante dictum est, sic amicitiam negant
posse a voluptate discedere. nam cum solitudo et vita
sine amicis insidiarum et metus plena sit, ratio ipsa
monet amicitias comparare, quibus partis confirmatur
animus et a spe pariendarum voluptatum seiungi non
potest. atque ut odia, invidiae, despicationes adver- 67
santur voluptatibus, sic amicitiae non modo fautrices
fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam
amicis quam sibi, quibus non solum praesentibus fru-
untur, sed etiam spe eriguntur consequentis ac posteri
temporis. quod quia nullo modo sine amicitia firmam
et perpetuam iucunditatem vitae tenere possumus ne-
que vero ipsam amicitiam tueri, nisi aeque amicos et
nosmet ipsos diligamus, idcirco et hoc ipsum efficitur
in amicitia, et amicitia cum voluptate conectitur. nam
et laetamur amicorum laetitia aeque atque nostra et
pariter dolemus angoribus. quocirca eodem modo sa- 68
piens erit affectus erga amicum, quo in se ipsum, quos-
que labores propter suam voluptatem susciperet, eosdem
suscipiet propter amici voluptatem. quaeque de vir-
tutibus dicta sunt, quem ad modum eae semper volup-
tatibus inhaererent, eadem de amicitia dicenda sunt.
praeclare enim Epicurus his paene verbis: 'Eadem', in-

---

8 confirmetur **ABE** 9 et a spe] ad spem et **ABE** 10 odiā **BE** invidiae A^2 invidie (e *ab alt. m. in ras. scr.*) **N** invidiā **B** invidia A^1**EV**, **R** (*sequente una litt. erasa, quae videtur fuisse* e) 16 possumus *etiam* **B** 17 nisi] ipsi **ARV** 19 et amicitia *om.* **R**, A^1 *(ab alt. m. in mg. exteriore sinistro ita add.* amicitia, *ut a ligatore* et *desectum esse possit)* cōnect. **BE** 20 atque] ut **RNV** 23 susciperet] susceperit **R** (suam susceperit voluptatem), **NV** 24 suscipiet] susciperet **BE** 25 eae **A** h^c **B** hec **E** hee **RV** ea **N** 27 his paene verbis eadem] eadem hys pene verbis **BE** hiis pene eadem verbis **V**

quit, ‘scientia confirmavit animum, ne quod aut sempiternum aut diuturnum timeret malum, quae perspexit in hoc ipso vitae spatio amicitiae praesidium esse firmissimum.‘

69 Sunt autem quidam Epicurei timidiores paulo contra vestra convicia, sed tamen satis acuti, qui verentur ne, si amicitiam propter nostram voluptatem expetendam putemus, tota amicitia quasi claudicare videatur. itaque primos congressus copulationesque et consuetudinum instituendarum voluntates fieri propter voluptatem; cum autem usus progrediens familiaritatem effecerit, tum amorem efflorescere tantum, ut, etiamsi nulla sit utilitas ex amicitia, tamen ipsi amici propter se ipsos amentur. etenim si loca, si fana, si urbes, si gymnasia, si campum, si canes, si equos, si ludicra exercendi aut venandi consuetudine adamare solemus, quanto id in hominum consuetudine facilius fieri poterit et iustius?

70 Sunt autem, qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne minus amicos quam se ipsos diligant. quod et posse fieri intellegimus et saepe etiam videmus, et perspicuum est nihil ad iucunde vivendum reperiri posse, quod coniunctione tali sit aptius.

Quibus ex omnibus iudicari potest non modo non impediri rationem amicitiae, si summum bonum in voluptate ponatur, sed sine hoc institutionem omnino amicitiae non posse reperiri.

21
71 Quapropter si ea, quae dixi, sole ipso illustriora et clariora sunt, si omnia dixi hausta e fonte naturae, si tota oratio nostra omnem sibi fidem sensibus confir-

---

1 scientia] sententia BE 6 nostra convitia V convicia nostra BE 10 voluntates A voluptates R voluptatum NV *om.* BE voluptatem] voluptates R 15 si ludicras A^2 si ludicrica R 16 consuetudines A consuetudinēs R 17 poterit *edd.* potuerit 18 sapientum V sapiā (= sapientia, *pro* sapiū = sapientiū) R 19 minus amicos quam *P. Man.* minus quidem amicos quam ARNV minus quam amicos BE 20 fieri posse BE etiam *Dav.* enim 21 *et* 26 repp. A 28 omnia dixi hausta = nihil dixi nisi quod haustum esset

mat, id est incorruptis atque integris testibus, si infantes pueri, mutae etiam bestiae paene loquuntur magistra ac duce natura nihil esse prosperum nisi voluptatem, nihil asperum nisi dolorem, de quibus neque depravate iudicant neque corrupte, nonne ei maximam gratiam habere debemus, qui hac exaudita quasi voce naturae sic eam firme graviterque comprehenderit, ut omnes bene sanos in viam placatae, tranquillae, quietae, beatae vitae deduceret? Qui quod tibi parum videtur eruditus, ea causa est, quod nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam iuvaret. an ille tempus 72
aut in poëtis evolvendis, ut ego et Triarius te hortatore facimus, consumeret, in quibus nulla solida utilitas omnisque puerilis est delectatio, aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret, quae et a falsis initiis profecta vera esse non possunt et, si essent vera, nihil afferrent, quo iucundius, id est quo melius viveremus, eas ergo artes persequeretur, vivendi artem tantam tamque et operosam et perinde fructuosam relinqueret? non ergo Epicurus ineruditus, sed ii indocti, qui, quae pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse discenda.

Quae cum dixisset, Explicavi, inquit, sententiam meam, et eo quidem consilio, tuum iudicium ut cognoscerem, quoniam mihi ea facultas, ut id meo arbitratu facerem, ante hoc tempus numquam est data.

---

4 depravatae ... corruptae **A** 19 et operosam **ARN**^{1} operosam 25 quoniam *Se.* quae *(i. e.* que *pro* quō *vel* qūō *cf. ad. p. 34, 3; 47, 27; 71, 19; 115, 1; 116, 3; 165, 17; 167, 15 al.)* mihi ea *Se.* mea **ABEN**^{1} in ea **R** *(i. e.* mea *vel* in ea *pro* $\overset{i}{\text{m}}$ ea), mihi **N**^{2}**V** (quoniam facultas *L. Havet, revue de philologie 1899 p. 332)*

M. TULLI CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER SECUNDUS

1
1 Hic cum uterque me intueretur seseque ad audiendum significarent paratos, Primum, inquam, deprecor, ne me tamquam philosophum putetis scholam vobis aliquam explicaturum, quod ne in ipsis quidem philosophis magnopere umquam probavi. quando enim Socrates, qui parens philosophiae iure dici potest, quicquam tale fecit? eorum erat iste mos, qui tum sophistae nominabantur, quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quaestionem, id est iubere dicere, qua de re quis vellet audire. audax negotium, dicerem impudens, nisi hoc institutum
2 postea translatum ad philosophos nostros esset. sed et illum, quem nominavi, et ceteros sophistas, ut e Platone intellegi potest, lusos videmus a Socrate. is enim percontando atque interrogando elicere solebat eorum opiniones, quibuscum disserebat, ut ad ea, quae ii respondissent, si quid videretur, diceret. qui mos cum a posterioribus non esset retentus, Arcesilas eum revocavit instituitque ut ii, qui se audire vellent, non de se quaererent, sed ipsi dicerent, quid sentirent; quod cum dixissent, ille contra. sed eum qui audiebant, quoad poterant, defendebant sententiam suam. apud ceteros autem philosophos, qui quaesivit aliquid, tacet; quod quidem iam fit etiam in Academia. ubi enim is, qui audire vult, ita dixit: 'Voluptas mihi videtur esse summum bonum', perpetua oratione contra disputatur, ut

---

15 nostros philosophos **BE** 18 percontando A^2 percuntando **NV** percunctando A^1**BE** per cunctando **R** 19 ea] haec **R** ii] hi **BER** hii **A** hij **NV** 21 archesilas **A** acesilaos **N** achesilas **V** 24 eum *om.* **RNV** 27 etiam *om.* **BER**

facile intellegi possit eos, qui aliquid sibi videri dicant, non ipsos in ea sententia esse, sed audire velle contraria. Nos commodius agimus. 3 non enim solum Torquatus dixit quid sentiret, sed etiam cur. ego autem arbitror, quamquam admodum delectatus sum eius oratione perpetua, tamen commodius, cum in rebus singulis insistas et intellegas quid quisque concedat, quid abnuat, ex rebus concessis concludi quod velis et ad exitum perveniri. cum enim fertur quasi torrens oratio, quamvis multa cuiusque modi rapiat, nihil tamen teneas, nihil apprehendas, nusquam orationem rapidam coërceas.

Omnis autem in quaerendo, quae via quadam et ratione habetur, oratio praescribere primum debet ut quibusdam in formulis EA RES AGETUR, ut, inter quos disseritur, conveniat quid sit id, de quo disseratur. 2 4 hoc positum in Phaedro a Platone probavit Epicurus sensitque in omni disputatione id fieri oportere. sed quod proximum fuit non vidit. negat enim definiri rem placere, sine quo fieri interdum non potest, ut inter eos, qui ambigunt, conveniat quid sit id, de quo agatur, velut in hoc ipso, de quo nunc disputamus. quaerimus enim finem bonorum. possumusne hic scire qualis sit, nisi contulerimus inter nos, cum finem bonorum dixerimus, quid finis, quid etiam sit ipsum bonum? 5 atqui haec patefactio quasi rerum opertarum, cum quid quidque sit aperitur, definito est. qua tu etiam inprudens utebare non numquam. nam hunc ipsum sive finem sive extremum sive ultimum definiebas id esse, quo omnia, quae recte fierent, referrentur neque id ipsum usquam referretur. praeclare hoc quidem. bonum ipsum etiam quid esset, fortasse, si opus fuisset, definis-

---

1 sibi aliquid (aliquit E) videri **BE** aliquid videri sibi **V** 11 reprehendas **BE** 23 hic *Se.* hoc **ARNV** (h̋ *vel* ḣ = hoc, ḣ [N *p. 1, 7*] *vel* h́ [N *37, 30*] = hic); hac **BE** qualis sit **BERNV** quali sunt A^1 quales A^2 29 definiebas] *p. 13, 14 sqq. (cf. p. 5, 25 sqq.); 19, 3 sqq.*

ses aut quod esset natura adpetendum aut quod prodesset aut quod iuvaret aut quod liberet modo. nunc idem, nisi molestum est, quoniam tibi non omnino displicet definire et id facis, cum vis, velim definias quid sit voluptas, de quo omnis haec quaestio est.

6 Quis, quaeso, inquit, est, qui quid sit voluptas nesciat, aut qui, quo magis id intellegat, definitionem aliquam desideret?

Me ipsum esse dicerem, inquam, nisi mihi viderer habere bene cognitam voluptatem et satis firme conceptam animo atque comprehensam. Nunc autem dico ipsum Epicurum nescire et in eo nutare eumque, qui crebro dicat diligenter oportere exprimi quae vis subiecta sit vocibus, non intellegere interdum, quid sonet haec vox voluptatis, id est quae res huic voci subiciatur.

3 Tum ille ridens: Hoc vero, inquit, optimum, ut is, qui finem rerum expetendarum voluptatem esse dicat, id extremum, id ultimum bonorum, id ipsum quid et quale sit, nesciat!

Atqui, inquam, aut Epicurus quid sit voluptas aut omnes mortales, qui ubique sunt, nesciunt.

Quonam, inquit, modo?

Quia voluptatem hanc esse sentiunt omnes, quam sensus accipiens movetur et iucunditate quadam perfunditur.

7 Quid ergo? istam voluptatem, inquit, Epicurus ignorat?

Non semper, inquam; nam interdum nimis etiam novit, quippe qui testificetur ne intellegere quidem se

---

1 adp. AR app. 2 nunc *om.* R (Modo ạụ̄ [= autem] idem), N (Modo idem), V 3 quoniam] quō A qūō BE 4 definire] diffinire N^{2}V finire definias] definiri R 6 quaeso *Gz.* quasi A^{1}BE quam A^{2} qua fit R; *om.* N *(ubi* de quo ... voluptas *excid. et in mg. add.)*, V 10 cognitam bene BE 19 quid et *Brem.* quidē ABENV quid sit R 23 quo nam N quoniam 29 nimis] minus R

posse ubi sit aut quod sit ullum bonum praeter illud, quod cibo et potione et aurium delectatione et obscena voluptate capiatur. an haec ab eo non dicuntur?

Quasi vero me pudeat, inquit, istorum, aut non possim quem ad modum ea dicantur ostendere!

Ego vero non dubito, inquam, quin facile possis, nec est quod te pudeat sapienti adsentiri, qui se unus, quod sciam, sapientem profiteri sit ausus. nam Metrodorum non puto ipsum professum, sed, cum appellaretur ab Epicuro, repudiare tantum beneficium noluisse; septem autem illi non suo, sed populorum suffragio omnium nominati sunt. Verum hoc loco sumo verbis 8
his eandem certe vim voluptatis Epicurum nosse quam ceteros. omnes enim iucundum motum, quo sensus hilaretur, Graece *ἡδονήν*, Latine v o l u p t a t e m vocant.

Quid est igitur, inquit, quod requiras?

Dicam, inquam, et quidem discendi causa magis, quam quo te aut Epicurum reprehensum velim.

Ego quoque, inquit, didicerim libentius, si quid attuleris, quam te reprehenderim.

Tenesne igitur, inquam, Hieronymus Rhodius quid dicat esse summum bonum, quo putet omnia referri oportere?

Teneo, inquit, finem illi videri nihil dolere.

Quid? idem iste, inquam, de voluptate quid sentit?

Negat esse eam, inquit, propter se expetendam. 9

Aliud igitur esse censet gaudere, aliud non dolere.

Et quidem, inquit, vehementer errat; nam, ut paulo ante docui, augendae voluptatis finis est doloris omnis amotio.

---

13 Verum ... voluptatis] *Non. p. 396* verum ... vocant] *Non. p. 121* de verbis *Non. p. 396* 14 certe *om. Non. p. 396* non esse *vel* non nosse *Non.* 15 hilaretur N[2] *Non.* hiaretur ABERN[1] yarēt *sequente spatio 4 fere litt.* V 16 hedoneum *Non.* 22 quid] quod ANV 23 bonum summum BE 26 inquam *om.* R 29 paulo ante] *I 37—39*

Non dolere, inquam, istud quam vim habeat postea videro; aliam vero vim voluptatis esse, aliam nihil dolendi, nisi valde pertinax fueris, concedas necesse est.

Atqui reperies, inquit, in hoc quidem pertinacem; dici enim nihil potest verius.

Estne, quaeso, inquam, sitienti in bibendo voluptas?

Quis istud possit, inquit, negare?

Eademne, quae restincta siti?

Immo alio genere; restincta enim sitis stabilitatem voluptatis habet, inquit, illa autem voluptas ipsius restinctionis in motu est.

Cur igitur, inquam, res tam dissimiles eodem nomine appellas?

10 Quid paulo ante, inquit, dixerim nonne meministi, cum omnis dolor detractus esset, variari, non augeri voluptatem?

Memini vero, inquam; sed tu istuc dixti bene Latine, parum plane. varietas enim Latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur, sed transfertur in multa disparia: varium poëma, varia oratio, varii mores, varia fortuna, voluptas etiam varia dici solet, cum percipitur e multis dissimilibus rebus dissimilis efficientibus voluptates. eam si varietatem diceres, intellegerem, ut etiam non dicente te intellego; ista varietas quae sit non satis perspicio, quod ais, cum dolore careamus, tum in summa voluptate nos esse, cum autem vescamur iis rebus, quae dulcem motum afferant sensibus, tum esse in motu voluptatem, qui faciat varietatem voluptatum, sed non augeri illam non dolendi voluptatem, quam cur voluptatem appelles nescio.

---

1 Non] cum non RN^1 tum non N^2 tum vero (ũō) V; tuum non dolere *Lamb.* 9 enim *om.* RN (siti immo alio genere restincta enim *om.* V) 10 inquit *om.* BE 12 dissimiles (*etiam* A^2)] difficiles A^1 14 paulo ante] *p. 17, 17 sqq.* 17 tu quidem istuc V dixisti RNV 23 dissimilis] dissimiliter RNV 29 qui *Dav.* quae (que); *in* BE *compend. incert.*

An potest, inquit ille, quicquam esse suavius quam 4 11 nihil dolere?

Immo sit sane nihil melius, inquam — nondum enim id quaero —, num propterea idem voluptas est, quod, ut ita dicam, indolentia?

Plane idem, inquit, et maxima quidem, qua fieri nulla maior potest.

Quid dubitas igitur, inquam, summo bono a te ita constituto, ut id totum in non dolendo sit, id tenere unum, id tueri, id defendere? quid enim necesse est, 12 tamquam meretricem in matronarum coetum, sic voluptatem in virtutum concilium adducere? invidiosum nomen est, infame, suspectum. itaque hoc frequenter dici solet a vobis, non intellegere nos, quam dicat Epicurus voluptatem. quod quidem mihi si quando dictum est — est autem dictum non parum saepe —, etsi satis clemens sum in disputando, tamen interdum soleo subirasci. egone non intellego, quid sit ἡδονή Graece, Latine *voluptas*? utram tandem linguam nescio? deinde qui fit, ut ego nesciam, sciant omnes, quicumque Epicurei esse voluerunt? quod vestri quidem vel optime disputant, nihil opus esse eum, qui philosophus futurus sit, scire litteras. itaque ut maiores nostri ab aratro adduxerunt Cincinnatum illum, ut dictator esset, sic vos de pagis omnibus colligitis bonos illos quidem viros, sed certe non pereruditos. ergo illi intellegunt 13 quid Epicurus dicat, ego non intellego? ut scias me intellegere, primum idem esse dico *voluptatem*, quod ille ἡδονήν. et quidem saepe quaerimus verbum Latinum par Graeco et quod idem valeat; hic nihil fuit, quod quaereremus. nullum inveniri verbum potest, quod magis idem declaret Latine, quod Graece, quam declarat *voluptas*. huic verbo omnes, qui ubique sunt,

1 ille inquit BE 13 suspectum] subiectum R 21 voluerint BE 22 philosophus qui futurus sit A *(cf. Iw. Mue. II p. 10 sq.)*; qui futurus sit philosophus BE 25 pagis *cod. 1 Eliens. Davisii, Turneb. adversar. IV 8;* plagis

qui Latine sciunt, duas res subiciunt, laetitiam in animo, commotionem suavem iucunditatis in corpore. nam et ille apud Trabeam ‘voluptatem animi nimiam’ laetitiam dicit eandem, quam ille Caecilianus, qui ‘omnibus laetitiis laetum’ esse se narrat. sed hoc interest, quod voluptas dicitur etiam in animo — vitiosa res, ut Stoici putant, qui eam sic definiunt: sublationem animi sine ratione opinantis se magno bono frui —, non dicitur
14 laetitia nec gaudium in corpore. in eo autem voluptas omnium Latine loquentium more ponitur, cum percipitur ea, quae sensum aliquem moveat, iucunditas. hanc quoque iucunditatem, si vis, transfer in animum; iuvare enim in utroque dicitur, ex eoque iucundum, modo intellegas inter illum, qui dicat: ‘Tánta laetitia aúctus sum, ut nihil cónstet’, et eum, qui: ‘Nunc demum mihi animus ardet’, quorum alter laetitia gestiat, alter dolore crucietur, esse illum medium: ‘Quamquam haéc inter nos núper notitia ádmodum est’, qui nec laetetur nec angatur, itemque inter eum, qui potiatur corporis expetitis voluptatibus, et eum, qui crucietur summis doloribus, esse eum, qui utroque careat.

5
15 Satisne igitur videor vim verborum tenere, an sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus? et tamen vide, ne, si ego non intellegam quid Epicurus loquatur, cum Graece, ut videor, luculenter sciam, sit aliqua culpa eius, qui ita loquatur, ut non intellegatur. quod duobus modis sine reprehensione fit, si aut de industria facias, ut Heraclitus, ‘cognomento qui *σκοτεινός* perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit’, aut cum rerum obscuritas, non verborum, facit ut non intellegatur oratio, qualis est in Timaeo Platonis. Epicurus autem, ut opinor, nec non vult, si possit, plane et aperte loqui, nec de re obscura, ut physici, aut arti-

---

1 qui latine sciunt qui ubique sunt **BE** 2 iocunditatis suavem **BE** 21 excrucietur **BE**

ficiosa, ut mathematici, sed de illustri et facili et iam in vulgus pervagata loquitur.

Quamquam non negatis nos intellegere quid sit voluptas, sed quid ille dicat. e quo efficitur, non ut nos non intellegamus quae vis sit istius verbi, sed ut ille suo more loquatur, nostrum neglegat. si enim idem 16 dicit, quod Hieronymus, qui censet summum bonum esse sine ulla molestia vivere, cur mavult dicere voluptatem quam vacuitatem doloris, ut ille facit, qui quid dicat intellegit? sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit in motu — sic enim appellat hanc dulcem: ‘in motu’, illam nihil dolentis ‘in stabilitate’ —, quid tendit? cum efficere non possit ut cuiquam, qui ipse sibi notus sit, hoc est qui suam naturam sensumque perspexerit, vacuitas doloris et voluptas idem esse videatur. hoc est vim afferre, Torquate, sensibus, extorquere ex animis cognitiones verborum, quibus inbuti sumus. quis enim est, qui non videat haec esse in natura rerum tria? unum, cum in voluptate sumus, alterum, cum in dolore, tertium hoc, in quo nunc equidem sum, credo item vos, nec in dolore nec in voluptate; ut in voluptate sit, qui epuletur, in dolore, qui torqueatur. tu autem inter haec tantam multitudinem hominum interiectam non vides nec laetantium nec dolentium?

Non prorsus, inquit, omnisque, qui sine dolore sint, 17 in voluptate, et ea quidem summa, esse dico.

Ergo in eadem voluptate eum, qui alteri misceat mulsum ipse non sitiens, et eum, qui illud sitiens bibat?

---

1 et iam *P. Man.* etiam (eciam V) 2 loquitur (i *in ras.*) N loquatur *(etiam* A) 7 dicat RNV 10 putat BE putat dicat ARN dicat V 18 est enim BEN 21 equidem sum *Mdv.* quidem sumus ARNV sumus BE item *Ernest.* idem ABER^{2}N^{1}V quidem N^2 *et fort.* R^1, *ubi littera* i *scripta est super ras.* ($\overset{1}{\text{q}}$dē), *cuius in loco fuisse potest* q vos AN^{1}V nos BERN^2

6 Tum ille: Finem, inquit, interrogandi, si videtur, quod quidem ego a principio ita me malle dixeram hoc ipsum providens, dialecticas captiones.

Rhetorice igitur, inquam, nos mavis quam dialectice disputare?

Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit.

Zenonis est, inquam, hoc Stoici. omnem vim loquendi, ut iam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes, rhetoricam palmae, dialecticam pugni similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius. obsequar igitur voluntati tuae dicamque, si potero, rhetorice, sed hac rhetorica philosophorum, non nostra illa forensi, quam necesse est, cum popu-
18 lariter loquatur, esse interdum paulo hebetiorem. sed dum dialecticam, Torquate, contemnit Epicurus, quae una continet omnem et perspiciendi quid in quaque re sit scientiam et iudicandi quale quidque sit et ratione ac via disputandi, ruit in dicendo, ut mihi quidem videtur, nec ea, quae docere vult, ulla arte distinguit, ut haec ipsa, quae modo loquebamur. summum a vobis bonum voluptas dicitur. aperiendum est igitur, quid sit voluptas; aliter enim explicari, quod quaeritur, non potest. quam si explicavisset, non tam haesitaret. aut enim eam voluptatem tueretur, quam Aristippus, id est, qua sensus dulciter ac iucunde movetur, quam etiam pecudes, si loqui possent, appellarent voluptatem, aut, si magis placeret suo more loqui, quam ut

Omnés Danai atque Mycénenses.
Attíca pubes

reliquique Graeci, qui hoc anapaesto citantur, hoc non dolere solum voluptatis nomine appellaret, illud Aristippeum contemneret, aut, si utrumque probaret, ut

---

2 dixeram] *p. 13, 7 sq.* 10 pugni *edd.* pugnis 18 quidque sit] sit quidque **A** 20 doceri **R** dicere **V** 29 atque *Lamb.* aut (â **E**) 33 ut *edd.* aut *(in* **V** ut probat *excid.)*

probat, coniungeret doloris vacuitatem cum voluptate et
duobus ultimis uteretur. multi enim et magni philo- 19
sophi haec ultima bonorum iuncta fecerunt, ut Aristo-
teles virtutis usum cum vitae perfectae prosperitate con-
iunxit, Callipho adiunxit ad honestatem voluptatem,
Diodorus ad eandem honestatem addidit vacuitatem
doloris. idem fecisset Epicurus, si sententiam hanc,
quae nunc Hieronymi est, coniunxisset cum Aristippi
vetere sententia. illi enim inter se dissentiunt. propterea
singulis finibus utuntur et, cum uterque Graece egregie
loquatur, nec Aristippus, qui voluptatem summum bo-
num dicit, in voluptate ponit non dolere, neque Hiero-
nymus, qui summum bonum statuit non dolere, volup-
tatis nomine umquam utitur pro illa indolentia, quippe
qui ne in expetendis quidem rebus numeret voluptatem. 7
duae sunt enim res quoque, ne tu verba solum putes. 20
unum est sine dolore esse, alterum cum voluptate. vos
ex his tam dissimilibus rebus non modo nomen unum
— nam id facilius paterer —, sed etiam rem unam ex
duabus facere conamini, quod fieri nullo modo potest.
hic, qui utrumque probat, ambobus debuit uti, sicut
facit re, neque tamen dividit verbis. cum enim eam
ipsam voluptatem, quam eodem nomine omnes appel-
lamus, laudat locis plurimis, audet dicere ne suspicari
quidem se ullum bonum seiunctum ab illo Aristippeo
genere voluptatis, atque ibi hoc dicit, ubi omnis eius
est oratio de summo bono. in alio vero libro, in quo
breviter comprehensis gravissimis sententiis quasi ora-
cula edidisse sapientiae dicitur, scribit his verbis, quae
nota tibi profecto, Torquate, sunt — quis enim vestrum
non edidicit Epicuri *κυρίας δόξας*, id est quasi maxime
ratas, quia gravissimae sint ad beate vivendum breviter
enuntiatae sententiae? — animadverte igitur rectene
hanc sententiam interpreter: 'Si ea, quae sunt luxurio- 21

---

15 quidem rebus] rebus quidem BE quidem tibi V
20 nullo modo fieri BE 22 re neque] neque (*om.* re) BE
remque R 23 appellant A[1] 26 oratio eius est BE

sis efficientia voluptatum, liberarent eos deorum et mortis et doloris metu docerentque qui essent fines cupiditatum, nihil haberemus ⟨quod reprehenderemus⟩, cum undique complerentur voluptatibus nec haberent ulla ex parte aliquid aut dolens aut aegrum, id est autem malum.'

Hoc loco tenere se Triarius non potuit. Obsecro, inquit, Torquate, haec dicit Epicurus? quod mihi quidem visus est, cum sciret, velle tamen confitentem audire Torquatum.

At ille non pertimuit saneque fidenter: Istis quidem ipsis verbis, inquit; sed quid sentiat, non videtis.

Si alia sentit, inquam, alia loquitur, numquam intellegam quid sentiat; sed plane dicit quod intellegit. idque si ita dicit, non esse reprehendendos luxuriosos, si sapientes sint, dicit absurde, similiter et si dicat non reprehendendos parricidas, si nec cupidi sint nec deos metuant nec mortem nec dolorem. et tamen quid attinet luxuriosis ullam exceptionem dari aut fingere aliquos, qui, cum luxuriose viverent, a summo philosopho non reprehenderentur eo nomine dumtaxat, cetera ca-
22 verent? sed tamen nonne reprehenderes, Epicure, luxuriosos ob eam ipsam causam, quod ita viverent, ut persequerentur cuiusque modi voluptates, cum esset praesertim, ut ais tu, summa voluptas nihil dolere? atqui reperiemus asotos primum ita non religiosos, ut edint de patella, deinde ita mortem non timentes, ut illud in ore habeant ex Hymnide: 'Míhi sex menses sátis sunt vitae, séptimum Orco spóndeo'. iam doloris medicamenta illa Epicurea tamquam de narthecio proment: 'Si gravis, brevis; si longus, levis.' Unum nescio, quo modo possit, si luxuriosus sit, finitas cupiditates
8 23 habere. quid ergo attinet dicere: 'Nihil haberem, quod reprehenderem, si finitas cupiditates haberent'? hoc est

---

1 voluptatem A^2BENV 3 *add. Dav.* 27 edint *Mdv.* edient A^1RN edent A^2 edant V *om.* BE mortem ita BE

dicere: 'Non reprehenderem asotos, si non essent asoti.' isto modo ne improbos quidem, si essent boni viri. hic homo severus luxuriam ipsam per se reprehendendam non putat, et hercule, Torquate, ut verum loquamur, si summum bonum voluptas est, rectissime non putat.

Noli enim mihi fingere asotos, ut soletis, qui in mensam vomant, et qui de conviviis auferantur crudique postridie se rursus ingurgitent, qui solem, ut aiunt, nec occidentem umquam viderint nec orientem, qui consumptis patrimoniis egeant. nemo nostrum istius generis asotos iucunde putat vivere. mundos, elegantis, optimis cocis, pistoribus, piscatu, aucupio, venatione, his omnibus exquisitis, vitantes cruditatem, quibus vinum defusum e pleno sit chrysizon, ut ait Lucilius, cui nihildum situlus et sacculus abstulerit, adhibentis ludos et quae sequuntur, illa, quibus detractis clamat Epicurus se nescire quid sit bonum; adsint etiam formosi pueri, qui ministrent, respondeat his vestis, argentum, Corinthium, locus ipse, aedificium — hos ergo asotos bene quidem vivere aut beate numquam dixerim.
ex quo efficitur, non ut voluptas ne sit voluptas, sed 24
ut voluptas non sit summum bonum. Nec ille, qui Diogenem Stoicum adolescens, post autem Panaetium audierat, Laelius, eo dictus est sapiens, quod non intellegeret quid suavissimum esset — nec enim sequitur, ut, cui cor sapiat, ei non sapiat palatus —, sed quia parvi id duceret.

---

7 noli *Se.* nolui **N** nolim *rell. codd.* 14 quibus vinum *et q. s. cf. Lucilii carm. rell. rec. Marx. I p. 78, II p. 366 sq.* 15 chrysizon *Marx.;* hirsizon **A** hrysizon *vel* heysizon **B** hrysizon **E** hyrsi|hon **R** hyrsizon **N** hrysiron **V** 16 nihildum situlus et *(situlus = situla, sitella) Se.* nihil (nichil **BE**) dum sit vis et **ABE** nichil dum sit viset **R** nichil dempsit (e *vid. corr. ex* u, psit *in ras.*) vis *(post* s *ras.)* et *(in ras.)* **N** nichil dempsit vis et **V** sacculus **ABE** saculos **V** sarculos **R**, **N** (a *ex corr. m. alt.,* r *superscr. ab alt. m.*) 20 ergo **BER** ego **ANV** 21 aut] at **BE**

O lapathe, ut iactare, nec es satis cognitu' qui sis!
In quo [cognitu] Laelius clamores *σοφὸς* ille solebat
Edere compellans gumias ex ordine nostros.

praeclare Laelius, et recte *σοφός*, illudque vere:

O Publi, o gurges, Galloni! es homo miser, inquit.
Cenasti in vita numquam bene, cum omnia in ista
Consumis squilla atque acupensere cum decimano.

is haec loquitur, qui in voluptate nihil ponens negat eum bene cenare, qui omnia ponat in voluptate, et tamen non negat libenter cenasse umquam Gallonium — mentiretur enim —, sed bene. ita graviter et severe voluptatem secreuit a bono. ex quo illud efficitur, qui bene cenent omnis libenter cenare, qui libenter, non
25 continuo bene. semper Laelius bene. quid bene? dicet Lucilius: 'cocto, condito', sed cedo caput cenae: 'sermone bono', quid ex eo? 'si quaeris, libenter'; veniebat enim ad cenam, ut animo quieto satiaret desideria naturae. recte ergo is negat umquam bene cenasse Gallonium, recte miserum, cum praesertim in eo omne studium consumeret. quem libenter cenasse nemo negat. cur igitur non bene? quia, quod bene, id recte, frugaliter, honeste; ille porro [male] prave, nequiter, turpiter cenabat; non igitur ⟨bene.⟩ nec lapathi suavitatem acupenseri Galloni Laelius anteponebat, sed suavitatem ipsam neglegebat; quod non faceret, si in voluptate summum bonum poneret.

---

1 nec es satis *Lachmann. ad Lucret. p. 29;* ne cessatis **ABEN** necessarii **R**[1] necessatis **R**[2] necessitatis **V** 2 *del. edd.* 4 guimas **BE** ginnas **R** 7 isto **ARNV** 8 cū sumis **A**[1] squulla **AN**[1] acupensere *RKl.* acip. *edd. vett.* accubans aere **ABRV** accubant aere **E** accubas aere *cum ras. super* as **N** 11 non *om.* **ABER** 13 secernit *dett.* 15 diceret **A** dicit **BE** 16 cocto] porto **R**[1] porco **R**[2] 18 ut in animo **BE** 23 *del. Wes. sec. Mdv.* 24 *add. Mdv.* acupenseri *RKl.* acip. *edd. vett.* accubens ere **V** accubans aere **AR** accumbans ere **BE** accubanti aere **N** (banti *a m. alt. in ras.*)

Semovenda est igitur voluptas, non solum ut recta 9
sequamini, sed etiam ut loqui deceat frugaliter. possu- 26
musne ergo in vita summum bonum dicere, cum id ne
in cena quidem posse videamur? Quo modo autem
philosophus loquitur? 'Tria genera cupiditatum, natu-
rales et necessariae, naturales et non necessariae, nec
naturales nec necessariae.' primum divisit ineleganter;
duo enim genera quae erant, fecit tria. hoc est non
dividere, sed frangere. qui haec didicerunt, quae ille
contemnit, sic solent: 'Duo genera cupiditatum, natu-
rales et inanes, naturalium duo, necessariae et non ne-
cessariae.' confecta res esset. vitiosum est enim in
dividendo partem in genere numerare. sed hoc sane 27
concedamus. contemnit enim disserendi elegantiam,
confuse loquitur. gerendus est mos, modo recte sen-
tiat. et quidem illud ipsum non nimium probo et tan-
tum patior, philosophum loqui de cupiditatibus finien-
dis. an potest cupiditas finiri? tollenda est atque ex-
trahenda radicitus. quis est enim, in quo sit cupiditas,
quin recte cupidus dici possit? ergo et avarus erit, sed
finite, et adulter, verum habebit modum, et luxuriosus
eodem modo. qualis ista philosophia est, quae non

---

3 cum id] cum igitur V quod *Bentl.* 5 loquitur] *p. 20, 12 sqq.* naturales et necessariae *om.* R 6 et necessariae A^2 et necessarias A^1BENV et non necessarie A^2R et necessariae A^1 et non necessarias V, (as *ab alt. m. in ras.*) N; et in necessarias BE nec naturales nec necessariae *om.* BE ħec naturales R 7 nec necessariae A, nec necessarias N (as *ex corr. m. alt.*), V; et necessarias (*superscr.* nec *super* et, e *super* as) R ineleganter] ineliganter A negliganter R 9 frangé re Qui R; frangere Qui (fr. *ex corr. m. alt.; quid primitus fuerit, cognosci nequit; ad* Qui, *quo vocab. novae paginae initium fit, in marg. superiore adscript. est:* al' Qui si diceret cupiditatum esse duo genera, naturales et inanes, Naturalium quoque item duo necessarias et non necessarias confecta res esset) N; tangere Qui V didicerunt . . . naturales *(v. 10) om.* R 12 esset ARN essent BE est V 14 enim *om.* BE 16 et quidem ARN equidem BEV tantum A tamen (tn̄ = tamen, *pro* tm = tantum) 20 quin] qui N^1V qui non BE

interitum afferat pravitatis, sed sit contenta mediocritate vitiorum? quamquam in hac divisione rem ipsam prorsus probo, elegantiam desidero. appellet haec desideria naturae, cupiditatis nomen servet alio, ut eam, cum de avaritia, cum de intemperantia, cum de maximis vitiis loquetur, tamquam capitis accuset.

28 Sed haec quidem liberius ab eo dicuntur et saepius. quod equidem non reprehendo; est enim tanti philosophi tamque nobilis audacter sua decreta defendere. sed tamen ex eo, quod eam voluptatem, quam omnes gentes hoc nomine appellant, videtur amplexari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut hominum conscientia remota nihil tam turpe sit, quod voluptatis causa non videatur esse facturus. deinde, ubi erubuit — vis enim est permagna naturae —, confugit illuc, ut neget accedere quicquam posse ad voluptatem nihil dolentis. at iste non dolendi status non vocatur voluptas. 'Non laboro', inquit, 'de nomine'. Quid, quod res alia tota est? 'Reperiam multos, vel innumerabilis potius, non tam curiosos nec tam molestos, quam vos estis, quibus, quid velim, facile persuadeam.' Quid ergo dubitamus, quin, si non dolere voluptas sit summa, non esse in voluptate dolor sit maximus? cur id non ita fit? 'Quia dolori non voluptas contraria est, sed doloris privatio.'

10
29 Hoc vero non videre, maximo argumento esse voluptatem illam, qua sublata neget se intellegere omnino quid sit bonum — eam autem ita persequitur: quae palato percipiatur, quae auribus; cetera addit, quae si appelles, honos praefandus sit — hoc igitur,

2 rem ipsam (ips *in ras.*) N remissam BERV remissionem A 3 probam A[1] reprobo A[2] 7 quidem VN[2] quae (que) 11 vehementius sepe BE 14 deinde enim ubi erubuit vis est BE 15 confugit] cum fugit NV 19 repperiam A 21 quid *Se.* quiquid B quicquid AERN quitquid V 24 non id A 27 illam] ullam RN[2] neget, 29 addit] *cf. p. 34, 30 sqq.* 28 persequer BE persequar R 30 praestandus NV prefraudus E perfraudus B

quod solum bonum severus et gravis philosophus no-
vit, idem non videt ne expetendum quidem esse, quod
eam voluptatem hoc eodem auctore non desideremus,
cum dolore careamus. quam haec sunt contraria! hic 30
si definire, si dividere didicisset, si loquendi vim, si
denique consuetudinem verborum teneret, numquam
in tantas salebras incidisset. nunc vides, quid faciat.
quam nemo umquam voluptatem appellavit, appellat;
quae duo sunt, unum facit. hanc in motu voluptatem
— sic enim has suaves et quasi dulces voluptates ap-
pellat — interdum ita extenuat, ut M'. Curium putes
loqui, interdum ita laudat, ut quid praeterea sit bonum
neget se posse ne suspicari quidem. quae iam oratio
non a philosopho aliquo, sed a censore opprimenda
est. non est enim vitium in oratione solum, sed etiam
in moribus. luxuriam non reprehendit, modo sit vacua
infinita cupiditate et timore. hoc loco discipulos quae-
rere videtur, ut, qui asoti esse velint, philosophi ante
fiant.

A primo, ut opinor, animantium ortu petitur origo 31
summi boni. 'Simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit ut bonum, aspernatur dolorem ut malum.' De malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint, ait optime iudicari. haec et tu ita posuisti, et verba vestra sunt. quam multa vitiosa! summum enim bonum et malum vagiens puer utra voluptate diiudicabit, stante an movente? quoniam,

---

2 vidit BE 4 hic si definire ... incidisset] *Non. p. 177* 5 si dividere BE *Non.* in dividere R; individere A[1], N[1] (in-|d.), V (*vel* ni d.); vel dividere A[2]N[2] didicisset] potuisset *Non.* 10 suaves has BE 11 M'. *edd.* marcum putes] potes A[1] pot̄ R 12 praeter eam NV 15 solum in oratione R 21 animal N[2]V animale 24 sint BE sunt 25 posuisti] *p. 13, 19—24* 27 an *edd.* ante BERN[1]; an(te) A *(in medio versu, ( ) ab alt. m.),* an te V, autem N[2] (*mutato* ãn *in* ãu) quoniam] Qūō ARN Quomō (= quomodo) V

si dis placet, ab Epicuro loqui discimus. si stante, hoc natura videlicet vult, salvam esse se, quod concedimus; si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit, et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate, quae est a te posita in non dolendo.

32 Nec tamen argumentum hoc Epicurus a parvis petivit aut etiam a bestiis, quae putat esse specula naturae, ut diceret ab iis duce natura hanc voluptatem expeti nihil dolendi. nec enim haec movere potest appetitum animi, nec ullum habet ictum, quo pellat animum, status hic non dolendi, itaque in hoc eodem peccat Hieronymus. at ille pellit, qui permulcet sensum voluptate. itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet voluptatem natura expeti, quod ea voluptas, quae in motu sit, et parvos ad se alliciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere. qui igitur convenit ab alia voluptate dicere naturam proficisci, in alia summum bonum ponere?

11 33 Bestiarum vero nullum iudicium puto. quamvis enim depravatae non sint, pravae tamen esse possunt. ut bacillum aliud est inflexum et incurvatum de industria, aliud ita natum, sic ferarum natura non est illa quidem depravata mala disciplina, sed natura sua. nec vero ut voluptatem expetat, natura movet infantem, sed tantum ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit. omne enim animal, simul et ortum est, se ipsum et omnes partes suas diligit duasque, quae maximae sunt, in primis amplectitur, animum et corpus, deinde utriusque partes. nam sunt et in animo praecipua quaedam

---

1 dis placet AN^{2} displicet discimus loqui BE 9 iis *Vict.* his (hijs, hys) 10 Nec (*ante* enim) *etiam* A, *in* R *a man. recentiore, ut vid., corr. in* neque 11 animum, status *Vict., P. Man.* animi statum 14 utitur] nititur A^{2}N utatur BE

17 Qui *Lamb.* quid 21 sunt AR^{1} ut bacillum ... natum] *Non. p. 78* 22 baccillum A^{1}ERV baculum N de industria *om. Non.* 27 simul et ortum est, se *Se.* simul et (*etiam* N^{1}, *ut vid.;* simulet R, simul est N^{2}) ortum et se

et in corpore, quae cum leviter agnovit, tum discernere
incipit, ut ea, quae prima data sunt natura, appetat
asperneturque contraria. in his primis naturalibus vo- 34
luptas insit necne, magna quaestio est. nihil vero pu-
tare esse praeter voluptatem, non membra, non sensus,
non ingenii motum, non integritatem corporis, non vali-
tudinem [corporis], summae mihi videtur inscitiae.

Atque ab isto capite fluere necesse est omnem ratio-
nem bonorum et malorum. Polemoni et iam ante Aristo-
teli ea prima visa sunt, quae paulo ante dixi. ergo nata
est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum,
ut finem bonorum dicerent secundum naturam vivere,
id est virtute adhibita frui primis a natura datis. Calli-
pho ad virtutem nihil adiunxit nisi voluptatem, Dio-
dorus vacuitatem doloris. * * his omnibus, quos dixi,
consequentes fines sunt bonorum, Aristippo simplex
voluptas, Stoicis consentire naturae, quod esse volunt
e virtute, id est honeste, vivere, quod ita interpretantur:
vivere cum intellegentia rerum earum, quae natura
evenirent, eligentem ea, quae essent secundum natu-
ram, reicientemque contraria. ita tres sunt fines exper- 35
tes honestatis, unus Aristippi vel Epicuri, alter Hiero-
nymi, Carneadi tertius, tres, in quibus honestas cum
aliqua accessione, Polemonis, Calliphontis, Diodori, una
simplex, cuius Zeno auctor, posita in decore tota, id

---

1 tum BE tunc 2 sunt RN sint 3 aspernaturque A[1]R 6 non valitudinem corporis *om.* E non valetudinem (*om.* corporis) *edd.* 9 et iam NV etiam 10 paulo ante] § 33 omne enim animal ... asperneturque contraria 15 *Mdv.: 'nonnulla exciderunt, quibus Cicero simili forma atque supra* (Polemoni et Aristoteli ea prima visa sunt *cet.*) *dixerit, quae alii prima posuissent; tum rectissime (quemadmodum ante:* ergo nata est *cet.) subiciebatur de finibus:* his omnibus, quos dixi, consequentes *(consentanei iis, quae posita sunt prima)* sunt fines bonorum. *Et fortasse etiam Carneadem et Hieronymum nominarat, sed hic exempli causa solos Aristippum et Stoicos ponit.'* 16 fines sunt *etiam* A 17 Stoicis N[2] stoici 21 reficientemque A[1]BERN 23 carneadis A[2]V 25 id est in honestate *dett.* id est honestate BERNV idē honestate A

est in honestate; nam Pyrrho, Aristo, Erillus iam diu abiecti. reliqui sibi constiterunt, ut extrema cum initiis convenirent, ut Aristippo voluptas, Hieronymo doloris vacuitas, Carneadi frui principiis naturalibus esset extremum. Epicurus autem cum in prima commendatione voluptatem dixisset, si eam, quam Aristippus, idem tenere debuit ultimum bonorum, quod ille; sin eam, quam Hieronymus, ⟨ne⟩ fecisset idem, ut voluptatem illam Aristippi in prima commendatione poneret.

36 Nam quod ait sensibus ipsis iudicari voluptatem bo-
num esse, dolorem malum, plus tribuit sensibus, quam
nobis leges permittunt, ⟨cum⟩ privatarum litium iudices
sumus. nihil enim possumus iudicare, nisi quod est
nostri iudicii — in quo frustra iudices solent, cum sen-
tentiam pronuntiant, addere: 'si quid mei iudicii est';
si enim non fuit eorum iudicii, nihilo magis hoc non
addito illud est iudicatum —. quid iudicant sensus?
dulce amarum, leve asperum, prope longe, stare mo-
37 vere, quadratum rotundum. aequam igitur pronuntiabit
sententiam ratio adhibita primum divinarum humana-
rumque rerum scientia, quae potest appellari rite sa-
pientia, deinde adiunctis virtutibus, quas ratio rerum
omnium dominas, tu voluptatum satellites et ministras
esse voluisti. quarum adeo omnium sententia pronun-
tiabit primum de voluptate nihil esse ei loci, non modo
ut sola ponatur in summi boni sede, quam quaerimus,
sed ne illo quidem modo, ut ad honestatem applicetur.
38 de vacuitate doloris eadem sententia erit. reicietur

---

8 *add. Se.* cf. § 32: Epicurus semper hoc utitur ... inest nihil dolere) 9 Aristippi *secl. cum aliis Mdv.* aristippo BE 10 ait] *p. 13, 24—14, 4* 12 *add. Lamb.* 14 solent iudices BE 16 nihilo magis hoc non addito = nihilo magis hoc omisso *vel* hoc tamen addito 17 Quid N (*corr., ut vid., ab alt. man. ex* quod); quod (*etiam* A *eodem compendio quo p. 51, 10 et 53, 25*) iudicant *Ern.* iudicat (*etiam* B) 18 leve *etiam* BE 19 aequam *ed. Ascens.* quam 21 rite potest appellari BE 25 loci ei B 28 erit *Bentl.* est

etiam Carneades, nec ulla de summo bono ratio aut voluptatis non dolendive particeps aut honestatis expers probabitur. ita relinquet duas, de quibus etiam atque etiam consideret. aut enim statuet nihil esse bonum nisi honestum, nihil malum nisi turpe, cetera aut omnino nihil habere momenti aut tantum, ut nec expetenda nec fugienda, sed eligenda modo aut reicienda sint, aut anteponet eam, quam cum honestate ornatissimam, tum etiam ipsis initiis naturae et totius perfectione vitae locupletatam videbit. quod eo liquidius faciet, si perspexerit rerum inter eas verborumne sit controversia. 13

Huius ego nunc auctoritatem sequens idem faciam. 39 quantum enim potero, minuam contentiones omnesque simplices sententias eorum, in quibus nulla inest virtutis adiunctio, omnino a philosophia semovendas putabo, primum Aristippi Cyrenaicorumque omnium, quos non est veritum in ea voluptate, quae maxima dulcedine sensum moveret, summum bonum ponere contemnentis istam vacuitatem doloris. hi non viderunt, 40 ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem, sic hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intellegendum et agendum, esse natum quasi mortalem deum, contraque ut tardam aliquam et languidam pecudem ad pastum et ad procreandi voluptatem hoc divinum animal ortum esse voluerunt, quo nihil mihi videtur absurdius. Atque haec contra Ari- 41 stippum, qui eam voluptatem non modo summam, sed solam etiam ducit, quam omnes unam appellamus voluptatem. aliter autem vobis placet. sed ille, ut dixi, vitiose. nec enim figura corporis nec ratio excellens ingenii humani significat ad unam hanc rem natum hominem, ut frueretur voluptatibus. Nec vero audien-

---

15 sententias simplices A   inest] est BE   16 adiunctio omnino] omnino adiunctio E omnis adiunctio B   17 primum ... bonum ponere] *Macrob. (gramm. Lat. ex rec. H. Keil V 648)*   23 intellegendum, *om.* ad, AN   32 hanc unam RV

dus Hieronymus, cui summum bonum est idem, quod vos interdum vel potius nimium saepe dicitis, nihil dolere. non enim, si malum est dolor, carere eo malo satis est ad bene vivendum. hoc dixerit potius Ennius: ‘Nimium boni est, cui nihil est mali’. nos beatam vitam non depulsione mali, sed adeptione boni iudicemus, nec eam cessando, sive gaudentem, ut Aristippus, sive non dolentem, ut hic, sed agendo aliquid conside-
42 randove quaeramus. quae possunt eadem contra Carneadeum illud summum bonum dici, quod is non tam, ut probaret, protulit, quam ut Stoicis, quibuscum bellum gerebat, opponeret. id autem eius modi est, ut additum ad virtutem auctoritatem videatur habiturum et expleturum cumulate vitam beatam, de quo omnis haec quaestio est. nam qui ad virtutem adiungunt vel voluptatem, quam unam virtus minimi facit, vel vacuitatem doloris, quae etiamsi malo caret, tamen non est summum bonum, accessione utuntur non ita probabili, nec tamen, cur id tam parce tamque restricte faciant, intellego. quasi enim emendum eis sit, quod addant ad virtutem, primum vilissimas res addunt, dein singulas potius, quam omnia, quae prima natura appro-
43 bavisset, ea cum honestate coniungerent. Quae quod Aristoni et Pyrrhoni omnino visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime aegrotare nihil prorsus dicerent interesse, recte iam pridem contra eos desitum est disputari. dum enim in una virtute sic omnia esse voluerunt, ut eam rerum selectione expoliarent nec ei quicquam, aut unde oriretur, darent, aut ubi niteretur, virtutem ipsam, quam amplexabantur, sustule-

2 minimum sepe V sepe minimum BE 7 gaudendo NV 8 dolendo V 21 deinde BENV 23 quod *Mdv.* cum 24 sunt visa BE 26 desitum est contra eos BE 28 se lectione R electione BE delectione V expoliarent N *(sed hamulus ad litt.* r *pertinens et* ent *in ras.),* V; expoliaverunt AR spoliaverunt BE 29 oriretur darent ARN[2] ore retunderet BE orientur darent N[1] orirentur darent V

runt. Erillus autem ad scientiam omnia revocans unum quoddam bonum vidit, sed nec optimum nec quo vita gubernari possit. itaque hic ipse iam pridem est reiectus; post enim Chrysippum ⟨contra eum⟩ non sane est disputatum.

Restatis igitur vos; nam cum Academicis incerta luc- 14
tatio est, qui nihil affirmant et quasi desperata cognitione certi id sequi volunt, quodcumque veri simile videatur. cum Epicuro autem hoc plus est negotii, quod 44
e duplici genere voluptatis coniunctus est, quodque et ipse et amici eius et multi postea defensores eius sententiae fuerunt, et nescio quo modo, is qui auctoritatem minimam habet, maximam vim, populus cum illis facit. quos nisi redarguimus, omnis virtus, omne decus, omnis vera laus deserenda est. ita ceterorum sententiis semotis relinquitur non mihi cum Torquato, sed virtuti cum voluptate certatio. quam quidem certationem homo et acutus et diligens, Chrysippus, non contemnit totumque discrimen summi boni in earum comparatione positum putat. ego autem existimo, si honestum esse aliquid ostendero, quod sit ipsum vi sua propter seque expetendum, iacere vestra omnia. itaque eo, quale sit, breviter, ut tempus postulat, constituto accedam ad omnia tua, Torquate, nisi memoria forte defecerit.

Honestum igitur id intellegimus, quod tale est, ut 45
detracta omni utilitate sine ullis praemiis fructibusve per se ipsum possit iure laudari. quod quale sit, non tam definitione, qua sum usus, intellegi potest, quamquam aliquantum potest, quam communi omnium iudicio et optimi cuiusque studiis atque factis, qui per-

---

4 *add. Se.* (est ⟨contra eum⟩ disp. *H. A. Koch p. 37*) 6 incerta V ĩcerta (*˜ et* cer *ab alt. man.*, cer *in ras.*) N uncta AR iuncta BE 13 cum illis populus BE 17 homo ... positum putat] *Non. p. 282* 19 earum] eadem R ea rerum *aut* eā rem rerum *Nonius* 20 aliquid esse BE 21 vi sua NV in sua BER sua vi A 24 nisi] n̍ u̍ (n̍ = nisi, u̍ = ubi) R 26 fructibusve per se A^2 fructibus vespere A^1BER fructibus ve (*om.* per se) NV

multa ob eam unam causam faciunt, quia decet, quia rectum, quia honestum est, etsi nullum consecuturum emolumentum vident. homines enim, etsi aliis multis, tamen hoc uno plurimum a bestiis differunt, quod rationem habent a natura datam mentemque acrem et vigentem celerrimeque multa simul agitantem et, ut ita dicam, sagacem, quae et causas rerum et consecutiones videat et similitudines transferat et disiuncta coniungat et cum praesentibus futura copulet omnemque complectatur vitae consequentis statum. eademque ratio fecit hominem hominum adpetentem cumque iis natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius et se implicet primum civium, deinde omnium mortalium societate atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut per-
46 exigua pars ipsi relinquatur. et quoniam eadem natura cupiditatem ingenuit homini veri videndi, quod facillime apparet, cum vacui curis etiam quid in caelo fiat scire avemus, his initiis inducti omnia vera diligimus, id est fidelia, simplicia, constantia, tum vana, falsa, fallentia odimus, ut fraudem, periurium, malitiam, iniuriam. eadem ratio habet in se quiddam amplum atque magnificum, ad imperandum magis quam ad parendum accomodatum, omnia humana non tolerabilia solum, sed etiam levia ducens, altum quiddam et excelsum, nihil timens, nemini cedens, semper in-
47 victum. atque his tribus generibus honestorum notatis quartum sequitur et in eadem pulchritudine et aptum ex illis tribus, in quo inest ordo et moderatio. cuius similitudine perspecta in formarum specie ac dignitate transitum est ad honestatem dictorum atque factorum.

---

1 unam causam] causam unam **BE** causam una **R** 5 habent *dett.* habeant 6 simul multa **BE** 11 hominem fecit **BE** appet. **BENV** 14 mortalium omnium **BE** 19 etiam quid] et quid iam **BE** 20 avemus *dett.* habemus 31 specie] spē **BER** ac *cod. Eliens. 2 Davisii, ed. Veneta a. 1480;* a

nam ex his tribus laudibus, quas ante dixi, et temeritatem reformidat et non audet cuiquam aut dicto protervo aut facto nocere vereturque quicquam aut facere aut eloqui, quod parum virile videatur. 15

48 Habes undique expletam et perfectam, Torquate, formam honestatis, quae tota quattuor his virtutibus, quae a te quoque commemoratae sunt, continetur. hanc se tuus Epicurus omnino ignorare dicit quam aut qualem esse velint qui honestate summum bonum metiantur. Si enim ad honestatem omnia referant neque in ea voluptatem dicant inesse, ait eos voce inani sonare — his enim ipsis verbis utitur — neque intellegere nec videre sub hanc vocem honestatis quae sit subicienda sententia. ut enim consuetudo loquitur, id solum dicitur honestum, quod est populari fama gloriosum. 'Quod', inquit, 'quamquam voluptatibus quibusdam est saepe iucundius, tamen expetitur propter voluptatem.' 49 Videsne quam sit magna dissensio? philosophus nobilis, a quo non solum Graecia et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est, honestum quid sit, si id non sit in voluptate, negat se intellegere, nisi forte illud, quod multitudinis rumore laudetur. ego autem hoc etiam turpe esse saepe iudico et, si quando turpe non sit, tum esse non turpe, cum id a multitudine laudetur, quod sit ipsum per se rectum atque laudabile, non ob eam causam tamen illud dici esse honestum, quia laudetur a multis, sed quia tale sit, ut, vel si ignorarent id homines, vel si obmutuissent, sua tamen pulchritudine esset specieque laudabile. itaque idem natura victus, cui obsisti non potest, dicit alio loco id, quod

6 hys quattuor BE 9 hy qui BE ii qui *Mdv.* honestate *edd.* honestatem 10 Si] Sic BE honestatem enim (*om.* ad) A[1] ad honestatem enim A[2] referant *Bentl.* referantur 11 inani voce R 13 hanc vocem *Wes. apud Mdv.* hac voce 20 non sit *Mdv.* non est 22 rumore] mi|nore R timore NV 25 tamen non ob eam causam BE 26 honestum esse BE

a te etiam paulo ante dictum est, non posse iucunde
50 vivi nisi etiam honeste. quid nunc 'h o n e s t e' dicit? idemne, quod i u c u n d e? ergo ita: non posse honeste vivi, nisi honeste vivatur? an nisi populari fama? sine ea igitur iucunde negat posse ⟨se⟩ vivere? quid turpius quam sapientis vitam ex insipientium sermone pendere? quid ergo hoc loco intellegit honestum? certe nihil nisi quod possit ipsum propter se iure laudari. nam si propter voluptatem, quae est ista laus, quae possit e macello peti? non is vir est, ut, cum honestatem eo loco habeat, ut sine ea iucunde neget posse vivi, illud honestum, quod populare sit, sentiat et sine eo neget iucunde vivi posse, aut quicquam aliud honestum intellegat, nisi quod sit rectum ipsumque per se sua vi, sua natura, sua sponte laudabile.

16 51 Itaque, Torquate, cum diceres clamare Epicurum non posse iucunde vivi, nisi honeste et sapienter et iuste viveretur, tu ipse mihi gloriari videbare. tanta vis inerat in verbis propter earum rerum, quae significabantur his verbis, dignitatem, ut altior fieres, ut interdum insisteres, ut nos intuens quasi testificarere laudari honestatem et iustitiam aliquando ab Epicuro. quam te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus! istorum enim verborum amore, quae perraro appellantur ab Epicuro, sapientiae, fortitudinis, iustitiae, temperantiae, praestantissimis ingeniis homines se ad philosophiae studium
52 contulerunt. 'Oculorum', inquit Plato, 'est in nobis sensus acerrimus, quibus sapientiam non cernimus. quam illa ardentis amores excitaret sui!' Cur tandem?

---

1 paulo ante] ante paulo E ante populo B 5 *add. Bai.* 6 ex] et ABR pendere sermone BE 15 sua sponte sua natura A 16 diceres] *p. 25, 21—23* 21 testificarere A^2 testificare A^{1}RN^1 testificareris V testificari BE testificares N^2 23 decebat NA^2 dicebat A^{1}BER decłat (= declarat?) V iis *edd.* his 28 Plato] *in Phaedro p. 250 D* 30 sui si videretur Cur V, (si videretur *a man. poster. in marg. add.*) N

an quod ita callida est, ut optime possit architectari
voluptates? Cur iustitia laudatur? aut unde est hoc
contritum vetustate proverbium: 'quicum in tenebris'?
hoc dictum in una re latissime patet, ut in omnibus
factis re, non teste moveamur. sunt enim levia et perin- 53
firma, quae dicebantur a te, animi conscientia improbos
excruciari, tum etiam poenae timore, qua aut afficiantur
aut semper sint in metu ne afficiantur aliquando.
non oportet timidum aut inbecillo animo fingi non bonum
illum virum, qui, quicquid fecerit, ipse se cruciet
omniaque formidet, sed omnia callide referentem ad
utilitatem, acutum, versutum, veteratorem, facile ut excogitet
quo modo occulte, sine teste, sine ullo conscio
fallat. an tu me de L. Tubulo putas dicere? qui cum 54
praetor quaestionem inter sicarios exercuisset, ita aperte
cepit pecunias ob rem iudicandam, ut anno proximo
P. Scaevola tribunus plebis ferret ad plebem vellentne
de ea re quaeri. quo plebiscito decreta a senatu est consuli
quaestio Cn. Caepioni. profectus in exilium Tubulus
statim nec respondere ausus; erat enim res aperta.

Non igitur de improbo, sed ⟨de⟩ callido improbo
quaerimus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino 17
infitiando fuit, nec vero omnia timente, sed primum
qui animi conscientiam non curet, quam scilicet comprimere
nihil est negotii. is enim, qui occultus et tectus
dicitur, tantum abest ut se indicet, perficiet etiam
ut dolere alterius improbe facto videatur. quid est enim
aliud esse versutum? memini me adesse P. Sextilio
Rufo, cum is rem ad amicos ita deferret, se esse here- 55
dem Q. Fadio Gallo, cuius in testamento scriptum esset
se ab eo rogatum ut omnis hereditas ad filiam perveniret.
id Sextilius factum negabat. poterat autem in-

---

1 an quod classidas ut ... voluptates] *Non. p. 70* 7 aut A^2RV, N^2 *(in ras.)*; ut A^1BE 19 caepioni A cepioni R çepioni V cypioni N scipioni BE 21 *add. dett.* 23 timente *Lamb.* timentem 27 improbo A 29 Rufo] fuso ARNV 30 Fadio *edd.* fabio 32 factum Sextilius BE

pune; quis enim redargueret? nemo nostrum credebat, eratque veri similius hunc mentiri, cuius interesset, quam illum, qui id se rogasse scripsisset, quod debuisset rogare. addebat etiam se in legem Voconiam iuratum contra eam facere non audere, nisi aliter amicis videretur. aderamus nos quidem adolescentes, sed multi amplissimi viri, quorum nemo censuit plus Fadiae dandum, quam posset ad eam lege Voconia pervenire. tenuit permagnam Sextilius hereditatem, unde, si secutus esset eorum sententiam, qui honesta et recta emolumentis omnibus et commodis anteponerent, nummum nullum attigisset. num igitur eum postea censes anxio animo aut sollicito fuisse? nihil minus, contraque illa hereditate dives ob eamque rem laetus. magni enim aestimabat pecuniam non modo non contra leges, sed etiam legibus partam. quae quidem vel cum periculo est quaerenda vobis; est enim effectrix multarum
56 et magnarum voluptatum. ut igitur illis, qui, recta et honesta quae sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt saepe pericula decoris honestatisque causa, sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt, ut adipiscantur magnas voluptates. si magna res, magna hereditas agetur, cum pecunia voluptates pariantur plurimae, idem erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset. itaque quantum adiit periculum! ad honestatem enim illum omnem conatum suum referebat, non ad voluptatem. sic vester sapiens magno aliquo emolumento commotus cicuta, si opus erit, di-
57 micabit. occultum facinus esse potuerit, gaudebit; deprehensus omnem poenam contemnet. erit enim instructus ad mortem contemnendam, ad exilium, ad

---

20 sepe BE, ceu (*corr., ut videtur, ex* seu) A sue R queuis (*in ras. angustioris spatii*) N que vis V 24 idem *cod. Bas. Goerenzii;* idemque 30 cicuta *Se.* cum causa ABEN ɔ̄ cā R c̄u c̄a V erit] fuerit R 31 *fort. legendum:* facinus si esse

ipsum etiam dolorem. quem quidem vos, cum improbis poenam proponitis, inpetibilem facitis, cum sapientem semper boni plus habere vultis, tolerabilem.

Sed finge non solum callidum eum, qui aliquid im- 18
probe faciat, verum etiam praepotentem, ut M. Crassus fuit, qui tamen solebat uti suo bono, ut hodie est noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda; esse enim quam vellet iniquus iustus poterat inpune. quam multa vero iniuste fieri possunt, quae nemo possit reprehendere! si te amicus tuus moriens rogaverit, 58
ut hereditatem reddas suae filiae, nec usquam id scripserit, ut scripsit Fadius, nec cuiquam dixerit, quid facies? tu quidem reddes; ipse Epicurus fortasse redderet, ut Sextus Peducaeus, Sex. F., is qui hunc nostrum reliquit effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, cum doctus, tum omnium vir optimus et iustissimus, cum sciret nemo eum rogatum a Caio Plotio, equite Romano splendido, Nursino, ultro ad mulierem venit eique nihil opinanti viri mandatum exposuit hereditatemque reddidit. sed ego ex te quaero, quoniam idem tu certe fecisses, nonne intellegas eo maiorem vim esse naturae, quod ipsi vos, qui omnia ad vestrum commodum et, ut ipsi dicitis, ad voluptatem referatis, tamen ea faciatis, e quibus appareat non voluptatem vos, sed officium sequi, plusque rectam naturam quam rationem pravam valere. si scieris, inquit Carneades, aspidem 59
occulte latere uspiam, et velle aliquem inprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum futura sit, improbe feceris, nisi monueris ne assidat, sed inpunite tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse re-

---

8 iustus *om.* **BE** *cf.* serius ocius, velit nolit, scias nescias, ioca seria *(p. 71, 6)*, urbani rustici *(p. 67, 11)* 11 filie sue **BE** 23 et ipsi ut **BE** 29 monueris eum ne **BE**

periri; deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio.

19 Transfer idem ad modestiam vel temperantiam,
60 quae est moderatio cupiditatum rationi oboediens. satisne ergo pudori consulat, si quis sine teste libidini pareat? an est aliquid per se ipsum flagitiosum, etiamsi nulla comitetur infamia?

Quid? fortes viri voluptatumne calculis subductis proelium ineunt, sanguinem pro patria profundunt, an quodam animi ardore atque impetu concitati? utrum tandem censes, Torquate, Imperiosum illum, si nostra verba audiret, tuamne de se orationem libentius auditurum fuisse an meam, cum ego dicerem nihil eum fecisse sua causa omniaque rei publicae, tu contra nihil nisi sua? si vero id etiam explanare velles apertiusque diceres nihil eum fecisse nisi voluptatis causa, quo
61 modo eum tandem laturum fuisse existimas? esto, fecerit, si ita vis, Torquatus propter suas utilitates — malo enim dicere quam voluptates, in tanto praesertim viro —, num etiam eius collega P. Decius, princeps in ea familia consulatus, cum se devoverat et equo admisso in mediam aciem Latinorum irruebat, aliquid de voluptatibus suis cogitabat? ubi ut eam caperet aut quando? cum sciret confestim esse moriendum eamque mortem ardentiore studio peteret, quam Epicurus voluptatem petendam putat. quod quidem eius factum nisi esset iure laudatum, non esset imitatus quarto consulatu suo filius, neque porro ex eo natus cum Pyrrho bellum gerens consul cecidisset in proelio seque e continenti genere tertiam victimam rei publicae praebuisset.

62 Contineo me ab exemplis. Graecis hoc modicum est: Leonidas, Epaminondas, tres aliqui aut quattuor; ego si nostros colligere coepero, perficiam illud quidem, ut

3 vel cupiditatum temperantiam quae est moderatio rationi BE 20 collega eius BE 21 devoverat *Mdv.* devoveret 27 esset iure] iure esset BE esset in re V 28 pirro ARNV pyrro BE

se virtuti tradat constringendam voluptas, sed dies me deficiet, et, ut Aulus Varius, qui est habitus iudex durior, dicere consessori solebat, cum datis testibus alii tamen citarentur: 'Aut hoc testium satis est, aut nescio, quid satis sit,' sic a me satis datum est testium. Quid enim? te ipsum, dignissimum maioribus tuis, voluptasne induxit, ut adolescentulus eriperes P. Sullae consulatum? quem cum ad patrem tuum rettulisses, fortissimum virum, qualis ille vel consul vel civis cum semper, tum post consulatum fuit! quo quidem auctore nos ipsi ea gessimus, ut omnibus potius quam ipsis nobis consuluerimus. At quam pulchre dicere videbare, 63
cum ex altera parte ponebas cumulatum aliquem plurimis et maximis voluptatibus nullo nec praesenti nec futuro dolore, ex altera autem cruciatibus maximis toto corpore nulla nec adiuncta nec sperata voluptate, et quaerebas, quis aut hoc miserior aut superiore illo beatior; deinde concludebas summum malum esse dolorem, summum bonum voluptatem!

Lucius Thorius Balbus fuit, Lanuvinus, quem memi- 20
nisse tu non potes. is ita vivebat, ut nulla tam exquisita posset inveniri voluptas, qua non abundaret. erat et cupidus voluptatum et eius generis intellegens et copiosus, ita non superstitiosus, ut illa plurima in sua patria sacrificia et fana contemneret, ita non timidus ad mortem, ut in acie sit ob rem publicam interfectus. cupiditates non Epicuri divisione finiebat, sed sua satie- 64
tate. habebat tamen rationem valitudinis: utebatur iis exercitationibus, ut ad cenam et sitiens et esuriens veniret, eo cibo, qui et suavissimus esset et idem facillimus ad concoquendum, vino et ad voluptatem et ne noceret. cetera illa adhibebat, quibus demptis negat se

2 habitus est **BE** 3 confessori **BERV** censori **N** 8 retulisses 13 aliquem cumulatum **BE** 17 miseriorum aut **BE** beatiorum **BE** beatiore **R** 22 voluptas posset inveniri **BE** 28 rationem *edd.* ratione iis *edd.* his **AR** hys **BE** hijs **NV** 31 con$\overset{o}{q}$quendum **N** coquendum **BEV**

Epicurus intellegere quid sit bonum. aberat omnis dolor, qui si adesset, nec molliter ferret et tamen medicis plus quam philosophis uteretur. color egregius, integra valitudo, summa gratia, vita denique conferta volupta-
65 tum omnium varietate. hunc vos beatum; ratio quidem vestra sic cogit. at ego quem huic anteponam non audeo dicere; dicet pro me ipsa virtus nec dubitabit isti vestro beato M. Regulum anteponere, quem quidem, cum sua voluntate, nulla vi coactus praeter fidem, quam dederat hosti, ex patria Karthaginem revertisset, tum ipsum, cum vigiliis et fame cruciaretur, clamat virtus beatiorem fuisse quam potantem in rosa Thorium. bella magna gesserat, bis consul fuerat, triumpharat nec tamen sua illa superiora tam magna neque tam praeclara ducebat quam illum ultimum casum, quem propter fidem constantiamque susceperat, qui nobis miserabilis videtur audientibus, illi perpetienti erat voluptarius. non enim hilaritate nec lascivia nec risu aut ioco, comite levitatis, saepe etiam tristes firmitate et
66 constantia sunt beati. stuprata per vim Lucretia a regis filio testata civis se ipsa interemit. hic dolor populi Romani duce et auctore Bruto causa civitati libertatis fuit, ob eiusque mulieris memoriam primo anno et vir et pater eius consul est factus. tenuis Lucius Verginius unusque de multis sexagesimo anno post libertatem receptam virginem filiam sua manu occidit potius, quam ea Ap. Claudii libidini, qui tum erat summo ⟨cum⟩ imperio, dederetur.

---

4 confecta voluptatum **V** voluptatum conferta **BE** 5 vos **ABE** $\overset{o}{u}$ **R** vero **V** ũõ (= vero) **N** *sed* ~ *ab alt. man. et post* o *ras. 1 litt.* 6 cogit. At ego *Bentl.* cogitat ego (cogitat. ego) 10 tum ipsum *dett.* eum ipsum 12 rosa Thorium. bella **VN²** rosa. torius (Thorius **E**) bella **ABER** *et fort.* **N¹** 14 sua illa superiora] illa sua superiora **BE** illa superiora **R** 17 voluptarius (p *ex corr. man. alt.*) **N** voluntarius 24 factus est **BEV** 26 suam **ABER** 27 Ap. *edd.* **P** *add. Iw. Mue. II p. 14 sqq.*

Aut haec tibi, Torquate, sunt vituperanda aut patro- 21 67
cinium voluptatis repudiandum. quod autem patrocinium aut quae ista causa est voluptatis, quae nec testes ullos e claris viris nec laudatores poterit adhibere? ut enim nos ex annalium monimentis testes excitamus eos, quorum omnis vita consumpta est in laboribus gloriosis, qui voluptatis nomen audire non possent, sic in vestris disputationibus historia muta est. numquam audivi in Epicuri schola Lycurgum, Solonem, Miltiadem, Themistoclem, Epaminondam nominari, qui in ore sunt ceterorum omnium philosophorum. nunc vero, quoniam haec nos etiam tractare coepimus, suppeditabit nobis Atticus noster e thesauris suis quos et quantos viros! nonne melius est de his aliquid quam 68
tantis voluminibus de Themista loqui? sint ista Graecorum; quamquam ab iis philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habemus; sed tamen est aliquid, quod nobis non liceat, liceat illis.

Pugnant Stoici cum Peripateticis. alteri negant quicquam esse bonum, nisi quod honestum sit, alteri plurimum se et longe longeque plurimum tribuere honestati, sed tamen et in corpore et extra esse quaedam bona. et certamen honestum et disputatio splendida! omnis est enim de virtutis dignitate contentio. at cum tuis cum disseras, multa sunt audienda etiam de obscenis voluptatibus, de quibus ab Epicuro saepissime dicitur. non 69
potes ergo ista tueri, Torquate, mihi crede, si te ipse et tuas cogitationes et studia perspexeris; pudebit te, inquam, illius tabulae, quam Cleanthes sane commode verbis depingere solebat. iubebat eos, qui audiebant, secum ipsos cogitare pictam in tabula Voluptatem pulcherrimo vestitu et ornatu regali in solio sedentem, praesto esse Virtutes ut ancillulas, quae nihil aliud age-

---

11 philosophorum ceterorum omnium B ceterorum philosophorum omnium E **13** e AB et E ex R *om.* NV **16** iis *edd.* his (hijs, hys) **26** de (*post* voluptatibus) N^{2} *om. rell.* **27** potest RN

rent, nullum suum officium ducerent, nisi ut Voluptati ministrarent et eam tantum ad aurem admonerent, si modo id pictura intellegi posset, ut caveret ne quid faceret inprudens, quod offenderet animos hominum, aut quicquam, e quo oriretur aliquis dolor. 'Nos quidem Virtutes sic natae sumus, ut tibi serviremus, aliud negotii nihil habemus.'

22 70 At negat Epicurus — hoc enim vestrum lumen est — quemquam, qui honeste non vivat, iucunde posse vivere. quasi ego id curem, quid ille aiat aut neget. illud quaero, quid ei, qui in voluptate summum bonum ponat, consentaneum sit dicere. quid affers, cur Thorius, cur Caius Postumius, cur omnium horum magister, Orata, non iucundissime vixerit? ipse negat, ut ante dixi, luxuriosorum vitam reprehendendam, nisi plane fatui sint, id est nisi aut cupiant aut metuant. quarum ambarum rerum cum medicinam pollicetur, luxuriae licentiam pollicetur. his enim rebus detractis negat se reperire in asotorum vita quod reprehendat.

71 Non igitur potestis voluptate omnia dirigentes aut tueri aut retinere virtutem. nam nec vir bonus ac iustus haberi debet qui, ne malum habeat, abstinet se ab iniuria. nosti, credo, illud: 'Némo pius est, quí pietatem —'; cave putes quicquam esse verius. nec enim, dum metuit, iustus est, et certe, si metuere destiterit, non erit; non metuet autem, sive celare poterit, sive opibus magnis quicquid fecerit optinere, certeque malet existimari bonus vir, ut non sit, quam esse, ut non putetur. ita, quod certissimum est, pro vera certaque iustitia simulationem nobis iustitiae traditis praecipitisque

---

6 aliud negotii nihil *dett.* aliud negotium nihil **ARNV** aliud negocium non **BE** 8 Epicurus negat **BE** 10 quasi ... neget] *Non. p. 70* quid] quod *Non.* aiat **NV** *Non.* alat 13 cur Caius *Se.* cur chius (curehius **B**) Postumius cur] postumus cur **BE** cur postumus **V** 17 cum medicina **V** medicinam cum **BE** 26 potuerit **BE** 27 malet *edd.* mallet 28 vir bonus **BE**

quodam modo ut nostram stabilem conscientiam contemnamus, aliorum errantem opinionem aucupemur.

Quae dici eadem de ceteris virtutibus possunt, qua- 72
rum omnium fundamenta vos in voluptate tamquam in aqua ponitis. quid enim? fortemne possumus dicere eundem illum Torquatum? — delector enim, quamquam te non possum, ut ais, corrumpere, delector, inquam, et familia vestra et nomine. et hercule mihi vir optimus nostrique amantissimus, Aulus Torquatus, versatur ante oculos, cuius quantum studium et quam insigne fuerit erga me temporibus illis, quae nota sunt omnibus, scire necesse est utrumque vestrum. quae mihi ipsi, qui volo et esse et haberi gratus, grata non essent, nisi eum perspicerem mea causa mihi amicum fuisse, non sua, nisi hoc dicis sua, quod interest omnium recte facere. si id dicis, vicimus. id enim volumus, id contendimus, ut officii fructus sit ipsum officium.
hoc ille tuus non vult omnibusque ex rebus voluptatem 73
quasi mercedem exigit. sed ad illum redeo. si voluptatis causa cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus et ex eius spoliis sibi et torquem et cognomen induit ullam aliam ob causam, nisi quod ei talia facta digna viro videbantur, fortem non puto. iam si pudor, si modestia, si pudicitia, si uno verbo temperantia poenae aut infamiae metu coërcebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur, quod adulterium, quod stuprum, quae libido non se proripiet ac proiciet aut occultatione proposita aut inpunitate aut licentia? Quid? illud, Tor- 74
quate, quale tandem videtur, te isto nomine, ingenio, gloria, quae facis, quae cogitas, quae contendis quo referas, cuius rei causa perficere quae conaris velis, quid optimum denique in vita iudices non audere in conventu dicere? quid enim mereri velis, iam cum magistratum inieris et in contionem ascenderis — est enim tibi edicendum quae sis observaturus in iure di-

22 ullam *ed. Veneta a. 1480* nullam 32 quid *P. Man.* quod

cendo, et fortasse etiam, si tibi erit visum, aliquid de maioribus tuis et de te ipso dices more maiorum —, quid merearis igitur, ut dicas te in eo magistratu omnia voluptatis causa facturum esse, teque nihil fecisse in vita nisi voluptatis causa? 'An me', inquis, 'tam amentem putas, ut apud imperitos isto modo loquar?' At tu eadem ista dic in iudicio aut, si coronam times, dic in senatu. numquam facies. cur, nisi quod turpis oratio est? mene ergo et Triarium dignos existimas, apud quos turpiter loquare?

23 75 Verum esto: verbum ipsum voluptatis non habet dignitatem, nec nos fortasse intellegimus. hoc enim identidem dicitis, non intellegere nos quam dicatis voluptatem. rem videlicet difficilem et obscuram! individua cum dicitis et intermundia, quae nec sunt ulla nec possunt esse, intellegimus, voluptas, quae passeribus omnibus nota est, a nobis intellegi non potest? quid, si efficio ut fateare me non modo quid sit voluptas scire — est enim iucundus motus in sensu —, sed etiam quid eam tu velis esse? tum enim eam ipsam vis, quam modo ego dixi, et nomen inponis, in motu ut sit et faciat aliquam varietatem, tum aliam quandam summam voluptatem, quo addi nihil possit; eam tum adesse, cum dolor omnis absit; eam stabilem appellas.
76 sit sane ista voluptas. dic in quovis conventu te omnia facere, ne doleas. si ne hoc quidem satis ample, satis honeste dici putas, dic te omnia et in isto magistratu et in omni vita utilitatis tuae causa facturum, nihil nisi quod expediat, nihil denique nisi tua causa: quem clamorem contionis aut quam spem consulatus eius, qui tibi paratissimus est, futuram putas? eamne

---

8 quod *om.* **BE** 9 est oratio **RV** existimes **ARNV** 14 videlicet *P. Man.* vides 17 nota est omnibus **A** 20 velis tu eam **BE** 21 dixi ego **BE** 23 quo **ARN** qua **BE** cui **V** *Mdv.* ('quo *et* qua *orta puto ex* quoi') 25 in quo conventu vis **BE** te omnia *etiam* **A** 27 omnia te **A** 29 tui **BE** 31 putas N^1**V** putes

rationem igitur sequere, qua tecum ipse et cum tuis utare, profiteri et in medium proferre non audeas? at vero illa, quae Peripatetici, quae Stoici dicunt, semper tibi in ore sunt in iudiciis, in senatu. officium, aequitatem, dignitatem, fidem, recta, honesta, digna imperio, digna populo Romano, omnia pericula pro re publica, mori pro patria, haec cum loqueris, nos barones stupemus, tu videlicet tecum ipse rides. nam inter ista tam 77 magnifica verba tamque praeclara non habet ullum voluptas locum, non modo illa, quam in motu esse dicitis, quam omnes urbani rustici, omnes, inquam, qui Latine loquuntur, voluptatem vocant, sed ne haec quidem stabilis, quam praeter vos nemo appellat voluptatem.

Vide igitur ne non debeas verbis nostris uti, senten- 24 tiis tuis. quodsi vultum tibi, si incessum fingeres, quo gravior viderere, non esses tui similis; verba tu fingas et ea dicas, quae non sentias? aut etiam, ut vestitum, sic sententiam habeas aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur? vide, quaeso, rectumne sit. mihi quidem eae verae videntur opiniones, quae honestae, quae laudabiles, quae gloriosae, quae in senatu, quae apud populum, quae in omni coetu concilioque profitendae sint, ne id non pudeat sentire, quod pudeat dicere.

Amicitiae vero locus ubi esse potest aut quis amicus 78 esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem affici quam maximis, etiamsi ad se ex iis nihil redundet? ‘Prodest’, inquit,

---

1 sequere **AV** sequare **B** seq͡re **E** seq̄re (= sequere) **R** se^{a}qre (a *in ras.*) **N** 15 debeas] dubẹ^{c}as **R** 16 fingeres **BEN^{2}** fringeres **AN^{1}V** fringens **R** 21 eae *edd.* hae **A** he **R** e͠e (= esse) **NV** et **BE** 24 sunt **R** 25 non pudeat] pudeat non (ne **E**) **BE** 30 ex iis nihil *edd.* ex his (hijs) nihil (nichil) **ARNV** nichil ex hys **BE** redundet *Mdv.* redeunt et **ABER** reddeat Quid **N^{1}** redeat Quid **N^{2}V**

'mihi eo esse animo.' Immo videri fortasse. esse enim, nisi eris, non potes. qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ceperit? quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur. 'At enim sequor utilitatem.' Manebit ergo amicitia tam diu, quam diu sequetur utilitas, et, si utilitas amicitiam
79 constituet, tollet eadem. sed quid ages tandem, si utilitas ab amicitia, ut fit saepe, defecerit? relinquesne? quae ista amicitia est? retinebis? qui convenit? quid enim de amicitia statueris utilitatis causa expetenda vides. 'Ne in odium veniam, si amicum destitero tueri.' Primum cur ista res digna odio est, nisi quod est turpis? quodsi, ne quo incommodo afficiare, non relinques amicum, tamen, ne sine fructu alligatus sis, ut moriatur optabis. Quid, si non modo utilitatem tibi nullam afferet, sed iacturae rei familiaris erunt faciendae, labores suscipiendi, adeundum vitae periculum? ne tum quidem te respicies et cogitabis sibi quemque natum esse et suis voluptatibus? vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille Siculo fecit tyranno? aut, Pylades cum sis, dices te esse Orestem, ut moriare pro amico? aut, si esses Orestes, Pyladem refelleres, te indicares et, si id non probares, quo mi-
25 80 nus ambo una necaremini non precarere? Faceres tu quidem, Torquate, haec omnia; nihil enim arbitror esse magna laude dignum, quod te praetermissurum credam aut mortis aut doloris metu. non quaeritur autem quid

---

2 qui autem . . . effici solet *Non. p. 399* poteris] potest *Non.* 3 subducta *Non.* subdubia 5 tam diu *om.* **NV** 6 quam diu *om.* **A**^{1}**BE** constituet amicitiam **A** 8 relinquesne? quae] relinquens neque **A**^{1} relinquens ne que **E** relinquens ne q̃; **R** relinquens nequaquam **N**^{1} relinques? nequaquam **N**^{2}**V** 12 odio est non quod est turpis n (= nisi, *puncto, ut videtur, sub* n *posito:* ṇ) quod est|sine quo **R** 17 suscipiendi labores **NV** 20 fecit siculo tirāno **R** 21 Oresten **A** horestē **R** honestem **V** 24 non deprecarere *edit. Venet. 1480* 25 esse *om.* **R** magna laude dignum esse **BE**

naturae tuae consentaneum sit, sed quid disciplinae. ratio ista, quam defendis, praecepta, quae didicisti, quae probas, funditus evertunt amicitiam, quamvis eam Epicurus, ut facit, in caelum efferat laudibus.

At coluit ipse amicitias. Quis, quaeso, illum negat et bonum virum et comem et humanum fuisse? de ingenio eius in his disputationibus, non de moribus quaeritur. sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt. sed quamvis comis in amicis tuendis fuerit, tamen, si haec vera sunt — nihil enim affirmo —, non satis acutus fuit. At multis se probavit. Et quidem 81
iure fortasse, sed tamen non gravissimum est testimonium multitudinis. in omni enim arte vel studio vel quavis scientia vel in ipsa virtute optimum quidque rarissimum est. ac mihi quidem, quod et ipse bonus vir fuit et multi Epicurei et fuerunt et hodie sunt et in amicitiis fideles et in omni vita constantes et graves nec voluptate, sed officio consilia moderantes, hoc videtur maior vis honestatis et minor voluptatis. ita enim vivunt quidam, ut eorum vita refellatur oratio. atque ut ceteri dicere existimantur melius quam facere, sic hi mihi videntur facere melius quam dicere.

Sed haec nihil sane ad rem; illa videamus, quae a 26 82
te de amicitia dicta sunt. e quibus unum mihi videbar ab ipso Epicuro dictum cognoscere, amicitiam a voluptate non posse divelli ob eamque rem colendam esse, quod, ⟨quoniam⟩ sine ea tuto et sine metu vivi non

---

1 sed quid N^2V sed quod ABERN^1 **5** Quis quaeso *Dav.* quis quasi ABE quas quasi R quis nā (nā *in ras., in qua hasta infer. litt.* q *cognoscitur*) N quasi quis V **10** fuerit in amicis tuendis BE **17** Epicurei et *Lamb.* et epicurei A et epicurij N^1 epicurei (epicuri E) sunt BE epicurei RV epicurij N^2 **19** sed] se A^1BER **25** dicta sunt] *p. 28, 17—30, 26* Ex quibus NV unum] *p. 29, 4 sqq.* **27** posse diuelli posset. Satis *(rell. om., cf. p. 70, 1)* R **28** *add. Se. (cf. ad p. 31, 25)*; si sine *P. Man.* cum sine *Mdv.*

posset, ne iucunde quidem posset. satis est ad hoc responsum. Attulisti aliud humanius horum recentiorum, numquam dictum ab ipso illo, quod sciam, primo utilitatis causa amicum expeti, cum autem usus accessisset, tum ipsum amari per se etiam omissa spe voluptatis. hoc etsi multimodis reprehendi potest, tamen accipio, quod dant. mihi enim satis est, ipsis non satis. nam aliquando posse recte fieri dicunt nulla expectata nec
83 quaesita voluptate. Posuisti etiam dicere alios foedus quoddam inter se facere sapientis, ut, quem ad modum sint in se ipsos animati, eodem modo sint erga amicos; id et fieri posse et saepe esse factum et ad voluptates percipiendas maxime pertinere. hoc foedus facere si potuerunt, faciant etiam illud, ut aequitatem, modestiam, virtutes omnes per se ipsas gratis diligant. an vero, si fructibus et emolumentis et utilitatibus amicitias colemus, si nulla caritas erit, quae faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam, dubium est, quin fundos et insulas amicis anteponamus?

84 Licet hic rursus ea commemores, quae optimis verbis ab Epicuro de laude amicitiae dicta sunt. non quaero, quid dicat, sed quid convenienter possit rationi et sententiae suae dicere. 'Utilitatis causa amicitia est quaesita.' Num igitur utiliorem tibi hunc Triarium putas esse posse, quam si tua sint Puteolis granaria? collige omnia, quae soletis: 'Praesidium amicorum.' Satis est tibi in te, satis in legibus, satis in mediocribus

---

1 ne *Mdv.* nec ne iucunde quidem posset *om.* B 2 aliud] *p. 30, 5 sqq.* horum ... sciam *Non. p. 167* 3 illo ipso BE illo (*om.* ipso) *Non.* 5 voluptatis] utilitatis V; *in marg.* vel utilitatis *add.* A^2 6 multis modis NV 7 dat R 9 quaesita] exquisita BE posuisti etiam] *p. 30, 18 sqq.* 13 perspiciendas ABER 15 an BE at 20 ea commemores] *p. 28, 19 sqq.* 22 rationi possit R 23 est quaesita (quesita) ARN^2V est quaesita est N^1 quesita est BE 25 gramana ABERN^1 gramina V, N^2 (*ubi a man. poster. adscr. est* granaria puto) 26 praesidium] *p. 30, 3*

amicitiis praesidii. iam contemni non poteris. odium autem et invidiam facile vitabis. ad eas enim res ab Epicuro praecepta dantur. et tamen tantis vectigalibus ad liberalitatem utens etiam sine hac Pyladea amicitia multorum te benivolentia praeclare tuebere et munies. ʻAt quicum ioca seria, ut dicitur, quicum arcana, qui- 85
cum occulta omnia?ʼ Tecum optime, deinde etiam cum mediocri amico. sed fac ista esse non inportuna; quid ad utilitatem tantae pecuniae? vides igitur, si amicitiam sua caritate metiare, nihil esse praestantius, sin emolumento, summas familiaritates praediorum fructuosorum mercede superari. me igitur ipsum ames oportet, non mea, si veri amici futuri sumus.

Sed in rebus apertissimis nimium longi sumus. per- 27
fecto enim et concluso neque virtutibus neque amicitiis usquam locum esse, si ad voluptatem omnia referantur, nihil praeterea est magnopere dicendum. ac tamen, ne cui loco non videatur esse responsum, pauca etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam. quoniam 86
igitur omnis summa philosophiae ad beate vivendum refertur, idque unum expetentes homines se ad hoc studium contulerunt, beate autem vivere alii in alio, vos in voluptate ponitis, item contra miseriam omnem in dolore, id primum videamus, beate vivere vestrum quale sit. atque hoc dabitis, ut opinor, si modo sit aliquid esse beatum, id oportere totum poni in potestate sapientis. nam si amitti vita beata potest, beata esse non potest. quis enim confidit semper sibi illud stabile et firmum permansurum, quod fragile et caducum sit? qui autem diffidet perpetuitati bonorum suorum,

1 praesidii *marg. ed. Cratandr.;* praesidium 2 res enim **BE** 4 liberalitatem *ed. Colon. 1467* libertatem etiam *P. Man.* eam (eam N[2]) 5 tuebere et munies *Mdv.* tuebare munies **BE** et tuebere et munies **ARNV** 8 inportuna **A**[1]**BE, V** (imp.); inoportuna *(superscr. priore* o *ab alt. ut videtur man.)* **A**[2] in oportuna **N** oportuna **R** 17 attamen **V** 19 quoniam] qūo **A** 20 summa omnis **BE** 23 miseriam *om.* **R**. 28 sibi semper **BE** 30 diffidit **BE**

timeat necesse est, ne aliquando amissis illis sit miser.
beatus autem esse in maximarum rerum timore nemo
87 potest. nemo igitur esse beatus potest. neque enim in
aliqua parte, sed in perpetuitate temporis vita beata
dici solet, nec appellatur omnino vita, nisi confecta at-
que absoluta, nec potest quisquam alias beatus esse,
alias miser; qui enim existimabit posse se miserum
esse beatus non erit. nam cum suscepta semel est
beata vita, tam permanet quam ipsa illa effectrix beatae
vitae sapientia neque expectat ultimum tempus aetatis,
quod Croeso scribit Herodotus praeceptum a Solone.
At enim, quem ad modum tute dicebas, negat Epicurus
diuturnitatem quidem temporis ad beate vivendum
aliquid afferre, nec minorem voluptatem percipi in bre-
88 vitate temporis, quam si illa sit sempiterna. haec di-
cuntur inconstantissime. cum enim summum bonum
in voluptate ponat, negat infinito tempore aetatis vo-
luptatem fieri maiorem quam finito atque modico. qui
bonum omne in virtute ponit, is potest dicere perfici
beatam vitam perfectione virtutis; negat enim summo
bono afferre incrementum diem. qui autem voluptate
vitam effici beatam putabit, qui sibi is conveniet, si
negabit voluptatem crescere longinquitate? igitur ne
dolorem quidem. an dolor longissimus quisque miser-
rimus, voluptatem non optabiliorem diuturnitas facit?
quid est igitur, cur ita semper deum appellet Epicurus
beatum et aeternum? dempta enim aeternitate nihilo
beatior Iuppiter quam Epicurus; uterque enim summo
bono fruitur, id est voluptate. ʽAt enim hic etiam do-
lore.' At eum nihili facit; ait enim se, si uratur, ʽQuam
89 hoc suave!' dicturum. qua igitur re ab deo vincitur,

2 beatus esse **ENV** 5 dici *ed. Veneta 1494* duci 12 At enim *P. Man.* etenim dicebas] *p. 27, 19—21* 13 nec diuturn. **BEV** ~~nec~~ diuturn. **N** 21 effici voluptate beatam vitam **A** 26 epicurus appellet beatum **B** Epicurus beatum appellet **E** 28 iupiter 30 nihili *edd.* nihil (nichil) se **RNV**, *superscr.* **A**, *om.* **BE** si uratur A^2**BE** si iuratur A^1 si uratum **R** se iuraturum **NV** 31 ab] a **BE**

si aeternitate non vincitur? in qua quid est boni praeter summam voluptatem, et eam sempiternam? quid ergo attinet gloriose loqui, nisi constanter loquare? In voluptate corporis — addam, si vis, ʻanimi’, dum ea ipsa, ut vultis, sit e corpore — situm est vivere beate. Quid? istam voluptatem perpetuam quis potest praestare sapienti? nam quibus rebus efficiuntur voluptates, eae non sunt in potestate sapientis. non enim in ipsa sapientia positum est beatum esse, sed in iis rebus, quas sapientia comparat ad voluptatem. totum autem id externum est, et quod externum, id in casu est. ita fit beatae vitae domina fortuna, quam Epicurus ait exiguam intervenire sapienti.

28 90 Age, inquies, ista parva sunt. Sapientem locupletat ipsa natura, cuius divitias Epicurus parabiles esse docuit. Haec bene dicuntur, nec ego repugno, sed inter sese ipsa pugnant. negat enim tenuissimo victu, id est contemptissimis escis et potionibus, minorem voluptatem percipi quam rebus exquisitissimis ad epulandum. huic ego, si negaret quicquam interesse ad beate vivendum quali uteretur victu, concederem, laudarem etiam; verum enim diceret, idque Socratem, qui voluptatem nullo loco numerat, audio dicentem, cibi condimentum esse famem, potionis sitim. sed qui ad voluptatem omnia referens vivit ut Gallonius, loquitur ut Frugi ille Piso, non audio nec eum, quod sentiat, dicere existimo. 91 naturales divitias dixit parabiles esse, quod parvo esset natura contenta. Certe, nisi voluptatem tanti aestimaretis. Non minor, inquit, voluptas percipitur ex vilissimis rebus quam ex pretiosissimis. Hoc est non modo cor non habere, sed ne palatum quidem. qui enim voluptatem ipsam contemnunt, iis

5 e BE et 8 eae *Mdv.* hae A hee BEV he R, N *(ab alt. m. in ras.)* in potestate sunt BE (in *om.* A[1]) 12 ait] *p. 27, 17 sq.* 15 docuit] *p. 20, 20 sq.* 32 qui enim ... anteponere *Non. p. 550* voluptates ipsas *Non.* iis V eis *Non.* is A[1] his A[2]BER illis N

licet dicere se acupenserem maenae non anteponere. cui vero in voluptate summum bonum est, huic omnia sensu, non ratione sunt iudicanda, eaque dicenda optima, quae sint suavissima.

92 Verum esto; consequatur summas voluptates non modo parvo, sed per me nihilo, si potest; sit voluptas non minor in nasturcio illo, quo vesci Persas esse solitos scribit Xenophon, quam in Syracusanis mensis, quae a Platone graviter vituperantur; sit, inquam, tam facilis, quam vultis, comparatio voluptatis, quid de dolore dicemus? cuius tanta tormenta sunt, ut in iis beata vita, si modo dolor summum malum est, esse non possit. ipse enim Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis: 'cum corpus bene constitutum sit et sit exploratum ita futurum.' an id exploratum cuiquam potest esse, quo modo se hoc habiturum sit corpus, non dico ad annum, sed ad vesperum? dolor ergo, id est summum malum, metuetur semper, etiamsi non aderit; iam enim adesse poterit. qui potest igitur habitare in beata vita summi mali me-
93 tus? Traditur, inquit, ab Epicuro ratio neglegendi doloris. Iam id ipsum absurdum, maximum malum neglegi. sed quae tandem ista ratio est? Maximus dolor, inquit, brevis est. Primum quid tu dicis breve? deinde dolorem quem maximum? quid enim? summus dolor plures dies manere non potest? vide, ne etiam menses! nisi forte eum dicis, qui, simul atque arripuit, interficit. quis istum dolorem timet? illum mallem levares, quo optimum atque humanissimum virum, Cn. Octavium, Marci filium, familiarem meum, confici vidi, nec vero semel nec ad breve tempus, sed et saepe

4 sunt **BE** 11 iis *Mdv.* his **AER** hys **B** hijs **NV** 13 alter A^2**BEN** aliter A^1**R** alr̄ (= aliter) quam **V** 16 se hoc A^2 **E** (h'), se haec A^1 se hic **B** se hee **R** se se hec **N** sese **V** 17 vesperam **R** vespm **V** 18 $\overset{o}{g}$ (= ergo) **ARNV** igitur **BE** 22 id *Bentl.* ad **BE** om. **ARNV**

et plane diu. quos ille, di inmortales, cum omnes artus ardere viderentur, cruciatus perferebat! nec tamen miser esse, quia summum id malum non erat, tantum modo laboriosus videbatur; at miser, si in flagitiosa et vitiosa vita afflueret voluptatibus.

Quod autem magnum dolorem brevem, longinquum 29 94
levem esse dicitis, id non intellego quale sit. video enim et magnos et eosdem bene longinquos dolores, quorum alia toleratio est verior, qua uti vos non potestis, qui honestatem ipsam per se non amatis. fortitudinis quaedam praecepta sunt ac paene leges, quae effeminari virum vetant in dolore. quam ob rem turpe putandum est, non dico dolere — nam id quidem est interdum necesse —, sed saxum illud Lemnium clamore Philocteteo funestare,

Quod éiulatu, quéstu, gemitu, frémitibus
Resonándo mutum flébiles vocés refert.

Huic Epicurus praecentet, si potest, cui

⟨E⟩ víperino mórsu venae víscerum
Venéno inbutae taétros cruciatús cient!

Sic Epicurus: 'Philocteta, st! brevis dolor.' At iam decimum annum in spelunca iacet. 'Si longus, levis;
dat enim intervalla et relaxat.' Primum non saepe, 95
deinde quae est ista relaxatio, cum et praeteriti doloris memoria recens est et futuri atque inpendentis torquet

---

1 et plane diu quos *Halm.* plane et diu quos *dett.;* plane quos, *post* plane *superscr.* ł (= vel) duos, **R**; plane diu quos **ABENV** di **R** dii **A** dy **BE** dij **NV** 4 et (*etiam* **A**)] atque **BE** 8 quorum] que non **R** 13 interdum est **A** 14 philocteteo **A**[2] philocteto **A**[1]**R** philoctere **BE** phyloctete **N** phylotete **V** 16 heiulatu **ARN** 18 praecentet **BE** p̄τ̄ırent et **R** et **AN**[1]**V**, et (competenter *ita in marg. add., ut legatur ante* et) **N**[2] 19 *add. Bai.* 21 st! brevis dolor *Mdv.* si brevis dolor levis **ABERN**[1] si brevis dolor lenis **V** si gravis dolor brevis **N**[2] *in marg.* 22 lenis **AR** 24 cum] que **BE**; *fortasse legendum* quoniam, *cf. ad p. 31, 25* 25 impendentis **RN** impedientis **V**

timor? ‘Moriatur’, inquit. Fortasse id optimum, sed ubi illud: ‘Plus semper voluptatis’? si enim ita est, vide ne facinus facias, cum mori suadeas. potius ergo illa dicantur: turpe esse, viri non esse debilitari dolore, frangi, succumbere. nam ista vestra: ‘Si gravis, brevis; si longus, levis’ dictata sunt. virtutis, magnitudinis animi, patientiae, fortitudinis fomentis dolor mitigari solet.

30 96 Audi, ne longe abeam, moriens quid dicat Epicurus, ut intellegas facta eius cum dictis discrepare: ‘Epicurus Hermarcho salutem. Cum ageremus’, inquit, ‘vitae beatum et eundem supremum diem, scribebamus haec. tanti autem aderant vesicae et torminum morbi, ut nihil ad eorum magnitudinem posset accedere.’ Miserum hominem! Si dolor summum malum est, dici aliter non potest. sed audiamus ipsum: ‘Compensabatur’, inquit, ‘tamen cum his omnibus animi laetitia, quam capiebam memoria rationum inventorumque nostrorum. sed tu, ut dignum est tua erga me et philosophiam voluntate ab adolescentulo suscepta, fac ut Metrodori tueare liberos.’ 97 non ego iam Epaminondae, non Leonidae mortem huius morti antepono, quorum alter cum vicisset Lacedaemonios apud Mantineam atque ipse gravi vulnere exanimari se videret, ut primum dispexit, quaesivit salvusne esset clipeus. cum salvum esse flentes sui respondissent, rogavit essentne fusi hostes. cum id quoque, ut cupiebat, audivisset, evelli iussit eam, qua erat transfixus, hastam. ita multo sanguine profuso in laetitia et in victoria est mortuus. Leonidas autem, rex Lacedaemoniorum, se in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, cum esset proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors, opposuit hostibus. praeclarae

---

3 facias facinus **BE** 10 intellegas (intellig.) **BE**A^2 intellegat A^1 intelligat **R** intelligantur **N** intelligatur **V** 13 autem *om.* **A** aderant *om.* **BE** 19 me et philosophiam *Bai.* me (ne **R**) et philosophia A^1**RN** me philosophia **BE** me et philosophia et A^2**V** 24 despexit **BEN** 29 et in **ARNV** et **BE**

mortes sunt imperatoriae; philosophi autem in suis lectulis plerumque moriuntur. refert tamen, quo modo. ⟨beatus⟩ sibi videtur esse moriens. magna laus. 'Compensabatur', inquit, 'cum summis doloribus laetitia.'
Audio equidem philosophi vocem, Epicure, sed quid 98
tibi dicendum sit oblitus es. primum enim, si vera sunt ea, quorum recordatione te gaudere dicis, hoc est, si vera sunt tua scripta et inventa, gaudere non potes. nihil enim iam habes, quod ad corpus referas; est autem a te semper dictum nec gaudere quemquam nisi propter corpus nec dolere. 'Praeteritis', inquit, 'gaudeo.' Quibusnam praeteritis? si ad corpus pertinentibus, rationes tuas te video compensare cum istis doloribus, non memoriam corpore perceptarum voluptatum; sin autem ad animum, falsum est, quod negas animi ullum esse gaudium, quod non referatur ad corpus. cur deinde Metrodori liberos commendas? quid ⟨in⟩ isto egregio tuo officio et tanta fide — sic enim existimo — ad corpus refers?

Huc et illuc, Torquate, vos versetis licet, nihil in hac 31 99
praeclara epistula scriptum ab Epicuro congruens et conveniens decretis eius reperietis. ita redarguitur ipse a sese, convincunturque scripta eius probitate ipsius ac moribus. nam ista commendatio puerorum, memoria et caritas amicitiae, summorum officiorum in extremo spiritu conservatio indicat innatam esse homini probitatem gratuitam, non invitatam voluptatibus nec praemiorum mercedibus evocatam. quod enim testimonium maius quaerimus, quae honesta et recta sint, ipsa esse optabilia per sese, cum videamus tanta officia morientis?

---

3 *add. Mdv.* videbatur **BE** 17 *add. Mdv.* ('ex *addidit, opinor, A. Man.* Ex (de?) *an* in (cum tam officiose agis) *addendum fuerit dubitari potest*' *Mdv. sed* ī *ante* isto *facilius excidit quam* ex) 21 scriptum epistula (epl̄a **B**) **BE** 22 redarguitur *edd.* redarguetur 23 sese] se **A** convincunturque *Dav.* vincunturque **ABEN** vincuntur **V** veneantur que **R**

100 Sed ut epistulam laudandam arbitror eam, quam modo totidem fere verbis interpretatus sum, quamquam ea cum summa eius philosophia nullo modo congruebat, sic eiusdem testamentum non solum ⟨a⟩ philosophi gravitate, sed etiam ab ipsius sententia iudico discrepare. scripsit enim et multis saepe verbis et breviter arteque in eo libro, quem modo nominavi, mortem nihil ad nos pertinere. quod enim dissolutum sit, id esse sine sensu, quod autem sine sensu sit, id nihil ad nos pertinere omnino. hoc ipsum elegantius poni meliusque potuit. nam quod ita positum est, quod dissolutum sit, id esse sine sensu, id eius modi est, ut non satis plane dicat quid sit disso-
101 lutum. sed tamen intellego quid velit. quaero autem quid sit, quod, cum dissolutione, id est morte, sensus omnis extinguatur, et cum reliqui nihil sit omnino, quod pertineat ad nos, tam accurate tamque diligenter caveat et sanciat ut Amynomachus et Timocrates, heredes sui, de Hermarchi sententia dent quod satis sit ad diem agendum natalem suum quotannis mense Gamelione itemque omnibus mensibus vicesimo die lunae dent ad eorum epulas, qui una secum philosophati sint, ut et sui et
102 Metrodori memoria colatur. haec ego non possum dicere non esse hominis quamvis et belli et humani, sapientis vero nullo modo, physici praesertim, quem se ille esse vult, putare ullum esse cuiusquam diem natalem. quid? idemne potest esse dies saepius, qui semel fuit? certe non potest. an eiusdem modi? ne id quidem, nisi multa annorum intercesserint milia, ut omnium siderum eodem, unde profecta sint, fiat ad unum tempus reversio. nullus est igitur cuiusquam dies natalis. 'At habetur!' Et ego id scilicet nesciebam! Sed ut sit, etiamne post mortem coletur? idque testamento

3 philosophia BE philosophi 4 *add. P. Man.* 7 arteque *Se.* apteque ARNV aperteque BE 14 qui velit A[1]R 23 ut et] et ut A 27 putare *edd.* putari 31 sunt R

cavebit is, qui nobis quasi oraculum ediderit nihil post mortem ad nos pertinere? haec non erant eius, qui innumerabilis mundos infinitasque regiones, quarum nulla esset ora, nulla extremitas, mente peragravisset. num quid tale Democritus? ut alios omittam, hunc appello, quem ille unum secutus est. quodsi dies notandus fuit, 103 eumne potius, quo natus, an eum, quo sapiens factus est? Non potuit, inquies, fieri sapiens, nisi natus esset. [et] Isto modo, ne si avia quidem eius nata non esset. res tota, Torquate, non doctorum hominum, velle post mortem epulis celebrari memoriam sui nominis. quos quidem dies quem ad modum agatis et in quantam hominum facetorum urbanitatem incurratis, non dico — nihil opus est litibus —; tantum dico, magis fuisse vestrum agere Epicuri diem natalem, quam illius testamento cavere ut ageretur.

Sed ut ad propositum — de dolore enim cum dicere- 32 104 mus, ad istam epistulam delati sumus —, nunc totum illud concludi sic licet: qui in summo malo est, is tum, cum in eo est, non est beatus; sapiens autem semper beatus est et est aliquando in dolore; non est igitur summum malum dolor.

Iam illud quale tandem est, bona praeterita non effluere sapienti, mala meminisse non oportere? primum in nostrane potestate est, quid meminerimus? Themistocles quidem, cum ei Simonides an quis alius artem memoriae polliceretur, 'Oblivionis', inquit, 'mallem. Nam memini etiam quae nolo, oblivisci non possum quae volo.' Magno hic ingenio, sed res se tamen sic habet, 105 ut nimis imperiosi philosophi sit vetare meminisse. vide ne ista sint Manliana vestra aut maiora etiam, si imperes quod facere non possim. quid, si etiam iucunda memoria est praeteritorum malorum? ut proverbia non

---

1 ad nos pertinere post mortem A 9 *sustul. P. Man. et Lamb.* 17 propositum] propositum revertamur N^2 (rev. *in marg. add.*), V 19 is tum *Lamb.* istum A^1RN iste A^2BEV 23 illud] *p. 18, 19 sq.* 25 est potestate A 32 possum BE

nulla veriora sint quam vestra dogmata. vulgo enim dicitur: 'Iucundi acti labores', nec male Euripides — concludam, si potero, Latine; Graecum enim hunc versum nostis omnes —: 'Suavís laborum est praeteritorum mémoria.' Sed ad bona praeterita redeamus. quae si a vobis talia dicerentur, qualibus Caius Marius uti poterat, ut expulsus, egens, in palude demersus tropaeorum recordatione levaret dolorem suum, audirem et plane probarem. nec enim absolvi beata vita sapientis neque ad exitum perduci poterit, si prima quaeque bene ab
106 eo consulta atque facta ipsius oblivione obruentur. sed vobis voluptatum perceptarum recordatio vitam beatam facit, et quidem corpore perceptarum. nam si quae sunt aliae, falsum est omnis animi voluptates esse e corporis societate. corporis autem voluptas si etiam praeterita delectat, non intellego, cur Aristoteles Sardanapalli epigramma tantopere derideat, in quo ille rex Syriae glorietur se omnis secum libidinum voluptates abstulisse. *Quod enim ne vivus quidem*, inquit, *diutius sentire poterat, quam dum fruebatur, quo modo id potuit mortuo permanere?* effluit igitur voluptas corporis et prima quaeque avolat saepiusque relinquit causam paenitendi quam recordandi. itaque beatior Africanus cum patria illo modo loquens: 'Desine, Roma, tuos hostes' reliquaque praeclare: 'Nam tibi

---

2 iocundi V iucunde A iocunde BERN 4 memoria est praeteritorum BE 6 Caius] graius B gravis E 11 obruentur *dett.* obruerentur 14 animi voluptates] voluptas animi BE e *om.* A^1BEN 17 tanto opere B tanta opere R 18 se omnis N se omnes BEV omnis A se causas R abstulisse libidinum voluptates BE 21 mortuo potuit BE effluit *Se.* (*cf. p. 18, 19; 79, 23; inter* e *et* f *excidit* ef); fluit ARNV; *in* B *et* E *pro hac voce compendium est, quod in* E *apud Mdv. sumitur pro* etc., *deinde in utroque cod. littera prima in* igitur *solito maior et rubro colore exarata; in* E *praeterea spatio relicto novus versus incipit* 23 penitendi 25 Nam E namque (*fuitne* praeclare, nam Quae tibi ... labores! ? *in quo dubitari possit, utrum Ciceroni an Ennio tribuendum sit illud* nam)

moenimenta mei peperere labores.' Laboribus hic praeteritis gaudet, tu iubes voluptatibus, et hic se ad ea revocat, e quibus nihil umquam rettulerit ad corpus, tu totus haeres in corpore.

33 107 Illud autem ipsum qui optineri potest, quod dicitis, omnis animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores pertinere? nihilne te delectat umquam — video, quicum loquar —, te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est, haec leviora ponam: poëma, orationem cum aut scribis aut legis, cum omnium factorum, cum regionum conquiris historiam, signum, tabula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli — nam si 'tuam' dicerem, latebram haberes; ad corpus diceres pertinere —, sed ea, quae dixi, ad corpusne refers? an est aliquid, quod te sua sponte delectet? aut pertinacissimus fueris, si in eo perstiteris ad corpus ea, quae dixi, referri, aut deserueris totam Epicuri voluptatem, si negaveris.

108 Quod vero a te disputatum est maiores esse voluptates et dolores animi quam corporis, quia trium temporum particeps animus sit, corpore autem praesentia solum sentiantur, qui id probari potest, ut is, qui propter me aliquid gaudeat, plus quam ego ipse gaudeat? [animo voluptas oritur propter voluptatem corporis, et maior est animi voluptas quam corporis. ita fit, ut gratulator laetior sit quam is, cui gratulatur.] Sed, dum

---

1 moenimenta *RKl.* monimenta **AERN** monumenta **BV** munimenta *Mur. (Var. lect. XI 1)* peperere **BE** repperere **A** reperere **NV** reperire **R** 5 dicitis] *p. 24, 15—22* (—referri) 6 ad corporis voluptates ac dolores *om.* **BE** 7 ac] et **R** nihilne te] nichil tene **BE** 11 ponam poëma *dett.* poema ponam **ABEN** postea ponam **V** ponam (*om.* poëma) **R** cum aut] aut cum **BE** 14 Luculli *dett.* lucilli 17 in eo **ARNV** *om.* **BE** 18 referri *Lamb.* referre 20 disputatum est] *p. 24, 22* (nec ob eam) *—30* 23 qui id **B** quid id **E** quid **ARNV** 24 plus quam ego ipse gaudeat **E** *om.* **ABRNV** 25 animo voluptas ... gratulatur *(v. 27) del. Brem.*

efficere vultis beatum sapientem, cum maximas animo voluptates percipiat omnibusque partibus maiores quam corpore, quid occurrat non videtis. animi enim quoque dolores percipiet omnibus partibus maiores quam corporis. ita miser sit aliquando necesse est is, quem vos beatum semper vultis esse, nec vero id, dum omnia ad voluptatem doloremque referetis, efficietis umqam.

109 Quare aliud aliquod, Torquate, hominis summum bonum reperiendum est, voluptatem bestiis concedamus, quibus vos de summo bono testibus uti soletis. quid, si etiam bestiae multa faciunt duce sua quaeque natura partim indulgenter vel cum labore, ut in gignendo, in educando, perfacile ⟨ut⟩ appareat aliud quiddam iis propositum, non voluptatem? partim cursu et peragratione laetantur, congregatione aliae coetum quodam
110 modo civitatis imitantur; videmus in quodam volucrium genere non nulla indicia pietatis, cognitionem, memoriam, in multis etiam desideria videmus. ergo in bestiis erunt secreta e voluptate humanarum quaedam simulacra virtutum, in ipsis hominibus virtus nisi voluptatis causa nulla erit? et homini, qui ceteris animantibus plurimum praestat, praecipue a natura nihil datum esse dicemus?

34
111 Nos vero, siquidem in voluptate sunt omnia, longe multumque superamur a bestiis, quibus ipsa terra fundit ex sese pastus varios atque abundantes nihil laborantibus, nobis autem aut vix aut ne vix quidem suppetunt multo labore quaerentibus. nec tamen ullo modo summum pecudis bonum et hominis idem mihi videri potest. quid enim tanto opus est instrumento in opti-

---

2 maioris **ABEN**[1] 3 animi enim dolores quoque *Mdv.* 8 aliquod *Lamb.* aliquid 11 quaeque **N**[2]**V** quaque **ABER** quamque **N**[1] 13 *add. C. F. W. Mue.* 16 volucrium *Charis. (gramm. Lat. ex rec. H. Keil I p. 146);* volucrum **ARNV** voluerunt **BE** 22 praecipui *P. Man. sec. Mdv.* esse dicemus datum **BE** 25 ex sese fundit **BEV** 28 multo labore] labores multo **B** labore multo **E**

mis artibus comparandis? quid tanto concursu honestissimorum studiorum, tanto virtutum comitatu, si ea nullam ad aliam rem nisi ad voluptatem conquiruntur? ut, si 112 Xerxes, cum tantis classibus tantisque equestribus et pedestribus copiis Hellesponto iuncto Athone perfosso mari ambulavisset terra navigavisset, si, cum tanto impetu in Graeciam venisset, causam quis ex eo quaereret tantarum copiarum tantique belli, mel se auferre ex Hymetto voluisse diceret, certe sine causa videretur tanta conatus, sic nos sapientem plurimis et gravissimis artibus atque virtutibus instructum et ornatum non, ut illum, maria pedibus peragrantem, classibus montes, sed omne caelum totamque cum universo mari terram mente complexum voluptatem petere si dicemus, mellis causa dicemus tanta molitum. ad altiora quaedam et 113 magnificentiora, mihi crede, Torquate, nati sumus, nec id ex animi solum partibus, in quibus inest memoria rerum innumerabilium, in te quidem infinita, inest coniectura consequentium non multum a divinatione differens, inest moderator cupiditatis pudor, inest ad humanam societatem iustitiae fida custodia, inest in perpetiendis laboribus adeundisque periculis firma et stabilis doloris mortisque contemptio — ergo haec in animis, tu autem etiam membra ipsa sensusque considera, qui tibi, ut reliquae corporis partes, non comites solum virtutum, sed ministri etiam videbuntur. Quid? si in 114 ipso corpore multa voluptati praeponenda sunt, ut vires, valitudo, velocitas, pulchritudo, quid tandem in animis censes? in quibus doctissimi illi veteres inesse quiddam caeleste et divinum putaverunt.

Quodsi esset in voluptate summum bonum, ut dicitis, optabile esset maxima in voluptate nullo intervallo

---

6 mari ... terra *Bai. in ed. min.;* maria ... terram navigasset NV 18 in te AN inte R vite V inde BE 25 que tibi B corporis *om.* BE 26 videbantur R quod BE *cf. p. 3, 6 sqq.* 32 in maxima voluptate BE in voluptate maxima R

interiecto dies noctesque versari, cum omnes sensus dulcedine omni quasi perfusi moverentur. quis est autem dignus nomine hominis, qui unum diem totum velit esse in genere isto voluptatis? Cyrenaici quidem non recusant; vestri haec verecundius, illi fortasse constantius.
115 sed lustremus animo non has maximas artis, quibus qui carebant inertes a maioribus nominabantur, sed quaero num existimes, non dico Homerum, Archilochum, Pindarum, sed Phidian, Polyclitum, Zeuxim ad voluptatem artes suas direxisse. ergo opifex plus sibi proponet ad formarum quam civis excellens ad factorum pulchritudinem? quae autem est alia causa erroris tanti tam longe lateque diffusi, nisi quod is, qui voluptatem summum bonum esse decernit, non cum ea parte animi, ⟨in⟩ qua inest ratio atque consilium, sed cum cupiditate, id est cum animi levissima parte, deliberat? Quaero enim de te, si sunt di, ut vos etiam putatis, qui possint esse beati, cum voluptates corpore percipere non possint, aut, si sine eo genere voluptatis beati sint, cur similem animi usum in sapiente esse nolitis.

35 116 Lege laudationes, Torquate, non eorum, qui sunt ab Homero laudati, non Cyri, non Agesilai, non Aristidi aut Themistocli, non Philippi aut Alexandri, lege nostrorum hominum, lege vestrae familiae; neminem videbis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum voluptatum diceretur. non elogia monimentorum id significant, velut hoc ad portam: 'Hunc unum plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse virum.' Idne
117

---

7 qui *om.* AN[1] a maioribus EVN[2] maioribus N[1] amoribus ABR 14 esse decernit] esse *om.* BE decerit B dicerint E decreverit esse R 15 *add. edd.* 17 dii AR dy BE dij NV 18 possint *Lamb.* possunt percipere V pcipe N percipe AR percipi BE 20 in sapienti B insapienti E 23 aut (*post* Philippi) *om.* R 25 voluptatum *dett.* utilitatum 26 elogia *edd.* eulogia 27 Hunc unum *Ern.* uno cum ABER uno cū j (j *ex corr. m. alt.; voluisse videtur scriba* uno cui) N ymo cum V

consensisse de Calatino plurimas gentis arbitramur, primarium populi fuisse, quod praestantissimus fuisset in conficiendis voluptatibus? ergo in iis adolescentibus bonam spem esse dicemus et magnam indolem, quos suis commodis inservituros et quicquid ipsis expediat facturos arbitrabimur? nonne videmus quanta perturbatio rerum omnium consequatur, quanta confusio? tollitur beneficium, tollitur gratia, quae sunt vincla concordiae. nec enim, cum tua causa cui commodes, beneficium illud habendum est, sed faeneratio, nec gratia deberi videtur ei, qui sua causa commodaverit. maximas vero virtutes iacere omnis necesse est voluptate dominante. sunt etiam turpitudines plurimae, quae, nisi honestas natura plurimum valeat, cur non cadant in sapientem non est facile defendere.

Ac ne plura complectar — sunt enim innumerabilia —, 118
bene laudata virtus voluptatis aditus intercludat necesse est. quod iam a me expectare noli. tute introspice in mentem tuam ipse eamque omni cogitatione pertractans percontare ipse te perpetuisne malis voluptatibus perfruens in ea, quam saepe usurpabas, tranquillitate degere omnem aetatem sine dolore, adsumpto etiam illo, quod vos quidem adiungere soletis, sed fieri non potest, sine doloris metu, an, cum de omnibus gentibus optime mererere, cum opem indigentibus salutemque ferres, vel Herculis perpeti aerumnas. sic enim maiores nostri labores non fugiendos tristissimo tamen verbo
aerumnas etiam in deo nominaverunt. elicerem ex te 119
cogeremque, ut responderes, nisi vererer ne Herculem

---

2 fuisse populi **A** 8 vincula **BEV** 9 tua causa **NV** tuā causā **AR** tuam causam **BE** 11 sua causa commodaverit (comod. N) **NV** suā causā co. **AR** suam commodaverit causam **BE** 14 honestas *marg. ed. Cratandr.* honesta (*in* **N** *ab alt. m. in marg. add.* ꝟ [= vel] honestatis) 25 mererere *cod. Paris. Madvigii* merere 27 fugiendos **RNV** figiendos **A** fingendo **BE** 28 Elicerem N^2 eligerem **ABER**N^1 exigerem **V** (*idem a poster. man. in marg. add. in* **N**)

ipsum ea, quae pro salute gentium summo labore gessisset, voluptatis causa gessisse diceres.

Quae cum dixissem, Habeo, inquit Torquatus, ad quos ista referam, et, quamquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores.

Familiares nostros, credo, Sironem dicis et Philodemum, cum optimos viros, tum homines doctissimos.

Recte, inquit, intellegis.

Age sane, inquam. sed erat aequius Triarium aliquid de dissensione nostra iudicare.

Eiuro, inquit adridens, iniquum, hac quidem de re; tu enim ista lenius, hic Stoicorum more nos vexat.

Tum Triarius: Posthac quidem, inquit, audacius. nam haec ipsa mihi erunt in promptu, quae modo audivi, nec ante aggrediar, quam te ab istis, quos dicis, instructum videro.

Quae cum essent dicta, finem fecimus et ambulandi et disputandi.

M. TULLI CICERONIS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER TERTIUS

Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur
1 nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbi-
1 tror convictam superiore libro dignitati. etenim sit inpudens, si virtuti diutius repugnet, aut si honestis iucunda anteponat aut pluris esse contendat dulcedinem corporis ex eave natam laetitiam quam gravitatem animi atque constantiam. quare illam quidem dimittamus et suis se finibus tenere iubeamus, ne blanditiis eius in-

---

11 Eiuro *Gz.* Iuro (Itiro R) 12 levius **BENV** levius *an* lenius *incert. in* R 25 honestis] honestati NV 29 tenere (ten *ab alt. m. in ras.*) N petere

lecebrisque impediatur disputandi severitas. quaerendum 2 est enim, ubi sit illud summum bonum, quod reperire volumus, quoniam et voluptas ab eo remota est, et eadem fere contra eos dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorem esse voluerunt, nec vero ullum probetur ⟨oportet⟩ summum bonum, quod virtute careat, qua nihil potest esse praestantius. itaque quamquam in eo sermone, qui cum Torquato est habitus, non remissi fuimus, tamen haec acrior est cum Stoicis parata contentio. quae enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime nec abscondite disseruntur; neque enim qui defendunt eam versuti in disserendo sunt nec qui contra dicunt causam difficilem repellunt. ipse etiam 3 dicit Epicurus ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum iudicium eius in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat doceri. quare illa nobis simplex fuit in utramque partem disputatio. nec enim in Torquati sermone quicquam implicatum aut tortuosum fuit, nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile vel spinosum potius disserendi genus, idque cum Graecis tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt inponendaque nova rebus novis nomina. quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur cogitans in omni arte, cuius usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, cum constituantur earum rerum vocabula, quae in quaque arte versentur. itaque et dialectici 4 et physici verbis utuntur iis, quae ipsi Graeciae nota non sint, geometrae vero et musici, grammatici etiam more quodam loquuntur suo. ipsae rhetorum artes, quae sunt totae forenses atque populares, verbis tamen in docendo quasi privatis utuntur ac suis. atque 2

6 probetur oportet *C. F. W. Mue.* probetur ut ABER probetur aut N probetur V 7 potest *dett.* posset AERNV possit B 14 dicit] *cf. p. 13, 24—29* ne] nec RNV 18 sermone quicquam VN[2] sermone nec quicquam (quitquam ABE) inpl. R 29 non BENV *om.* AR sint *Mdv.* sunt

ut omittam has artis elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia possent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi. quin etiam agri cultura, quae abhorret ab omni politiore elegantia, tamen eas res, in quibus versatur, nominibus notavit novis. quo magis hoc philosopho faciendum est. ars est enim philosophia vitae, de qua disserens arripere verba
5 de foro non potest. Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt, Zenoque, eorum princeps, non tam rerum inventor fuit quam verborum novorum. quodsi in ea lingua, quam plerique uberiorem putant, concessum a Graecia est ut doctissimi homines de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur, quanto id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? et quoniam saepe diximus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed eorum etiam, qui se Graecos magis quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores, elaborandum est ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum adsequamur. quamquam ea verba, quibus instituto veterum utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus.

6 Atque haec quidem de rerum nominibus. de ipsis rebus autem saepenumero, Brute, vereor ne reprehendar, cum haec ad te scribam, qui cum in philosophia, tum in optimo genere philosophiae tantum processeris. quod si facerem quasi te erudiens, iure reprehenderer. sed ab eo plurimum absum neque, ut ea cognoscas, quae tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime

---

1 opifices N opificis AER opositis B opifex V 5 eas V ea 9 Stoyci V Stoicis (Stoyc.) 12 a Graecia *om.* BE (*sequitur* nobis = Romanis, *i. e.* Romani concedere debent) 15 et (*ante* quoniam) *Mdv.* etsi 21 quamquam] quam A 22 pro latinis N prolationis (prolaci. BE)

in nomine tuo adquiesco, et quia te habeo aequissimum eorum studiorum, quae mihi communia tecum sunt, existimatorem et iudicem. attendes igitur, ut soles, diligenter eamque controversiam diiudicabis, quae mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro. nam 7
in Tusculano cum essem vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam, ut eos ipse, ut solebam, depromerem. quo cum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem multis circumfusum Stoicorum libris. erat enim, ut scis, in eo aviditas legendi, nec satiari poterat, quippe qui ne reprehensionem quidem vulgi inanem reformidans in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur, nihil operae rei publicae detrahens. quo magis tum in summo otio maximaque copia quasi helluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum est, videbatur. quod cum accidisset ut alter alterum 8
necopinato videremus, surrexit statim. deinde prima illa, quae in congressu solemus: Quid tu, inquit, huc? a villa enim, credo, et: Si ibi te esse scissem, ad te ipse venissem.

Heri, inquam, ludis commissis ex urbe profectus veni ad vesperum. causa autem fuit huc veniendi ut quosdam hinc libros promerem. et quidem, Cato, hanc totam copiam iam Lucullo nostro notam esse oportebit; nam his libris eum malo quam reliquo ornatu villae delectari. est enim mihi magnae curae — quamquam hoc quidem proprium tuum munus est —, ut ita erudiatur, ut et patri et Caepioni nostro et tibi tam propinquo respondeat. laboro autem non sine causa; nam et avi

4 mihi cum ... viro fuit **BE** 12 ne rep̄nsionē **R** ne prensionem **ABE** rep̄hensionem **N** nec reprensionem **V** inanem non ut credo reformidans *(punct. ab alt. m. pos.)* **N** 23 vespm **BE** vesperam **R** 24 hinc **BE** hīc (īc *ex corr. m. alt.)* **N** hic **A** huc **RV** 29 scipioni **BER** çepioni **V** 30 avi] avunculi *Schuetz.* '*cui sic assentior ut ipsum Ciceronem perturbatione quadam memoriae* avi *scripsisse putem*' *Mdv. (cf. index nom. et rer. s. v. Q. Servilius Caepio).*

eius memoria moveor — nec enim ignoras, quanti fecerim Caepionem, qui, ut opinio mea fert, in principibus iam esset, si viveret —, et Lucullus mihi versatur ante oculos, vir cum virtutibus omnibus excellens, tum mecum et amicitia et omni voluntate sententiaque coniunctus.

9 Praeclare, inquit, facis, cum et eorum memoriam tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et puerum diligis. quod autem meum munus dicis non equidem recuso, sed te adiungo socium. addo etiam illud, multa iam mihi dare signa puerum et pudoris et ingenii, sed aetatem vides.

Video equidem, inquam, sed tamen iam infici debet iis artibus, quas si, dum est tener, conbiberit, ad maiora veniet paratior.

Sic, et quidem diligentius saepiusque ista loquemur inter nos agemusque communiter. sed residamus, inquit, si placet. Itaque fecimus.

3 10 Tum ille: Tu autem cum ipse tantum librorum habeas, quos hic tandem requiris?

Commentarios quosdam, inquam, Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum essem otiosus; quod quidem nobis non saepe contingit.

Quam vellem, inquit, te ad Stoicos inclinavisses! erat enim, si cuiusquam, certe tuum nihil praeter virtutem in bonis ducere.

Vide, ne magis, inquam, tuum fuerit, cum re idem tibi, quod mihi, videretur, non nova te rebus nomina inponere. ratio enim nostra consentit, pugnat oratio.

---

2 scepionem R çepionem V fert R refert 3 et L. Lucullus *Halm.* 4 vir cum (tum E) *om.* V virtutibus *om.* **ABERN** 6 cum] quod *Wes. apud Mdv.* 7 testamento libros suos tibi **BE** 14 veniet paratior sit et quidem A venerit *(in* E *incert.)* paratior sit et quidem **BE** veniet paratior sit. Equidem R c̄ū uł si venerit paratior sit Et quidem N[1] veniet paratior sit quidem N[2] veniet paratior sic equidem V 19 quos *om.* **BE** hic] ~~hys uł~~ hic N his **AR** hys **BE** *om.* V 20 aristotelios A aristotilis **BE** aristoteles R aristotili hos N[1] aristotelicos N[2] aristotilicos V 27 te *om.* **NV**

Minime vero, inquit ille, consentit. quicquid enim praeter id, quod honestum sit, expetendum esse dixeris in bonisque numeraveris, et honestum ipsum quasi virtutis lumen extinxeris et virtutem penitus everteris.

11 Dicuntur ista, Cato, magnifice, inquam, sed videsne verborum gloriam tibi cum Pyrrhone et cum Aristone, qui omnia exaequant, esse communem? de quibus cupio scire quid sentias.

Egone quaeris, inquit, quid sentiam? quos bonos viros, fortes, iustos, moderatos aut audivimus in re publica fuisse aut ipsi vidimus, qui sine ulla doctrina naturam ipsam secuti multa laudabilia fecerunt, eos melius a natura institutos fuisse, quam institui potuissent a philosophia, si ullam aliam probavissent praeter eam, quae nihil aliud in bonis haberet nisi honestum, nihil nisi turpe in malis; ceterae philosophorum disciplinae, omnino alia magis alia, sed tamen omnes, quae rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerent, eas non modo nihil adiuvare arbitror neque firmare, quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. nam nisi hoc optineatur, id solum bonum esse, quod honestum sit, nullo modo probari possit beatam vitam virtute effici. quod si ita sit, cur opera philosophiae sit danda nescio. si enim sapiens aliquis miser esse possit, ne ego istam gloriosam memorabilemque virtutem non magno aestimandam putem.

4 12 Quae adhuc, Cato, a te dicta sunt, eadem, inquam, dicere posses, si sequerere Pyrrhonem aut Aristonem. nec enim ignoras his istud honestum non summum

---

1 quidquid **BV** quitquid **E** Quid quod **R** 7 exequant esse **V**, **N** *(post* t *ras.,* es *ab alt. m.);* exequantes se **ABE** ex sequentes se **R** 9 inquit **N** inquam 18 expertem virtutis **BE** 20 firmare] affirmare (adfirmare **A**). '*Aut* confirmare *cum Or. scribendum est aut potius* firmare, *cui ex altero verbo* (adiuvare) *praepositio adhaesit*' *Mdv.* 23 cur **N** *om.* **ABERV** 27 a te **B** ate **E** ante 29 his *edd.* siis **A**, si **BE**; is (*post eras. breviss. vocabul., cuius initium* f *cognoscitur, fort.* fι) **R**; his (h *ab alt. m. in ras.)* **N**; si is **V**

modo, sed etiam, ut tu vis, solum bonum videri. quod si ita est, sequitur id ipsum, quod te velle video, omnes semper beatos esse sapientes. hosne igitur laudas et hanc eorum, inquam, sententiam sequi nos censes oportere?

Minime vero istorum quidem, inquit. cum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum, quae secundum naturam sint, habere delectum, qui omnia sic exaequaverunt, ut in utramque partem ita paria redderent, uti nulla selectione uterentur, hi virtutem ipsam sustulerunt.

13 Istud quidem, inquam, optime dicis, sed quaero nonne tibi faciendum idem sit nihil dicenti bonum, quod non rectum honestumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti.

Si quidem, inquit, tollerem, sed relinquo.

14 Quonam modo? inquam. si una virtus, unum istud, quod honestum appellas, rectum, laudabile, decorum — erit enim notius quale sit pluribus notatum vocabulis idem declarantibus —, id ergo, inquam, si solum est bonum, quid habebis praeterea, quod sequare? aut, si nihil malum, nisi quod turpe, inhonestum, indecorum, pravum, flagitiosum, foedum — ut hoc quoque pluribus nominibus isigne faciamus —, quid praeterea dices esse fugiendum?

Non ignoranti tibi, inquit, quid sim dicturus, sed aliquid, ut ego suspicor, ex mea brevi responsione arripere cupienti non respondebo ad singula, explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoicorumque sententiam.

Minime id quidem, inquam, alienum, multumque ad ea, quae quaerimus, explicatio tua ista profecerit.

---

6 quae] qui **AR** 7 qui *edd.* quae (que) 9 uti *edd.* ut in hi *Mdv.* hy **BE** huius **ANV** h̄ (= huius) **R** 12 tibi faciendum nichil idem sit **BE** tibi idem faciendum sit nichil **R** idem tibi faciendum sit nichil **V** dicenti **N** dicendi 19 ergo] igitur **A** ($\overset{1}{g}$ *pro* $\overset{o}{g}$) 21 nisi **N**^{2}**V** nihil **A** nil **BE** nichil **RN**^{1} 25 tibi inquit *Bai.* tibi (*om.* inquit) **ABERV** inquit tibi **N**

Experiamur igitur, inquit, etsi habet haec Stoicorum 15 ratio difficilius quiddam et obscurius. nam cum in Graeco sermone haec ipsa quondam rerum nomina novarum ** non videbantur, quae nunc consuetudo diuturna trivit; quid censes in Latino fore?

Facillimum id quidem est, inquam. si enim Zenoni licuit, cum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen inponere, cur non liceat Catoni? nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. equidem soleo etiam quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere. et tamen puto concedi nobis oportere ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc ephippiis et acratophoris potius quam proëgmenis et apoproëgmenis concedatur; quamquam haec quidem praeposita recte et reiecta dicere licebit.

Bene facis, inquit, quod me adiuvas, et istis quidem, 16 quae modo dixisti, utar potius Latinis, in ceteris subvenies, si me haerentem videbis.

Sedulo, inquam, faciam. sed 'fortuna fortis'; quare conare, quaeso. quid enim possumus hoc agere divinius?

Placet his, inquit, quorum ratio mihi probatur, si- 5 mulatque natum sit animal — hinc enim est ordiendum —, ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum et ad suum statum eaque, quae conser-

---

3 rerum *om.* BE novarum non videbantur ARV, N *(syll.* rum *ab alt. m. in ras. compendio scr.);* vocarunt non videbantur BE; *excidisse aliquid vidit Mdv., qui suspicatur fuisse aut* cum ... quondam rerum nomina novarum ⟨nova erant, ferenda⟩ non videbantur *aut* cum ... quondam nomina ⟨nova erant, ferenda⟩ non videbantur *aut* cum ... quondam nomina ⟨nova erant,⟩ ridebantur 11 idem declaret magis] magis idem declarat R 14 minus NV munus 17 proposita R posita V 26 hinc RN hin A huic BEV ordiendum est BER 28 eaque *Gz.* eque ABERN et ad ea V

vantia sint eius status, diligenda, alienari autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur adferre. id ita esse sic probant, quod ante, quam voluptas aut dolor attigerit, salutaria appetant parvi aspernenturque contraria, quod non fieret, nisi statum suum diligerent, interitum timerent. fieri autem non posset ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui eoque se diligerent. ex quo intellegi debet principium ductum esse
17 a se diligendo. in principiis autem naturalibus [diligendi sui] plerique Stoici non putant voluptatem esse ponendam. quibus ego vehementer adsentior, ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur, quae primae appetuntur, multa turpia sequantur. satis esse autem argumenti videtur quam ob rem illa, quae prima sunt adscita natura, diligamus, quod est nemo, quin, cum utrumvis liceat, aptas malit et integras omnis partis corporis quam, eodem usu, inminutas aut detortas habere. rerum autem cognitiones, quas vel comprehensiones vel perceptiones vel, si haec verba aut minus placent aut minus intelleguntur, καταλήψεις appellemus licet, eas igitur ipsas propter se adsciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi complexum et continens veritatem. id autem in parvis intellegi potest, quos delectari videamus, etiamsi eorum
18 nihil intersit, si quid ratione per se ipsi invenerint. artis etiam ipsas propter se adsumendas putamus, cum quia sit in iis aliquid dignum adsumptione, tum quod constent ex cognitionibus et contineant quiddam in se ratione constitutum et via. a falsa autem adsensione magis nos alienatos esse quam a ceteris rebus, quae sint contra naturam, arbitrantur. iam membrorum, id est partium corporis, alia videntur propter eorum usum a natura esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea,

---

1 sint *Iw. Mue. II p. 19;* sunt 9 *del. Urs* 15 adscita] asserta BE 18 quas vel comprehensiones vel perceptiones BE *om.* ARNV 23 in V *om. rell.* 26 cum ABE tum N (t *corr. ut vid., ex* c), RV 27 iis *Mdv.* his 31 sunt R 33 ut ea] et ea BE

quae sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit a medicis etiam disputatur, alia autem nullam ob utilitatem quasi ad quendam ornatum, ut cauda pavoni, plumae versicolores columbis, viris mammae atque barba. Haec dicuntur fortasse ieiunius; sunt enim quasi 19 prima elementa naturae, quibus ubertas orationis adhiberi vix potest, nec equidem eam cogito consectari. verum tamen cum de rebus grandioribus dicas, ipsae res verba rapiunt; ita fit cum gravior, tum etiam splendidior oratio.

Est, ut dicis, inquam. sed tamen omne, quod de re bona dilucide dicitur, mihi praeclare dici videtur. istius modi autem res dicere ornate velle puerile est, plane autem et perspicue expedire posse docti et intellegentis viri.

6 20 Progrediamur igitur, quoniam, inquit, ab his principiis naturae discessimus, quibus congruere debent quae sequuntur. sequitur autem haec prima divisio: Aestimabile esse dicunt — sic enim, ut opinor, appellemus — id, quod aut ipsum secundum naturam sit aut tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit, quod aliquod pondus habeat dignum aestimatione, quam illi *ἀξίαν* vocant, contraque inaestimabile, quod sit superiori contrarium. initiis igitur ita constitutis, ut ea, quae secundum naturam sunt, ipsa propter se sumenda sint contrariaque item reicienda, primum est officium — id enim appello *καθῆκον* —, ut se conservet in naturae statu, deinceps ut ea teneat, quae secundum naturam sint, pellatque contraria. qua inventa selectione et item reiectione sequitur deinceps cum officio selectio, deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentanea-

---

2 etiam a medicis R 16 quoniam] qui ideo BE *(discerpto, ut vid.,* quō *in* qı iō *cf. ad p. 104, 24 et ad p. 31, 25)* 19 appellemus *Bentl.* appellamus 22 illi ... vocant *Pearc.* ille ... vocat 26 primum] primum enim BE *('suspicari aliquis possit* enim *ortum esse ex* hominis' *Mdv.)* 29 qua AVN² que BN¹ q̄ (= quae) ER

que naturae, in qua primum inesse incipit et intellegi,
21 quid sit, quod vere bonum possit dici. prima est enim conciliatio hominis ad ea, quae sunt secundum naturam. simul autem cepit intellegentiam vel notionem potius, quam appellant *ἔννοιαν* illi, viditque rerum agendarum ordinem et, ut ita dicam, concordiam, multo eam pluris aestimavit quam omnia illa, quae prima dilexerat, atque ita cognitione et ratione collegit, ut statueret in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum et expetendum bonum, quod cum positum sit in eo, quod *ὁμολογίαν* Stoici, nos appellemus convenientiam, si placet, — cum igitur in eo sit id bonum, quo omnia referenda sint, honeste facta ipsumque honestum, quod solum in bonis ducitur, quamquam post oritur, tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est; eorum autem, quae sunt prima naturae, propter se nihil est
22 expetendum. cum vero illa, quae officia esse dixi, proficiscantur ab initiis naturae, necesse est ea ad haec referri, ut recte dici possit omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturae, nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non inest in primis naturae conciliationibus honesta actio; consequens enim est et post oritur, ut dixi. est tamen ea secundum naturam multoque nos ad se expetendam magis hortatur quam superiora omnia.

Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet, ut duo sint ultima bonorum. etenim, si cui propositum sit conliniare hastam aliquo aut sagittam, sicut nos ultimum in bonis dicimus, [sic illi facere omnia, quae possit, ut conliniet] huic in eius modi simili-

1 intelligi BE intellegit A intelligit RNV 7 extimavit V estimabit (existim. E extim. N) ABERN primū (ū *ab alt. m. in ras.*) N primo V 13 sint ABERNV honeste facta *Mdv.* omnia honeste (honesta B) facta 14 solum BE *om. rell.* 18 ad ea hec R 22 est enim BE 27 etenim (*cf. p. 106, 4* etenim si; *contra p. 107, 5* ut si; *p. 110, 17* ut enim) *Se.* ut enim 28 hastam aliquo N astam aliquo A aliquo hastam BE hastam aliquā V hastam (*om.* aliquo) R 29 *secl. Mdv.*

tudine omnia sint facienda, ut conliniet, et tamen, ut omnia faciat, quo propositum adsequatur, sit hoc quasi ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus, illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non expetendum.

7 23 Cum autem omnia officia a principiis naturae proficiscantur, ab isdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. sed quem ad modum saepe fit, ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui commendatus sit, quam illum, a quo, sic minime mirum est primo nos sapientiae commendari ab initiis naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem fieri, quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus. atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quandam rationem vivendi data esse appareant, sic appetitio animi, quae ὁρμή Graece vocatur, non ad quodvis genus vitae, sed ad quandam formam vivendi videtur data, itemque et ratio et perfecta ratio. ut enim histrioni actio, saltatori motus non 24 quivis, sed certus quidam est datus, sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet; quod genus conveniens consentaneumque dicimus. nec enim gubernationi aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius, quam modo dixi, et saltationi, ut in ipsa insit, non foris petatur extremum, id est artis effectio. et tamen est etiam aliqua cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo, propterea quod in illis quae recte facta sunt non continent tamen omnes partes, e quibus constant; quae autem nos aut *recta* aut *recte facta* dicamus, si placet, illi autem appellant κατορθώματα, omnes numeros virtutis continent. sola enim sapientia in se tota conversa est, quod idem in ceteris artibus non fit. Inscite autem medicinae et gu- 25 bernationis ultimum cum ultimo sapientiae comparatur.

1 sint] sunt R 2 sit *Ern.* sed (Sed RNV) 9 alicui pluris eum faciat cui commendatus sit *om.* BEN[1] 10 sic] sit BR 11 ipsam autem BE 24 ut] arte N arte ut V insit] ut sit N[1] ut insit N[2] 25 aliqua *Brem.* alia (est alia etiam N)

sapientia enim et animi magnitudinem complectitur et iustitiam, et ut omnia, quae homini accidant, infra se esse iudicet, quod idem ceteris artibus non contingit. tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo feci mentionem, nemo poterit, nisi statuerit nihil esse, quod intersit aut differat aliud ab alio, praeter honesta et turpia.

26 Videamus nunc, quam sint praeclare illa his, quae iam posui, consequentia. cum enim hoc sit extremum — sentis enim, credo, me iam diu, quod τέλος Graeci dicant, id dicere tum extremum, tum ultimum, tum summum; licebit etiam finem pro extremo aut ultimo dicere —, cum igitur hoc sit extremum, congruenter naturae convenienterque vivere, necessario sequitur omnes sapientes semper feliciter, absolute, fortunate vivere, nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunasque nostras, id est ut, quod honestum sit, id solum bonum iudicemus, potest id quidem fuse et copiose et omnibus electissimis verbis gravissimisque sententiis rhetorice et augeri et ornari, sed consectaria me Stoicorum brevia et acuta delectant.

8 27 concluduntur igitur eorum argumenta sic: Quod est bonum, omne laudabile est; quod autem laudabile est, omne est honestum; bonum igitur quod est, honestum est. satisne hoc conclusum videtur? certe; quod enim efficiebatur ex iis duobus, quae erant sumpta, in eo vides esse conclusum. duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet non omne bonum esse laudabile. nam quod laudabile sit honestum esse conceditur. illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid, quod non expetendum sit, aut expetendum, quod non placens, aut, si id, non etiam diligendum; ergo et probandum; ita etiam laudabile; id autem ho-

---

2 accidunt **BE** 3 contigit **A** 6 praeter] nisi **BE** 9 τέλος Graeci] greci celos **BE** 10 dicant **ARV** dicunt **BEN** 12 extremum hoc sit **BE** 26 iis *Bai.* his (hijs) 27 vides *ed. princ. Colon. 1467 (ex sil. Mdv.)* vide

nestum. ita fit, ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit. Deinde quaero, quis aut de misera vita possit glori- 28
ari aut de non beata. de sola igitur beata. ex quo efficitur gloriatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit nisi honestae vitae iure contingere. ita fit, ut honesta vita beata vita sit. Et quoniam is, cui contingit ut iure laudetur, habet insigne quiddam ad decus et ad gloriam, ut ob ea, quae tanta sint, beatus dici iure possit, idem de vita talis viri rectissime dicetur. ita, si beata vita honestate cernitur, quod honestum est, id bonum solum habendum est. Quid vero? negarine ullo modo possit ⟨numquam⟩ 29
quemquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicimus, effici posse, nisi constitutum sit non esse malum dolorem? ut enim qui mortem in malis ponit non potest eam non timere, sic nemo ulla in re potest id, quod malum esse decreverit, non curare idque contemnere. quo posito et omnium adsensu adprobato illud adsumitur, eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quae cadere in hominem possint, despicere ac pro nihilo putare. quae cum ita sint, effectum est nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus et excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is, inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus, certe et confidere sibi debet ac suae vitae et actae et consequenti et bene de sese iudicare statuens nihil posse mali incidere sapienti. ex quo intellegitur idem illud, solum bonum esse, quod honestum sit, idque esse beate vivere: honeste, id est cum virtute, vivere.

Nec vero ignoro varias philosophorum fuisse sen- 9 30
tentias, eorum dico, qui summum bonum, quod ulti-

3 de non *Mdv.* non de ex quo *edd. (Ascens. 1511)*, ex qua **ABERN** de qua **V** 8 ut ob ea *edd., P. Man.* ut ad ea **AERN** et ad ea **BV** 10 honestate] honeste **AB** 12 Quid vero? negarine ullo *Dav.* quod vero negari nullo **ARNV** qui vero negari nullo **BE** *add. Mdv.* 32 eorum ... ponerent *Non. p. 417*

mum appello, in animo ponerent. quae quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo iis tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt, cum aut voluptatem aut vacuitatem doloris aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt sine aliqua accessione virtutem ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singuli singulas addiderunt, — his tamen omnibus eos antepono, cuicuimodi sunt, qui summum bonum
31 in animo atque in virtute posuerunt. sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui cum scientia vivere ultimum bonorum, et qui nullam rerum differentiam esse dixerunt, atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem, ⟨et qui⟩, ut quidam Academici constituisse dicuntur, extremum bonorum et summum munus esse sapientis obsistere visis adsensusque suos firme sustinere. his singulis copiose responderi solet, sed quae perspicua sunt longa esse non debent. quid autem apertius quam, si selectio nulla sit ab iis rebus, quae contra naturam sint, earum rerum, quae sint secundum naturam, ⟨fore ut⟩ tollatur omnis ea, quae quaeratur laudeturque, prudentia?

Circumscriptis igitur iis sententiis, quas posui, et iis, si quae similes earum sunt, relinquitur ut summum bonum sit vivere scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem quae secundum naturam et quae contra naturam sint reicientem, id est convenienter congruenterque naturae vivere.

32 Sed in ceteris artibus cum dicitur artificiose, posterum quodam modo et consequens putandum est, quod

1 appellant *Non.* quae] quas **V** 2 iis *Mdv.* his (hijs) 8 singuli singulas *P. Faber apud Lamb.* singulis singulas **ABENV** singulas singulis **R** 9 antepono cuicuimodi *Lamb. in curis secundis,* ante potui modo **A** antepono cuimodi (cui modi **R**) **BER** antepono cuiusmodi **N** antepono cuius modici **V** 11 ii **V** hi (hij) 14 *add. O. Heinius in Fleckeis. Annal. Philol. XCIII, 1866, p. 252; Mdv.* ut] aut **BE** 21 *add. Lamb.* 27 sint *Mdv.* sunt

illi ἐπιγεννηματικόν appellant; cum autem in quo sapienter dicimus, id a primo rectissime dicitur. quicquid enim a sapientia proficiscitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus; in eo enim positum est id, quod dicimus esse expetendum. nam ut peccatum est patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quae sunt in effectu, sic timere, sic maerere, sic in libidine esse peccatum est etiam sine effectu. verum ut haec non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt, sic ea, quae proficiscuntur a virtute, susceptione prima, non perfectione recta sunt iudicanda.

10 33 Bonum autem, quod in hoc sermone totiens usurpatum est, id etiam definitione explicatur. sed eorum definitiones paulum oppido inter se differunt et tamen eodem spectant. ego adsentior Diogeni, qui bonum definierit id, quod esset natura absolutum. id autem sequens illud etiam, quod prodesset — ὠφέλημα enim sic appellemus —, motum aut statum esse dixit e natura absoluto. cumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit aut coniunctione aut similitudine aut collatione rationis, hoc quarto, quod extremum posui, boni notitia facta est. cum enim ab iis rebus, quae sunt secundum naturam, ascendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni pervenit. 34 hoc autem ipsum bonum non accessione neque crescendo aut cum ceteris comparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum. ut enim mel, etsi dulcissimum est, suo tamen proprio genere saporis, non com-

---

1 cum *Ern. Dav.* quod 2 dicimus *etiam* A *(cf. ad. v. 5)* a primo BE ad primo AR ad primum N apprime V 3 asapiencia E asapiā (= asapientia) B a sapienti ARV a sapiente N 4 enim positum est id] positum est enim id BE enim positum ad est (*om.* id) V 5 dicimus *om.* A 6 violari ABER 7 effecto ABERN¹ 15 oppido V opido 17 esset natura *dett.* esset enatura A esset e natura RNV esse a natura BE 20 absoluto *Brem.* absoluta 23 boni *Lamb. in curis secundis;* bonum notitia] nocio BE

paratione cum aliis dulce esse sentitur, sic bonum hoc, de quo agimus, est illud quidem plurimi aestimandum, sed ea aestimatio genere valet, non magnitudine. nam cum aestimatio, quae ἀξία dicitur, neque in bonis numerata sit nec rursus in malis, quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit. alia est igitur propria aestimatio virtutis, quae genere, non crescendo valet.

35 Nec vero perturbationes animorum, quae vitam insipientium miseram acerbamque reddunt, quas Graeci πάθη appellant — poteram ego verbum ipsum interpretans morbos appellare, sed non conveniret ad omnia; quis enim misericordiam aut ipsam iracundiam morbum solet dicere? at illi dicunt πάθος. sit igitur perturbatio, quae nomine ipso vitiosa declarari videtur [nec eae perturbationes vi aliqua naturali moventur]. omnesque eae sunt genere quattuor, partibus plures, aegritudo, formido, libido, quamque Stoici communi nomine corporis et animi ἡδονήν appellant, ego malo laetitiam appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam. perturbationes autem nulla naturae vi commoventur, omniaque ea sunt opiniones ac iudicia levitatis. itaque his sapiens semper vacabit.

11 36 Omne autem, quod honestum sit, id esse propter se expetendum commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. praeter enim tres disciplinas, quae virtutem a summo bono excludunt, ceteris omnibus philosophis haec est tuenda sententia, maxime tamen his [Stoicis], qui nihil aliud in bonorum numero nisi honestum esse voluerunt. sed haec quidem est perfacilis et perexpedita defensio. quis est enim, aut quis umquam fuit aut avaritia tam ardenti aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eandem illam rem, quam adi-

---

5 rursus N^2 risus **11** conveniret *A. Man.* conveniet ABERN conveniat V **14** *secl. Mdv.* **15** eae] ee RV he (h *in ras.*) N hec BE; *om. (spatio parvo relicto)* A **28** *del. Lamb.* **30** et expedita BEN **32** quam *cod. Monac. sec. Mdv.;* quamquam

pisci scelere quovis velit, non multis partibus malit ad sese etiam omni inpunitate proposita sine facinore quam illo modo pervenire? quam vero utilitatem aut quem 37
fructum petentes scire cupimus illa, quae occulta nobis sunt, quo modo moveantur quibusque de causis ea ⟨quae⟩ versantur in caelo? quis autem tam agrestibus institutis vivit, aut quis ⟨se⟩ contra studia naturae tam vehementer obduravit, ut a rebus cognitione dignis abhorreat easque sine voluptate aut utilitate aliqua non requirat et pro nihilo putet? aut quis est, qui maiorum, aut Africanorum aut eius, quem tu in ore semper habes, proavi mei, ceterorumque virorum fortium atque omni virtute praestantium facta, dicta, consilia cognoscens nulla animo afficiatur voluptate? quis autem honesta 38
in familia institutus et educatus ingenue non ipsa turpitudine, etiamsi eum laesura non sit, offenditur? quis animo aequo videt eum, quem inpure ac flagitiose putet vivere? quis non odit sordidos, vanos, leves, futtiles? quid autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se fugiendam esse statuemus, quo minus homines tenebras et solitudinem nacti nullo dedecore se abstineant, nisi eos per se foeditate sua turpitudo ipsa deterreat? Innumerabilia dici possunt in hanc sententiam, sed non necesse est. nihil est enim, de quo minus dubitari possit, quam et honesta expetenda per se et eodem modo turpia per se esse fugienda.

Constituto autem illo, de quo ante diximus, quod 39
honestum esset, id esse solum bonum, intellegi necesse est pluris id, quod honestum sit, aestimandum esse quam illa media, quae ex eo comparentur. stultitiam autem et timiditatem et iniustitiam et intemperantiam

---

6 *add.* (‘*videtur Cicero scripsisse* ea quae versantur in caelo *id est corpora caelestia*’) *Mdv.* versentur BE 7 *add. Se.* 10 et] aut BE 11 *pro* aut Africanorum ‘*scribendum videtur* ut Africanorum, *quod iam Goerenzio in mentem venit*’ *Mdv.* 12 que *om.* A 19 ipsam non BE 31 timiditatem *Guyet.* temeritatem

cum dicimus esse fugiendas propter eas res, quae ex ipsis eveniant, non ita dicimus, ut cum illo, quod positum est, solum id esse malum, quod turpe sit, haec pugnare videatur oratio, propterea quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpes actiones, quae oriuntur e vitiis. quas enim *κακίας* Graeci appellant, vitia malo quam malitias nominare.

12 40 Ne tu, inquam, Cato, verbis illustribus et id, quod vis, declarantibus! itaque mihi videris Latine docere philosophiam et ei quasi civitatem dare. quae quidem adhuc peregrinari Romae videbatur nec offerre sese nostris sermonibus, et ista maxime propter limatam quandam et rerum et verborum tenuitatem. scio enim esse quosdam, qui quavis lingua philosophari possint; nullis enim partitionibus, nullis definitionibus utuntur ipsique dicunt ea se modo probare, quibus natura tacita adsentiatur. itaque in rebus minime obscuris non multus est apud eos disserendi labor. quare attendo te studiose et, quaecumque rebus iis, de quibus hic sermo est, nomina inponis, memoriae mando; mihi enim erit isdem istis fortasse iam utendum. Virtutibus igitur rectissime mihi videris et ad consuetudinem nostrae orationis vitia posuisse contraria. quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto, vel etiam a vitio dictum vituperari. sin *κακίαν* malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret. nunc omni virtuti vitium contrario nomine opponitur.

41 Tum ille: His igitur ita positis, inquit, sequitur magna contentio, quam tractatam a Peripateticis mollius — est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta propter

---

1 fugiendas (*sequitur* ipsis) *Se.* fugiendā AN fugienda (*super a lineola videtur erasa*) R fugiendam BV fugiendū E *cf. I 50* copulatas *et* turbulentae 8 *ante aut post* verbis *excidisse videtur* uteris inlustr. A 14 quavis *dett.* quāvis ABE quamvis RNV 21 rectissime igitur BE 24 id eo] ideo E īō R vitium *dett.* vitio 30 qua tractata *Guyet.*

ignorationem dialecticae — Carneades tuus egregia quadam exercitatione in dialecticis summaque eloquentia rem in summum discrimen adduxit, propterea quod pugnare non destitit in omni hac quaestione, quae de bonis et malis appelletur, non esse rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam, sed nominum. mihi autem nihil tam perspicuum videtur, quam has sententias eorum philosophorum re inter se magis quam verbis dissidere; maiorem multo inter Stoicos et Peripateticos rerum esse aio discrepantiam quam verborum, quippe cum Peripatetici omnia, quae ipsi bona appellant, pertinere dicant ad beate vivendum, nostri non ex omni, quod aestimatione aliqua dignum sit, compleri vitam beatam putent. 13

An vero certius quicquam potest esse quam illorum 42 ratione, qui dolorem in malis ponunt, non posse sapientem beatum esse, cum eculeo torqueatur? eorum autem, qui dolorem in malis non habent, ratio certe cogit ut in omnibus tormentis conservetur beata vita sapienti. etenim si dolores eosdem tolerabilius patiuntur qui excipiunt eos pro patria quam qui leviore de causa, opinio facit, non natura, vim doloris aut maiorem aut minorem. Ne illud quidem est consentaneum, ut, 43 si, cum tria genera bonorum sint, quae sententia est Peripateticorum, eo beatior quisque sit, quo sit corporis aut externis bonis plenior, ut hoc idem adprobandum sit nobis, ut, qui plura habeat ea, quae in corpore magni aestimantur, sit beatior. illi enim corporis commodis compleri vitam beatam putant, nostri nihil minus. nam cum ita placeat, ne eorum quidem bonorum, quae

1 ignorantiam R 10 aio] aĩo V animo R o̅i̅o̅ *(prior* o *ab alt. m. in ras.)* N 12 non ex omni quod *Dav.* non quod ex omni **ARV** noro quod ex omni **BE** numquam ex omni **N** 15 illorum ratione *Lamb.* illo ratione (rõe R) **AR** illa ratione **BEV** illa ratio est **N** 17 equuleo **R** 19 ut in omnibus **NV** uti nōibus **R** uti nominibus **ABE** beata vita **ARN** vita beata **BEV** 21 leviori **BE**

nos bona vere appellemus, frequentia beatiorem vitam fieri aut magis expetendam aut pluris aestimandam, certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo cor-
44 poris commodorum. etenim, si et sapere expetendum sit et valere, coniunctum utrumque magis expetendum sit quam sapere solum, neque tamen, si utrumque sit aestimatione dignum, pluris sit coniunctum quam sapere ipsum separatim. nam qui valitudinem aestimatione aliqua dignam iudicamus neque eam tamen in bonis ponimus, idem censemus nullam esse tantam aestimationem, ut ea virtuti anteponatur. quod idem Peripatetici non tenent, quibus dicendum est, quae et honesta actio sit et sine dolore, eam magis esse expetendam, quam si esset eadem actio cum dolore. nobis aliter videtur, recte secusne, postea; sed potestne rerum maior esse dissensio?

14 45 Ut enim obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae, et ut interit ⟨in⟩ magnitudine maris Aegaei stilla mellis, et ut in divitiis Croesi teruncii accessio et gradus unus in ea via, quae est hinc in Indiam, sic, cum sit is bonorum finis, quem Stoici dicunt, omnis ista rerum corporearum aestimatio splendore virtutis et magnitudine obscuretur et obruatur atque intereat necesse est. et quem ad modum oportunitas — sic enim appellemus *εὐκαιρίαν* — non fit maior productione temporis — habent enim suum modum, quae oportuna dicuntur —, sic recta effectio — *κατόρθωσιν* enim ita appello, quoniam rectum factum *κατόρθωμα* —, recta igitur effectio, item convenientia, denique ipsum bonum, quod in eo positum est, ut naturae consentiat, crescendi

15 sed potest ne V sed postne AB sed post ne E sed ne *(inter* sed *et* ne *ras. duarum fere litt.)* R sed pōt ne (pōt *ex corr. alt. m.,* t *in ras.)* N 18 *add. Halm.* 22 corporearum *dett.* incorporearum RN in corpore (incorp. E) harum ABE in corpore sitarum V 27 *κατόρθωσιν* ... effectio *(v. 29) om.* R

28 quoniam A qͦnĩa (o *et in ras.* nĩa *ab alt. m.*) N quod BE quomodo V

accessionem nullam habet. ut enim oportunitas illa, 46 sic haec, de quibus dixi, non fiunt temporis productione maiora, ob eamque causam Stoicis non videtur optabilior nec magis expetenda beata vita, si sit longa, quam si brevis, utunturque simili: ut, si cothurni laus illa esset, ad pedem apte convenire, neque multi cothurni paucis anteponerentur nec maiores minoribus, sic, quorum omne bonum convenientia atque oportunitate finitur, nec plura paucioribus nec longinquiora brevioribus anteponent. Nec vero satis acute dicunt: si bona valitudo pluris 47 aestimanda sit longa quam brevis, sapientiae quoque usus longissimus quisque sit plurimi. non intellegunt valitudinis aestimationem spatio iudicari, virtutis oportunitate, ut videantur qui illud dicant idem hoc esse dicturi, bonam mortem et bonum partum meliorem longum esse quam brevem. non vident alia brevitate pluris aestimari, alia diuturnitate. itaque consentaneum 48 est his, quae dicta sunt, ratione illorum, qui illum bonorum finem, quod appellamus extremum, quod ultimum, crescere putent posse — isdem placere esse alium alio et sapientiorem itemque alium magis alio vel peccare vel recte facere, quod nobis non licet dicere, qui crescere bonorum finem non putamus. ut enim qui demersi sunt in aqua nihilo magis respirare possunt, si non longe absunt a summo, ut iam iamque possint emergere, quam si etiam tum essent in profundo, nec catulus ille, qui iam adpropinquat ut videat, plus cernit quam is, qui modo est natus, item qui processit aliquantum ad virtutis habitum nihilo minus in miseria est quam ille, qui nihil processit.

Haec mirabilia videri intellego, sed cum certe su- 15 periora firma ac vera sint, his autem ea consentanea

---

9 anteponent *Bentl. Mdv.;* anteponentur **ARNV** anteponerentur **BE** 16 esse longum **BE** 21 et **ABERV** (*sequitur* itemque; *cf. p. 188, 15 sq.* et eos ... nosque), ēt (= etiam, ¯ *ab alt. m., ut vid.*) **N** 27 adpropinquat (appr.) *edd.* ut propinquat **ABER** apropinquat $\mathbf{N}^2$ propinquat $\mathbf{N}^1\mathbf{V}$ 29 habitum *dett.* aditum (additum **R**)

et consequentia, ne de horum quidem est veritate dubitandum. sed quamquam negant nec virtutes nec vitia crescere, tamen utrumque eorum fundi quodam modo et quasi dilatari putant.

49 Divitias autem Diogenes censet eam modo vim habere, ut quasi duces sint ad voluptatem et ad valitudinem bonam; sed, etiam uti ea contineant, non idem facere eas in virtute neque in ceteris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere autem non potest, itaque, si voluptas aut si bona valitudo sit in bonis, divitias quoque in bonis esse ponendas, at, si sapientia bonum sit, non sequi ut etiam divitias bonum esse dicamus. neque ab ulla re, quae non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest, ob eamque causam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, adpetitionem movent, cum divitiae non
50 sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest. quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et exercitationis indigeat, quod idem in artibus non sit, et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur, nec haec eadem in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum, quam si non ullam esse diceremus, confunderetur omnis vita, ut ab Aristone, neque ullum sapientiae munus aut opus inveniretur, cum inter res eas, quae ad vitam degendam pertinerent, nihil omnino interesset, neque ullum dilectum adhiberi oporteret. itaque cum esset satis con-

---

1 de eorum **R** 3 tamen **N²** et tamen 5 eam] non eam *dett.* 7 uti ea *Bai.* ut in ea **ABRN** ut inea **E** ut ea **V** (etiam uti ea contineant = etiam si concedatur ea divitiis contineri) 10 itaque = et ita (ita *i. e.* si concedatur divitias voluptatem et valitudinem continere) 11 at *edd.* aut 13 id quod sit in bonis **RN** id qua sit in bonis **BE** nulla ars divitiis *(cf. v. 17)* **A** *om.* **V** 19 commendationis (comend., cōmend.) **ARNV** 24 non ullam **AV**, **N²** (ul *ab alt. m. in ras.*), non nullam **R** non nulla **B** nonulla **E**

stitutum id solum esse bonum, quod esset honestum, et id malum solum, quod turpe, tum inter illa, quae nihil valerent ad beate misereve vivendum, aliquid tamen, quod differret, esse voluerunt, ut essent eorum alia aestimabilia, alia contra, alia neutrum. quae autem 51 aestimanda essent, eorum in aliis satis esse causae, quam ob rem quibusdam anteponerentur, ut in valitudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similium rerum, alia autem non esse eius modi, itemque eorum, quae nulla aestimatione digna essent, partim satis habere causae, quam ob rem reicerentur, ut dolorem, morbum, sensuum amissionem, paupertatem, ignominiam, similia horum, partim non item. hinc est illud exortum, quod Zeno *προηγμένον*, contraque quod *ἀποπροηγμένον* nominavit, cum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis, quod nobis in hac inopi lingua non conceditur; quamquam tu hanc copiosiorem etiam soles dicere. Sed non alienum est, quo facilius vis verbi intellegatur, rationem huius verbi faciendi Zenonis exponere.

16 Ut enim, inquit, nemo dicit in regia regem ipsum quasi productum esse ad dignitatem (id est enim *προηγμένον*), 52 sed eos, qui in aliquo honore sunt, quorum ordo proxime accedit, ut secundus sit, ad regium principatum, sic in vita non ea, quae primo loco sunt, sed ea, quae secundum locum optinent, *προηγμένα*, id est p r o d u c t a,

---

1 esset *om.* A 5 alia neutrum RNV aliane verum A alia neutrumque BE 9 gloriae, divitiarum, similium rerum] '*ipsius Ciceronis in scribendo lapsus*' *Mdv.* similium rerum ⟨in usu⟩ *O. Heinius in Fleckeis. Annal. Philol. XCIII, 1866, p. 246* alii AR 20 verbi (*post* huius) *om.* A 22 id est enim *Mdv.* idem enim est (*in* N enim *ab alt. m. superscr.;* V *om.* enim)

23 sunt R sint 25 primo loco *O. Heinius ibid. p. 245* primorie A p'mori e loco BE primove R primorie (o *corr. in* a) N primore V '*In* primorie *latet* primo ordine, *quam vocem adscripsit qui haec ad antecedentia* quorum ordo proxime accedit ut secundus sit *accommodare studeret*' *H. A. Koch p. 37. Cf. etiam p. 110, 5 sq.*

nominentur; quae vel ita appellemus — id erit verbum e verbo — vel promota et remota vel, ut dudum diximus, praeposita vel praecipua, et illa reiecta. re enim intellecta in verborum usu faciles esse debemus.
53 quoniam autem omne, quod est bonum, primum locum tenere dicimus, necesse est nec bonum esse nec malum hoc, quod praepositum vel praecipuum nominamus. idque ita definimus; quod sit indifferens cum aestimatione mediocri; quod enim illi ἀδιάφορον dicunt, id mihi ita occurrit, ut indifferens dicerem. neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil relinqueretur in mediis, quod aut secundum naturam esset aut contra, nec, cum id relinqueretur, nihil in his poni, quod satis aestimabile esset, nec hoc posito non aliqua esse praeposita.
54 recte igitur haec facta distinctio est, atque etiam ab iis, quo facilius res perspici possit, hoc simile ponitur: Ut enim, inquiunt, si hoc fingamus esse quasi finem et ultimum, ita iacere talum, ut rectus adsistat, qui ita talus erit iactus, ut cadat rectus, praepositum quiddam habebit ad finem, qui aliter, contra, neque tamen illa praepositio tali ad eum, quem dixi, finem pertinebit, sic ea, quae sunt praeposita, referuntur illa quidem ad finem,
55 sed ad eius vim naturamque nihil pertinent. Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud ultimum pertinentia (sic enim appello, quae τελικά dicuntur; nam hoc ipsum instituamus, ut placuit, pluribus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut res intellegatur), alia autem efficientia, quae Graeci ποιητικά, alia utrumque. de pertinentibus nihil est bonum praeter actiones honestas, de efficientibus nihil praeter amicum, sed et pertinentem et efficientem sapientiam volunt esse. nam quia sapientia est conveniens actio, est ⟨in⟩ illo perti-

---

7 praepositum *edd.* propositum 13 satis *om.* A 14 esse *P. Man.* esset 20 qui aliter contra *edd.* qualiter qui contra AR qui aliter qui contra BENV 27 uno *dett., om.* ABERNV 31 sapientiam *dett.* sapientem 32 est in illo *Dav.* est illo ABERN[1] est cum illo N[2] cum illo V

nenti genere, quod dixi; quod autem honestas actiones adfert et efficit, [id] efficiens dici potest.

Haec, quae praeposita dicimus, partim sunt per se 17 56
ipsa praeposita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque, per se, ut quidam habitus oris et vultus, ut status, ut motus, in quibus sunt et praeponenda quaedam et reicienda; alia ob eam rem praeposita dicentur, quod ex se aliquid efficiant, ut pecunia, alia autem ob utramque rem, ut integri sensus, ut bona valitudo. De 57
bona autem fama — quam enim appellant εὐδοξίαν, aptius est *bonam famam* hoc loco appellare quam gloriam — Chrysippus quidem et Diogenes detracta utilitate ne digitum quidem eius causa porrigendum esse dicebant; quibus ego vehementer assentior. qui autem post eos fuerunt, cum Carneadem sustinere non possent, hanc, quam dixi, bonam famam ipsam propter se praepositam et sumendam esse dixerunt, esseque hominis ingenui et liberaliter educati velle bene audire a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris, idque propter rem ipsam, non propter usum, dicuntque, ut liberis consultum velimus, etiamsi postumi futuri sint, propter ipsos, sic futurae post mortem famae tamen esse propter rem, etiam detracto usu, consulendum.

Sed cum, quod honestum sit, id solum bonum esse 58
dicamus, consentaneum tamen est fungi officio, cum id officium nec in bonis ponamus nec in malis. est enim aliquid in his rebus probabile, et quidem ita, ut eius ratio reddi possit, ergo ut etiam probabiliter acti ratio reddi possit. est autem *officium*, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit. ex quo intellegitur officium medium quiddam esse, quod neque in bonis ponatur neque in contrariis. quoniamque in

---

2 *secl. Mdv.* 6 ut] et BE aut NV sunt et praeponenda RNV sunt et ponenda A et praeponenda sunt BE 12 detracta] detractate quidem BE 17 esseque BENV esse A *om.* R 20 ipsam non dicuntque propter usumque ut BE 31 quiddam *Mdv.* quoddam

iis rebus, quae neque in virtutibus sunt neque in vitiis, est tamen quiddam, quod usui possit esse, tollendum id non est. est autem eius generis actio quoque quaedam, et quidem talis, ut ratio postulet agere aliquid et facere eorum. quod autem ratione actum est, id officium appellamus. est igitur officium eius generis, quod nec in bonis ponatur nec in contrariis.

18 59 Atque perspicuum etiam illud est, in istis rebus mediis aliquid agere sapientem. iudicat igitur, cum agit, officium illud esse. quod quoniam numquam fallitur in iudicando, erit in mediis rebus officium. quod efficitur hac etiam conclusione rationis: Quoniam enim videmus esse quiddam, quod recte factum appellemus, id autem est perfectum officium, erit [autem] etiam inchoatum, ut, si iuste depositum reddere in recte factis sit, in officiis ponatur depositum reddere; illo enim addito 'iuste' fit recte factum, per se autem hoc ipsum reddere in officio ponitur. quoniamque non dubium est quin in iis, quae media dicimus, sit aliud sumendum, aliud reiciendum, quicquid ita fit aut dicitur, omne officio continetur. ex quo intellegitur, quoniam se ipsi omnes natura diligant, tam insipientem quam sapientem sumpturum, quae secundum naturam sint, reiecturumque contraria. ita est quoddam commune officium sapientis et insipientis, ex quo efficitur versari in iis, quae media dicamus.

60 Sed cum ab his omnia proficiscantur officia, non sine causa dicitur ad ea referri omnes nostras cogitationes, in his et excessum e vita et in vita mansionem. in quo enim plura sunt quae secundum naturam sunt, huius officium est in vita manere; in quo autem aut sunt

---

1 iis *edd.* his 5 ratione ... ponatur nec in *om.* R actum est *Mdv.* actum sit ABEN fit V 8 Atque *dett.* Atqui (At qui) 14 *del. Lamb.* 17 fit *Lamb.* facit 18 quoniamque] quandoque RV 19 iis V his dicamus A 20 aut] autem A ut BE omne *Grut.* omni 21 ipsi BE ipsos 25 iis *edd.* his

plura contraria aut fore videntur, huius officium est de vita excedere. ex quo apparet et sapientis esse aliquando officium excedere e vita, cum beatus sit, et stulti manere in vita, cum sit miser. nam bonum illud 61
et malum, quod saepe iam dictum est, postea consequitur, prima autem illa naturae sive secunda sive contraria sub iudicium sapientis et dilectum cadunt, estque illa subiecta quasi materia sapientiae. itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnis iis rebus, quas supra dixi, metienda. nam neque virtute retinetur ⟨ille⟩ in vita, nec iis, qui sine virtute sunt, mors est oppetenda. et saepe officium est sapientis desciscere a vita, cum sit beatissimus, si id oportune facere possit, quod est convenienter naturae. sic enim censent, oportunitatis esse beate vivere. itaque a sapientia praecipitur se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. quam ob rem cum vitiorum ista vis non sit, ut causam afferant mortis voluntariae, perspicuum est etiam stultorum, qui idem miseri sint, officium esse manere in vita, si sint in maiore parte rerum earum, quas secundum naturam esse dicimus. et quoniam excedens e vita et manens aeque miser est nec diuturnitas magis ei vitam fugiendam facit, non sine causa dicitur iis, qui pluribus naturalibus frui possint, esse in vita manendum.

Pertinere autem ad rem arbitrantur intellegi natura 19 62
fieri ut liberi a parentibus amentur. a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur. quod primum intellegi debet figura membrisque corporum, quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem. neque vero haec inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet et diligi procreatos non curaret. atque etiam in bestiis vis na-

---

2 ex quo RV e quo (equo) 8 materie BE 9 iis *edd.* in V his 10 *add. Se.* 11 qui] que BER 12 et *Urs.* ut 14 naturae sic B naturae vivere sic (*etiam* E) 20 earum rerum BE 22 magis ei] ei (et E) magis BE 31 possent N[2] possint

turae perspici potest; quarum in fetu et in educatione laborem cum cernimus, naturae ipsius vocem videmur audire. quare ⟨ut⟩ perspicuum est natura nos a dolore abhorrere, sic apparet a natura ipsa, ut eos, quos ge-
63 nuerimus, amemus, inpelli. ex hoc nascitur ut etiam communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri. ut enim in membris alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures, alia etiam ceterorum membrorum usum adiuvant, ut crura, ut manus, sic inmanes quaedam bestiae sibi solum natae sunt, at illa, quae in concha patula pina dicitur, isque, qui enat e concha, qui, quod eam custodit, pinoteres vocatur in eandemque cum se recepit includitur, ut videatur monuisse ut caveret, itemque formicae, apes, ciconiae aliorum etiam causa quaedam faciunt. multo haec coniunctius homines. itaque natura sumus
64 apti ad coetus, concilia, civitates. mundum autem censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum, et unum quemque nostrum eius mundi esse partem; ex quo illud natura consequi, ut communem utilitatem nostrae anteponamus. ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt, sic vir bonus et sapiens et legibus parens et civilis officii non ignarus utilitati omnium plus quam unius alicuius aut suae consulit. nec magis est vituperandus proditor patriae quam communis utilitatis aut salutis desertor propter suam utilitatem aut salutem. ex quo fit, ut laudandus is sit, qui mortem oppetat pro re publica, quod deceat cariorem nobis

---

3 *add. P. Man.* 5 etiam ut **BE** 9 sunt N[2] sint 10 alia *Marsus* aliqua **ARN** aliaque **BE** reliqua **V** 11 bestie quedam **BE** 14 in eandemque **BE** in eamque recepit *cod. Glogav.* recipit 17 coniunctius homines *Mdv.* coniunctio est hominis itaque ... civitatis *(v. 18) Non. p. 234* 18 consilia *Non.* civitatis *Non.* **RV** 30 deceat *dett.* doceat (*in* **A** *ab ead. m. corr. ex* diceat)

esse patriam quam nosmet ipsos. quoniamque illa vox inhumana et scelerata ducitur eorum, qui negant se recusare quo minus ipsis mortuis terrarum omnium deflagratio consequatur — quod vulgari quodam versu Graeco pronuntiari solet —, certe verum est etiam iis, qui aliquando futuri sint, esse propter ipsos consulendum. 20 ex hac animorum affectione testamenta commendationesque 65 morientium natae sunt. quodque nemo in summa solitudine vitam agere velit ne cum infinita quidem voluptatum abundantia, facile intellegitur nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. Inpellimur autem natura, ut prodesse velimus quam plurimis in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis. itaque 66 non facile est invenire qui quod sciat ipse non tradat alteri; ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. Atque ut tauris natura datum est ut pro vitulis contra leones summa vi impetuque contendant, sic ii, qui valent opibus atque id facere possunt, ut de Hercule et de Libero accepimus, ad servandum genus hominum natura incitantur. Atque etiam Iovem cum Optimum et Maximum dicimus cumque eundem Salutarem, Hospitalem, Statorem, hoc intellegi volumus, salutem hominum in eius esse tutela. minime autem convenit, cum ipsi inter nos viles neglectique simus, postulare ut diis inmortalibus cari simus et ab iis diligamur. Quem ad modum igitur membris utimur prius, quam didicimus, cuius ea causa utilitatis habeamus, sic inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus. quod ni ita se haberet, nec iustitiae ullus esset nec bonitati locus. Et quo modo hominum inter homines iuris esse vincula 67 putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis. praeclare enim Chrysippus, cetera nata esse hominum causa

1 quoniamque] quēque R 19 ii *edd.* hi 25 viles NV cules A eules R civiles BE 32 Et] Sed *Mdv.*

et deorum, eos autem communitatis et societatis suae, ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine iniuria. Quoniamque ea natura esset hominis, ut ei cum genere humano quasi civile ius intercederet, qui id conservaret, eum iustum, qui migraret, iniustum fore. sed quem ad modum, theatrum cum commune sit, recte tamen dici potest eius esse eum locum, quem quisque occuparit, sic in urbe mundove communi non adver-
68 satur ius, quo minus suum quidque cuiusque sit. Cum autem ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus, consentaneum est huic naturae, ut sapiens velit gerere et administrare rem publicam atque, ut e natura vivat, uxorem adiungere et velle ex ea liberos. ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem rationem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si qui eius modi forte casus inciderit, ut id faciendum sit, alii nullo modo.

21
69 Ut vero conservetur omnis homini erga hominem societas, coniunctio, caritas, et emolumenta et detrimenta, quae *ὠφελήματα* et *βλάμματα* appellant, communia esse voluerunt; quorum altera prosunt, nocent altera. neque solum ea communia, verum etiam paria esse dixerunt. incommoda autem et commoda — ita enim *εὐχρηστήματα* et *δυσχρηστήματα* appello — communia esse voluerunt, paria noluerunt. illa enim, quae prosunt aut quae nocent, aut bona sunt aut mala, quae sint paria necesse est. commoda autem et incommoda in eo genere sunt, quae praeposita et reiecta diximus; ea possunt paria non esse. sed emolumenta communia esse dicuntur, recte autem facta et peccata non habentur communia.

70 Amicitiam autem adhibendam esse censent, quia sit ex eo genere, quae prosunt. quamquam autem in ami-

---

2 possint suam BE 3 quoniamque] quēque R ei *Lamb.* et ABEN *om.* RV 5 migraret] negaret A 6 cum] ut E 9 quodque BE 15 arbitramur BE 16 qui ARN[1]V quis BEN[2] 28 dicimus BE 29 emolumenta et detrimenta communia *Lamb.*

citia alii dicant aeque caram esse sapienti rationem amici ac suam, alii autem sibi cuique cariorem suam, tamen hi quoque posteriores fatentur alienum esse a iustitia, ad quam nati esse videamur, detrahere quid de aliquo, quod sibi adsumat. minime vero probatur huic disciplinae, de qua loquor, aut iustitiam aut amicitiam propter utilitates adscisci aut probari. eaedem enim utilitates poterunt eas labefactare atque pervertere. etenim nec iustitia nec amicitia esse omnino poterunt, nisi ipsae per se expetuntur.

Ius autem, quod ita dici appellarique possit, id esse 71
natura, alienumque esse a sapiente non modo iniuriam cui facere, verum etiam nocere. nec vero rectum est cum amicis aut bene meritis consociare aut coniungere iniuriam, gravissimeque et verissime defenditur numquam aequitatem ab utilitate posse seiungi, et, quicquid aequum iustumque esset, id etiam honestum vicissimque, quicquid esset honestum, id iustum etiam atque aequum fore.

Ad easque virtutes, de quibus disputatum est, dialecti- 72
cam etiam adiungunt et physicam, easque ambas virtutum nomine appellant, alteram, quod habeat rationem, ne cui falso adsentiamur neve umquam captiosa probabilitate fallamur, eaque, quae de bonis et malis didicerimus, ut tenere tuerique possimus. nam sine hac arte quemvis arbitrantur a vero abduci fallique posse. recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque
vitiosa est, ars ea, quae tollit haec, virtus nominata est. 22
physicae quoque non sine causa tributus idem est ho- 73
nos, propterea quod, qui convenienter naturae victurus

---

9 iustitia nec amicitia *Mdv.* iusticie nec amicicie poterunt esse omnino BE 10 expetantur V 12 natura *P. Man., Lamb.* naturam alienumque V *et (corr. priore* u *ab alt. m.)* N alienamque 14 sociare BE 15 gravissime et BE

24 didicerimus BE didiceremus A diceremus RNV 25 teneri AR ne BE 26 quamvis RBE 29 quoque] quidem BE

sit, ei proficiscendum est ab omni mundo atque ab eius procuratione. nec vero potest quisquam de bonis et malis vere iudicare nisi omni cognita ratione naturae et vitae etiam deorum, et utrum conveniat necne natura hominis cum universa. quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent tempori parere et sequi deum et se noscere et nihil nimis, haec sine physicis quam vim habeant — et habent maximam — videre nemo potest. atque etiam ad iustitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates quid natura valeat haec una cognitio potest tradere. nec vero pietas adversus deos nec quanta iis gratia debeatur sine explicatione naturae intellegi potest.

74 Sed iam sentio me esse longius provectum, quam proposita ratio postularet. verum admirabilis compositio disciplinae incredibilisque rerum me traxit ordo; quem, per deos inmortales! nonne miraris? quid enim aut in natura, qua nihil est aptius, nihil descriptius, aut in operibus manu factis tam compositum tamque compactum et coagmentatum inveniri potest? quid posterius priori non convenit? quid sequitur, quod non respondeat superiori? quid non sic aliud ex alio nectitur, ut, si ullam litteram moveris, labent omnia? nec
75 tamen quicquam est, quod moveri possit. quam gravis vero, quam magnifica, quam constans conficitur persona sapientis! qui, cum ratio docuerit, quod honestum esset, id esse solum bonum, semper sit necesse est beatus vereque omnia ista nomina possideat, quae irrideri ab inperitis solent. rectius enim appellabitur

---

1 ei V et ABER ei et N 6 parere] pariete R sequi et deum et se BE 11 nec vero ... potest *Non. p. 232 s. v.* advorsum 12 adversus] advorsum *Non.* iis *Mdv.* his expiatione („explatione *L*[1] *ut vid.*" *Lindsay*) *Non.* 16 rerum me R me rerum BE rerum ANV 20 coagmentatum *ed. princ. Colon.* cocicmentatum A cociom̄tatū R coaugmentatum BEN coagumentatum V 23 ut si '*aliquis apud Bentl.*' *Mdv.* ut non si ABERN aut non si V 24 quod BE quo

rex quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere potuit, rectius magister populi — is enim est dictator — quam Sulla, qui trium pestiferorum vitiorum, luxuriae, avaritiae, crudelitatis, magister fuit, rectius dives quam Crassus, qui nisi eguisset, numquam Euphraten nulla belli causa transire voluisset. recte eius omnia dicentur, qui scit uti solus omnibus, recte etiam pulcher appellabitur — animi enim liniamenta sunt pulchriora quam corporis —, recte solus liber nec dominationi cuiusquam parens nec oboediens cupiditati, recte invictus, cuius etiamsi corpus constringatur, animo tamen vincula inici nulla possint, nec expectet ullum tempus aetatis, uti tum denique 76 iudicetur beatusne fuerit, cum extremum vitae diem morte confecerit, quod ille unus e septem sapientibus non sapienter Croesum monuit; nam si beatus umquam fuisset, beatam vitam usque ad illum a Cyro extructum rogum pertulisset. quod si ita est, ut neque quisquam nisi bonus vir et omnes boni beati sint, quid philosophia magis colendum aut quid est virtute divinius?

M. TULLI CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER QUARTUS

Quae cum dixisset, finem ille. ego autem: Ne tu, 1 1
inquam, Cato, ista exposuisti, ut tam multa memoriter, ut tam obscura, dilucide. itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid aut spatium sumamus ad cogi-

2 dictator est BE 8 quam corporis NV quam corporibus ABE corporibus (*om.* quam) R 12 uti tum *Se.* ut tum (ut *in ras., sequente ras. 2 vel 3 litt.*) N virtutum ABE $\overset{1}{\text{u}}$tutū R ubi tum V 18 omnis ABER 24 ut tam multa BE vitam multa AR in tam multa NV 25 ut tam obscura *Mdv.* vitam obscura BER in tam obscura ANV

tandum; tam enim diligenter, etiam si minus vere — nam nondum id quidem audeo dicere —, sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam extructam disciplinam non est facile perdiscere.

Tum ille: Ain tandem? inquit, cum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere et tribus horis perorare, in hac me causa tempus dilaturum putas? quae tamen a te agetur non melior, quam illae sunt, quas interdum optines. quare istam quoque aggredere tractatam praesertim et ab aliis et a te ipso saepe, ut tibi deesse non possit oratio.

2 Tum ego: Non mehercule, inquam, soleo temere contra Stoicos, non quo illis admodum assentiar, sed pudore impedior; ita multa dicunt, quae vix intellegam.

Obscura, inquit, quaedam esse confiteor, nec tamen ab illis ita dicuntur de industria, sed inest in rebus ipsis obscuritas.

Cur igitur easdem res, inquam, Peripateticis dicentibus verbum nullum est, quod non intellegatur?

Easdemne res? inquit, an parum disserui non verbis Stoicos a Peripateticis, sed universa re et tota sententia dissidere?

Atqui, inquam, Cato, si istud optinueris, traducas me ad te totum licebit.

Putabam equidem satis, inquit, me dixisse. quare ad ea primum, si videtur; sin aliud quid voles, postea.

Immo istud quidem, inquam, quo loco quidque, nisi iniquum postulo, arbitratu meo.

Ut placet, inquit. etsi enim illud erat aptius, aequum cuique concedere.

2 3 Existimo igitur, inquam, Cato, veteres illos Platonis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, deinde

---

2 sed tamen] sed tam *Dav.* sed tamen tam *Lamb.* 12 soleo temere *dett.* sole te temere **A** sole temere **BE** solere temere **RV**, **N** (re temere *in ras., in qua post prius* re *cognoscitur* e)

27 quidque ⟨visum fuerit⟩ *sive* ⟨occurrerit⟩ *Mdv., cf. F. Leo ind. lect. Gotting. aest. 1892 p. 10 sq.* 31 auditores Platonis **BE**

eorum, Polemonem, Theophrastum, satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset causa Zenoni, cum Polemonem audisset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret. quorum fuit haec institutio, in qua animadvertas velim quid mutandum putes nec expectes, dum ad omnia dicam, quae a te dicta sunt; universa enim illorum ratione cum tota vestra confligendum puto. qui cum viderent ita nos 4 esse natos, ut et communiter ad eas virtutes apti essemus, quae notae illustresque sunt, iustitiam dico, temperantiam, ceteras generis eiusdem — quae omnes similes artium reliquarum materia tantum ad meliorem partem et tractatione differunt —, easque ipsas virtutes viderent nos magnificentius appetere et ardentius, habere etiam insitam quandam vel potius innatam cupiditatem scientiae natosque esse ad congregationem hominum et ad societatem communitatemque generis humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere, totam philosophiam tris in partis diviserunt, quam partitionem a Zenone esse retentam videmus. quarum cum una 5 sit, qua mores conformari putantur, differo eam partem, quae quasi stirps est huius quaestionis. qui sit enim finis bonorum, mox, hoc loco tantum dico, a veteribus Peripateticis Academicisque, qui re consentientes vocabulis differebant, eum locum, quem civilem recte appellaturi videmur, Graeci *πολιτικόν*, graviter et copiose esse tractatum.

Quam multa illi de re publica scripserunt, quam 3 multa de legibus! quam multa non solum praecepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi reliquerunt! primum enim ipsa illa, quae subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt tum definientes, tum partientes, ut vestri etiam; sed vos

---

6 a te *ed. princ. Rom.* ante 15 insitam quandam vel potius *dett.* insitamque quandam velut (*etiam* A, velud BEN) potius (pocius) (insitam quasi quandam *cod. Glogav.*) 21 confirmari (*'emendavisse videtur A. Man.' Mdv.*)

6 squalidius, illorum vides quam niteat oratio. deinde ea, quae requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis, quam splendide! de iustitia, ⟨de temperantia,⟩ de fortitudine, de amicitia, de aetate degenda, de philosophia, de capessenda re publica, [de temperantia de fortitudine] hominum non spinas vellentium, ut Stoici, nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate vellent, enucleate minora dicere. itaque quae sunt eorum consolationes, quae cohortationes, quae etiam monita et consilia scripta ad summos viros! erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio duplex. nam, quicquid quaeritur, id habet aut generis ipsius sine personis temporibusque aut his adiunctis facti aut iuris aut nominis controversiam. ergo in utroque exercebantur, eaque disciplina effecit
7 tantam illorum utroque in genere dicendi copiam. Totum genus hoc Zeno et qui ab eo sunt aut non potuerunt ⟨tueri⟩ aut noluerunt, certe reliquerunt. quamquam scripsit artem rhetoricam Cleanthes, Chrysippus etiam, sed sic, ut, si quis obmutescere concupierit, nihil aliud legere debeat. itaque vides, quo modo loquantur. nova verba fingunt, deserunt usitata.

At quanta conantur! mundum hunc omnem oppidum esse nostrum! incendi igitur eos, qui audiunt, vides. quantam rem agas, ut Circeiis qui habitet totum hunc mundum suum municipium esse existimet?

Quid? ille incendat? restinguet citius, si ardentem acceperit. Ista ipsa, quae tu breviter: regem, dictatorem, divitem solum esse sapientem, a te quidem apte ac rotunde; quippe; habes enim a rhetoribus; illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi! quam tantam vo-

---

4 *add. Mdv.* 5 *del. Mdv.* 6 non *Mdv.* de spinis **RNV** 15 effecit *edd.* efficit 18 *add. Cobet Mnemosyn. nov. ser. III p. 99* 24 incendi **ABERN**[1] incendit **N**[2]**V** igitur] ergo **BE** 25 quantam rem agas] = quid efficere quis possit, quod (ut illi Stoicorum conatus) tantum sit, ut Circeiis qui habitet *cet.* agat (t *ab alt. m. in ras.*) N 28 ista ipsa] *p. 118, 29 sqq.*

lunt esse, ut beatum per se efficere possit. pungunt quasi aculeis interrogatiunculis angustis, quibus etiam qui assentiuntur nihil commutantur animo et idem abeunt, qui venerant. res enim fortasse verae, certe graves, non ita tractantur, ut debent, sed aliquanto minutius.

Sequitur disserendi ratio cognitioque naturae; nam 4 8 de summo bono mox, ut dixi, videbimus et ad id explicandum disputationem omnem conferemus. in his igitur partibus duabus nihil erat, quod Zeno commutare gestiret. res enim se praeclare habebat, et quidem in utraque parte. quid enim ab antiquis ex eo genere, quod ad disserendum valet, praetermissum est? qui et definierunt plurima et definiendi artes reliquerunt, quodque est definitioni adiunctum, ut res in partes dividatur, id et fit ab illis et quem ad modum fieri oporteat traditur; item de contrariis, a quibus ad genera formasque generum venerunt. Iam argumenti ratione conclusi caput esse faciunt ea, quae perspicua dicunt, deinde ordinem sequuntur, tum, quid verum sit in singulis, extrema conclusio est. quanta autem ab illis 9 varietas argumentorum ratione concludentium eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo! Quid, quod plurimis locis quasi denuntiant, ut neque sensuum fidem sine ratione nec rationis ⟨sine⟩ sensibus exquiramus, atque ut eorum alterum ab altero ⟨ne⟩ separemus? Quid? ea, quae dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta aut inventa sunt? de quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone minus multo quam ab antiquis; ab hoc autem quaedam non melius quam veteres, quaedam omnino relicta. Cumque duae sint artes, quibus perfecte ratio 10 et oratio compleatur, una inveniendi, altera disserendi,

---

1 pungunt enim quasi **BE** 11 habebat *Bai.* habeat **ABERN**^{1} habent **N**^{2} habet **V** 24 plurimis **ABENV** pluribus **R** 25 *add. dett.* 26 *add. Lamb.* 28 aut *Se.* sunt **ABER** *om.* **NV** 32 perfectā **B** perfecta **E**

hanc posteriorem et Stoici et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt, hi omnino ne attigerunt quidem. nam e quibus locis quasi thesauris argumenta depromerentur, vestri ne suspicati quidem sunt, superiores autem artificio et via tradiderunt. quae quidem res efficit, ne necesse sit isdem de rebus semper quasi dictata decantare neque a commentariolis suis discedere. nam qui sciet ubi quidque positum sit quaque eo veniat, is, etiamsi quid obrutum erit, poterit eruere semperque esse in disputando suus. quod etsi ingeniis magnis praediti quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur, ars tamen est dux certior quam natura. aliud est enim poëtarum more verba fundere, aliud ea, quae dicas, ratione et arte distinguere.

5
11 Similia dici possunt de explicatione naturae, qua et hi utuntur et vestri, neque vero ob duas modo causas, quo modo Epicuro videtur, ut pellatur mortis et religionis metus, sed etiam modestiam quandam cognitio rerum caelestium affert iis, qui videant quanta sit etiam apud deos moderatio, quantus ordo, et magnitudinem animi deorum opera et facta cernentibus, iustitiam etiam, cum cognitum habeas quod sit summi rectoris ac domini numen, quod consilium, quae voluntas; cuius ad naturam apta ratio vera illa et summa lex a philoso-
12 phis dicitur. inest in eadem explicatione naturae insatiabilis quaedam e cognoscendis rebus voluptas, in qua una confectis rebus necessariis vacui negotiis honeste ac liberaliter possimus vivere. Ergo in hac ratione tota de maximis fere rebus Stoici illos secuti sunt, ut et deos esse et quattuor ex rebus omnia constare dicerent. cum autem quaereretur res admodum difficilis, num quinta quaedam natura videretur esse, ex qua ratio et intellegentia oriretur, in quo etiam de animis cuius ge-

---

6 res *om.* **A** ars *Mdv.* 12 ars] res **R** 15 qua et hij **V** quae *(compend. scr.)* hic **A** que hic **BER** qua hic **N**

neris essent quaereretur, Zeno id dixit esse ignem, non nulla deinde aliter, sed ea pauca; de maxima autem re eodem modo, divina mente atque natura mundum universum et eius maximas partis administrari. Materiam vero rerum et copiam apud hos exilem, apud illos uberrimam reperiemus. quam multa ab iis con- 13
quisita et collecta sunt de omnium animantium genere, ortu, membris, aetatibus! quam multa de rebus iis, quae gignuntur e terra! quam multae quamque de variis rebus et causae, cur quidque fiat, et demonstrationes, quem ad modum quidque fiat! qua ex omni copia plurima et certissima argumenta sumuntur ad cuiusque rei naturam explicandam. Ergo adhuc, quantum equidem intellego, causa non videtur fuisse mutandi nominis. non enim, si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc. equidem etiam Epicurum, in physicis quidem, Democriteum puto. pauca mutat vel plura sane; at cum de plurimis eadem dicit, tum certe de maximis. quod idem cum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam.

Sed haec hactenus. nunc videamus, quaeso, de summo 6 14
bono, quod continet philosophiam, quid tandem attulerit, quam ob rem ab inventoribus tamquam a parentibus dissentiret. hoc igitur loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatum, finis hic bonorum [qui continet philosophiam] et quis a Stoicis et quem ad modum diceretur, tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si potuerimus, quidnam a Zenone novi sit allatum. cum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere summum bonum esse dixissent, his verbis tria significari Stoici dicunt, unum

---

4 et *etiam* A 12 sumentur R 16 Epicurum *edd.* epicurorum 17 Democriteum (Democritium) *Vict.* democritum (*'potuitne Cicero scribere:* Epicuro erum, in ph. q., Democritum puto?' *Mdv.)* 18 de plurimis *P. Man.* e plurimis 19 idem *Ern.* item 25 *del. Bentl., Ern.* 26 quis ARV quid (d *ab alt. m. in ras.*) N qui BE 31 dixissent *edd.* dixisset

eius modi, vivere adhibentem scientiam earum rerum, quae natura evenirent. hunc ipsum Zenonis aiunt esse finem declarantem illud, quod a te dictum est, con-
15 venienter naturae vivere. alterum significari idem, ut si diceretur, officia media omnia aut pleraque servantem vivere. hoc sic expositum dissimile est superiori. illud enim rectum est — quod *κατόρθωμα* dicebas — contingitque sapienti soli, hoc autem inchoati cuiusdam officii est, non perfecti, quod cadere in non nullos insipientes potest. tertium autem omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam sint, fruentem vivere. hoc non est positum in nostra actione. completur enim et ex eo genere vitae, quod virtute fruitur, et ex iis rebus, quae sunt secundum naturam neque sunt in nostra potestate. sed hoc summum bonum, quod tertia significatione intellegitur, eaque vita, quae ex summo bono degitur, quia coniuncta ei virtus est, in sapientem solum cadit, isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoicis scriptum videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele constitutus est. itaque ab iis constitutio illa prima naturae, a qua tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur:

7
16 Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit et in genere conservetur suo. ad hanc rem aiunt artis quoque requisitas, quae naturam adiuvarent in quibus ea numeretur in primis, quae est vivendi ars, ut tueatur, quod a natura datum sit, quod desit, adquirat. idemque diviserunt naturam hominis in animum et corpus. cumque eorum utrumque per se expetendum esse dixissent, virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse dicebant, ⟨et⟩ cum animum infinita quadam laude anteponerent corpori, virtutes quoque
17 animi bonis corporis anteponebant. Sed cum sapientiam

---

4 significari BE significare 5 omnia media BE 7 contigitque AV 17 est virtus BE 20 nature N (e *ab alt. m. in ras.*), V natura 21 ordiebare] *p. 93, 25 sqq.* 25 quae est viden A *In his syllabis desinit* A *additis verbis* Multa desunt videndi N 30 *add. Lamb.*

totius hominis custodem et procuratricem esse vellent, quae esset naturae comes et adiutrix, hoc sapientiae munus esse dicebant, ut, ⟨cum⟩ eum tueretur, qui constaret ex animo et corpore, in utroque iuvaret eum ac contineret. atque ita re simpliciter primo collocata reliqua subtilius persequentes corporis bona facilem quandam rationem habere censebant; de animi bonis accuratius exquirebant in primisque reperiebant inesse in iis iustitiae semina primique ex omnibus philosophis natura tributum esse docuerunt, ut ii, qui procreati essent, a procreatoribus amarentur, et, id quod temporum ordine antiquius est, ut coniugia virorum et uxorum natura coniuncta esse dicerent, qua ex stirpe orirentur amicitiae cognationum. Atque ab his initiis profecti omnium virtutum et originem et progressionem persecuti sunt. ex quo magnitudo quoque animi existebat, qua facile posset repugnari obsistique fortunae, quod maximae res essent in potestate sapientis. varietates autem iniuriasque fortunae facile veterum philosophorum praeceptis instituta vita superabat. Principiis autem 18
a natura datis amplitudines quaedam bonorum excitabantur partim profectae a contemplatione rerum occultiorum, quod erat insitus menti cognitionis amor, e quo etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequebatur; quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiae particeps appetensque coniunctionum hominum ad societatem animadvertensque in omnibus rebus, quas ageret aut diceret, ut ne quid ab eo fieret nisi honeste ac decore, his initiis, ut ante dixi,

3 *add. Mdv.* 8 inesse R in esse NV esse BE 22 occultorum R 26 coniunctionum RNV coniunctium (coniunctiū *pro* coniunctiūm = coniunctionum) BE 27 ad R et B ac ENV societatem R societatum BENV *cf. III 66* inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus *et p. 128, 15 sq., ubi* de cognitione rerum *respicit ad p. 127, 23* (erat insitus menti cognitionis amor) *et* de coniunctione generis humani *ad p. 127, 26 sq.* (coniunctionum hominum ad societatem) 28 aut RN^2 ut BEN^1V 29 ac BER et NV

⟨et⟩ seminibus a natura datis temperantia, modestia, iustitia et omnis honestas perfecte absoluta est.

8 19 Habes, inquam, Cato, formam eorum, de quibus loquor, philosophorum. qua exposita scire cupio quae causa sit, cur Zeno ab hac antiqua constitutione desciverit, quidnam horum ab eo non sit probatum; quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint, an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se et salvum in suo genere et incolume vellet, an ⟨quod⟩, cum omnium artium finis is esset, quem natura maxime quaereret, idem statui debere de totius arte vitae, an quod, cum ex animo constaremus et corpore, et haec ipsa et eorum virtutes per se esse sumendas. an vero displicuit ea, quae tributa est animi virtutibus tanta praestantia? an quae de prudentia, de cognitione rerum, de coniunctione generis humani, quaeque ab eisdem de temperantia, de modestia, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? fatebuntur Stoici haec omnia dicta esse praeclare, neque eam causam Zenoni
20 desciscendi fuisse. Alia quaedam dicent, credo, magna antiquorum esse peccata, quae ille veri investigandi cupidus nullo modo ferre potuerit. quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius quam bonam valitudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem oculorum reliquorumque sensuum ponere in bonis potius, quam dicerent nihil omnino inter eas res iisque contrarias interesse? ea enim omnia, quae illi bona dicerent, praeposita esse, non bona, itemque illa, quae in corpore excellerent, stulte antiquos dixisse per se esse expetenda; sumenda potius quam expe-

---

1 et V *om.* **BERN** *(ad* initiis, ut ante dixi, et seminibus *cf. p. 127, 14 et 9)* 7 dixerunt **RV** 8 et (*post* genere) *cod. Leid. Madvigii, om.* **BERNV** 9 incolume *cod. Leid. Madvigii* incolumē **BE** incolum̄ **RN** incolumemque **V** (et incolume = *p. 126, 22* ut et salva sit; et salvum in suo genere = *126, 23* et in genere conservetur suo) quod *add. Dav.* 12 hec **V** hac 16 eisdem **RNV** hisdem **BE** 21 veri (*corr., ut videtur, ex* vere) **N** vere **BEV** vero **R**

tenda. ea denique omni vita, quae in una virtute consisteret, illam vitam, quae etiam ceteris rebus, quae essent secundum naturam, abundaret, magis expetendam non esse. sed magis sumendam. cumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam, ut beatior esse non possit, tamen quaedam deesse sapientibus tum, cum sint beatissimi; itaque eos id agere, ut a se dolores, morbos, debilitates repellant.

O magnam vim ingenii causamque iustam, cur nova 9 21
existeret disciplina! Perge porro. sequuntur enim ea, quae tu scientissime complexus es, omnium insipientiam, iniustitiam, alia vitia similia esse, omniaque peccata esse paria, eosque, qui natura doctrinaque longe ad virtutem processissent, nisi eam plane consecuti essent, summe esse miseros, neque inter eorum vitam et improbissimorum quicquam omnino interesse, ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit, nihilo melius quam quivis improbissimus nec beatius vixerit. haec videlicet est correctio philosophiae veteris et emendatio, quae omnino aditum habere nullum potest in urbem, in forum, in curiam. quis enim ferre posset ita loquentem eum, qui se auctorem vitae graviter et sapienter agendae profiteretur, nomina rerum commutantem, cumque idem sentiret quod omnes, quibus rebus eandem vim tribueret, alia nomina inponentem, verba modo mutantem, de opinionibus nihil detrahentem? patronusne 22
causae in epilogo pro reo dicens negaret esse malum exilium, publicationem bonorum? haec reicienda esse, non fugienda? nec misericordem iudicem esse oportere? in contione autem si loqueretur, si Hannibal ad portas venisset murumque iaculo traiecisset, negaret esse in malis capi, venire, interfici, patriam amittere? an senatus, cum triumphum Africano decerneret, ‘quod eius virtute’ aut ‘felicitate’ posset dicere, si neque vir-

---

1 virtute una BE 11 complexus es] *p. 107, 17—30* 18 beatius *dett.* beatus 19 correctio V correptio 20 nullum habere BE 29 fugienda *cod. Leidens. Madvigii;* facienda

tus in ullo nisi in sapiente nec felicitas vere dici potest? quae est igitur ista philosophia, quae communi more in foro loquitur, in libellis suo? praesertim cum, quod illi suis verbis significent, in eo nihil novetur, [de ipsis rebus nihil mutetur] eaedem res maneant alio
23 modo. quid enim interest, divitias, opes, valitudinem bona dicas anne praeposita, cum ille, qui ista bona dicit, nihilo plus iis tribuat quam tu, qui eadem illa praeposita nominas? itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laelii, Panaetius, cum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet, quod esse caput debebat, si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem, sed quid esset et quale, quantumque in eo inesset alieni, deinde quae ratio esset perferendi; cuius quidem, quoniam Stoicus fuit, sententia condemnata mihi videtur esse inanitas ista verborum.

10
24 Sed ut propius ad ea, Cato, accedam, quae a te dicta sunt, pressius agamus eaque, quae modo dixisti, cum iis conferamus, quae tuis antepono. quae sunt igitur communia vobis cum antiquis, iis sic utamur quasi concessis; quae in controversiam veniunt, de iis, si placet, disseramus.

Mihi vero, inquit, placet agi subtilius et, ut ipse dixisti, pressius. quae enim adhuc protulisti, popularia sunt, ego autem a te elegantiora desidero.

A mene tu? inquam. sed tamen enitar et, si minus
25 multa mihi occurrent, non fugiam ista popularia. sed primum positum sit nosmet ipsos commendatos esse nobis primamque ex natura hanc habere appetitionem,

1 ullo *edit. princ. Rom.* nullo in V *om.* BERN 4 suis N^2V sui significant *C. L. Kayser in Bai. ed. min.* novetur *P. Faber* movetur *del. P. Man.* 5 eedem V adem B eadem ERN 7 bona (*ante* dicas) NV bonam 14 inesset RV in esset N esset BE 17 inanitas BEV inmanitas RN 18 a te *dett.* antea BE at ea R ad ea N *om.* V 26 a te elegantiora NV elegantiora a te R eleganciora (*om.* a te) BE 29 positum sit primum BE

ut conservemus nosmet ipsos. hoc convenit; sequitur
illud, ut animadvertamus qui simus ipsi, ut nos, quales
oportet esse, servemus. sumus igitur homines. ex
animo constamus et corpore, quae sunt cuiusdam modi,
nosque oportet, ut prima appetitio naturalis postulat,
haec diligere constituereque ex his finem illum summi
boni atque ultimi. quem, si prima vera sunt, ita con-
stitui necesse est: earum rerum, quae sint secundum
naturam, quam plurima et quam maxima adipisci. hunc 26
igitur finem illi tenuerunt, quodque ego pluribus verbis,
illi brevius secundum naturam vivere, hoc iis bonorum
videbatur extremum.

Age nunc isti doceant, vel tu potius — quis enim 11
ista melius? —, quonam modo ab isdem principiis pro-
fecti efficiatis, ut honeste vivere — id est enim vel e
virtute vel naturae congruenter vivere — summum bo-
num sit, et quonam modo aut quo loco corpus subito
deserueritis omniaque ea, quae, secundum naturam cum
sint, absint a nostra potestate, ipsum denique officium.
quaero igitur, quo modo hae tantae commendationes
a natura profectae subito a sapientia relictae sint.
quodsi non hominis summum bonum quaereremus, sed 27
cuiusdam animantis, is autem esset nihil nisi animus
— liceat enim fingere aliquid eius modi, quo verum
facilius reperiamus —, tamen illi animo non esset hic
vester finis. desideraret enim valitudinem, vacuitatem
doloris, appeteret etiam conservationem sui earumque
rerum custodiam finemque sibi constitueret secundum
naturam vivere, quod est, ut dixi, habere ea, quae
secundum naturam sint, vel omnia vel plurima et ma-
xima. cuiuscumque enim modi animal constitueris, 28
necesse est, etiamsi id sine corpore sit, ut fingimus,
tamen esse in animo quaedam similia eorum, quae

---

5 apetitio N^2 petitio 12 videbatur *Wes. apud Mdv.;* videatur 18 secundum naturam cum sint BE cum secundum naturam sint N^2 secundum naturam sint (*om.* cum) RN^1V
20 hae] hec BE hee RV ee N

sunt in corpore, ut nullo modo, nisi ut exposui, constitui possit finis bonorum. Chrysippus autem exponens differentias animantium ait alias earum corpore excellere, alias autem animo, non nullas valere utraque re; deinde disputat, quod cuiusque generis animantium statui deceat extremum. cum autem hominem in eo genere posuisset, ut ei tribueret animi excellentiam, summum bonum id constituit, non ut excellere animus, sed ut nihil esse praeter animum vi-
12 deretur. uno autem modo in virtute sola summum bonum recte poneretur, si quod esset animal, quod totum ex mente constaret, id ipsum tamen sic, ut ea mens nihil haberet in se, quod esset secundum na-
29 turam, ut valitudo est. sed id ne cogitari quidem potest quale sit, ut non repugnet ipsum sibi.

Sin dicit obscurari quaedam nec apparere, quia valde parva sint, nos quoque concedimus; quod dicit Epicurus etiam de voluptate, quae minimae sint voluptates, eas obscurari saepe et obrui. sed non sunt in eo genere tantae commoditates corporis tamque productae temporibus tamque multae. itaque in quibus propter eorum exiguitatem obscuratio consequitur, saepe accidit, ut nihil interesse nostra fateamur, sint illa necne sint, ut in sole, quod a te dicebatur, lucernam adhibere nihil interest aut teruncium adicere Croesi pecuniae.
30 quibus autem in rebus tanta obscuratio non fit, fieri tamen potest, ut id ipsum, quod interest, non sit magnum. ut ei, qui iucunde vixerit annos decem, si aeque vita iucunda menstrua addatur, quia momentum aliquod habeat ad iucundum accessio, bonum sit; si

---

1 ut nullo] et nullo **BE** 5 animantium **BE** animāt **R** animantis **NV** 8 excellere **BER** excelleret **NV** 14 ne id **BE** 16 dicit *etiam* **BE** 22 eorum *P. Man.* earum 24 sole **V** solem quod] qui **BE** dicebatur] *p. 106, 17 sqq.* 25 aut **RN** ut **BE A V** 26 fit **R** *Mdv.* sit 30 ad iucundum accessio *Lamb.* ad iocundum accessionem **RN**[1] ad iocundi accessionem **N**[2]**V** ad iocundam accessionem **BE**

autem id non concedatur, non continuo vita beata tollitur. bona autem corporis huic sunt, quod posterius posui, similiora. habent enim accessionem dignam, in qua elaboretur, ut mihi in hoc Stoici iocari videantur interdum, cum ita dicant, si ad illam vitam, quae cum virtute degatur, ampulla aut strigilis accedat, sumpturum sapientem eam vitam potius, quo haec adiecta sint, nec beatiorem tamen ob eam causam fore. hoc 31
simile tandem est? non risu potius quam oratione eiciendum? ampulla enim sit necne sit, quis non iure optimo irrideatur, si laboret? at vero pravitate membrorum et cruciatu dolorum si quis quem levet, magnam ineat gratiam, nec si ille sapiens ad tortoris eculeum a tyranno ire cogatur, similem habeat vultum et si ampullam perdidisset, sed ut magnum et difficile certamen iniens, cum sibi cum capitali adversario, dolore, depugnandum videret, excitaret omnes rationes fortitudinis ac patientiae, quarum praesidio iniret illud difficile, ut dixi, magnumque proelium. deinde non quaerimus, quid obscuretur aut intereat, quia sit admodum parvum, sed quid tale sit, ut expleat summam. una voluptas e multis obscuratur in illa vita voluptaria, sed tamen ea, quamvis parva sit, pars est eius vitae, quae posita est in voluptate. nummus in Croesi divitiis obscuratur, pars est tamen divitiarum. quare obscurentur etiam haec, quae secundum naturam esse dicimus, in vita beata; sint modo partes vitae beatae. 13

Atqui si, ut convenire debet inter nos, est quae- 32
dam appetitio naturalis ea, quae secundum naturam sunt, appetens, eorum omnium est aliquae summa facienda. quo constituto tum licebit otiose ista quaerere, de magnitudine rerum, de excellentia, quanta in quoque sit ad beate vivendum, de istis ipsis ob-

10 non *dett.*, *om.* **BERNV** 11 pravitate *R. Bentl. (ad Tusc. III 1)*; gravitate 13 ille **RNV** *om.* **BE** 18 difficile illud **BE**
20 quaerimus *ed. princ. Romana;* quaeremus (quer.) 30 aliquae summa] aliqua e summa **BERN** aliqua summa **V**

scurationibus, quae propter exiguitatem vix aut ne vix quidem appareant. quid, de quo nulla dissensio est? nemo enim est, qui aliter dixerit quin omnium naturarum simile esset id, ad quod omnia referrentur, quod est ultimum rerum appetendarum. omnis enim est natura diligens sui. quae est enim, quae se umquam deserat aut partem aliquam sui aut eius partis habitum aut vim aut ullius earum rerum, quae secundum naturam sunt, aut motum aut statum? quae autem natura suae primae institutionis oblita est? nulla profecto ⟨est⟩, quin suam vim retineat a primo ad extremum. quo modo igitur evenit, ut hominis natura sola esset, quae hominem relinqueret, quae oblivisceretur corporis, quae summum bonum non in
33 toto homine, sed in parte hominis poneret? quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur constatque inter omnis, conservabitur ut simile sit omnium naturarum illud ultimum, de quo quaeritur? tum enim esset simile, si in ceteris quoque naturis id cuique esset ultimum, quod in quaque excelleret. tale enim visum
34 est ultimum Stoicorum. Quid dubitas igitur mutare principia naturae? quid enim dicis omne animal, simul atque sit ortum, applicatum esse ad se diligendum esseque in se conservando occupatum? quin potius ita dicis, omne animal applicatum esse ad id, quod in eo sit optimum, et in eius unius occupatum esse custodia, reliquasque naturas nihil aliud agere, nisi ut id conservent, quod in quaque optimum sit? quo modo autem optimum, si bonum praeterea nullum est? sin autem reliqua appetenda sunt, cur, quod est ultimum rerum appetendarum, id non aut ex

2 nulla BE multa RNV 4 referrentur E referentur B referuntur RNV 11 *add. Mdv.* (nulla est profecto *Gz.* est nulla profecto *Bai.*) 17 naturarum *dett.* naturale 21 est *Mdv.* esset ultimum BN^{2}V ultimi ERN^1 22 dicis BERN *om.* V 31 appetendarum V appetendum BER appetentium N

omnium earum aut ex plurimarum et maximarum appetitione concluditur? ut Phidias potest a primo instituere signum idque perficere, potest ab alio inchoatum accipere et absolvere, huic est sapientia similis; non enim ipsa genuit hominem, sed accepit a natura inchoatum. hanc ergo intuens debet institutum illud quasi signum absolvere.

Qualem igitur hominem natura inchoavit? et quod 35 est munus, quod opus sapientiae? quid est, quod ab ea absolvi et perfici debeat? si est nihil in eo, quod perficiendum est, praeter motum ingenii quendam, id est rationem, necesse est huic ultimum esse ex virtute agere; rationis enim perfectio est virtus; si est nihil nisi corpus, summa erunt illa: valitudo, vacuitas doloris, pulchritudo, cetera. nunc de hominis summo bono 14 quaeritur; quid igitur dubitamus in tota eius natura 36 quaerere quid sit effectum? cum enim constet inter omnes omne officium munusque sapientiae in hominis cultu esse occupatum, alii — ne me existimes contra Stoicos solum dicere — eas sententias afferunt, ut summum bonum in eo genere ponant, quod sit extra nostram potestatem, tamquam de inanimo aliquo loquantur, alii contra, quasi corpus nullum sit hominis, ita praeter animum nihil curant, cum praesertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit — neque enim id possum intellegere —, sed in quodam genere corporis, ut ne is quidem virtute una contentus sit, sed appetat vacuitatem doloris. quam ob rem utrique idem faciunt, ut si laevam partem neglegerent, dexteram tuerentur, aut ipsius animi, ut fecit Eril-

---

1 omni BE 4 similis est sapientia BE 10 si est *Se.* sic (*pro* si ē) BE sit RN^{1}V si N^{2} eo *gen. neutr.* 12 ex] e R 13 agere BER vitam augere NV si est *Se.* sic BE sit RNV 14 erunt] erit N esset V 15 queritur bono BE igitur BERNV 22 inanimo aliquo *Mdv.* in animali quo B in annali quo E animali quo R inanimali quo N inanimato aliquo V 26 enim *om.* BER 30 dextram RN

lus, cognitionem amplexarentur, actionem relinquerent. eorum enim omnium multa praetermittentium, dum eligant aliquid, quod sequantur, quasi curta sententia; at vero illa perfecta atque plena eorum, qui cum de hominis summo bono quaererent, nullam in eo neque animi neque corporis partem vacuam tutela reliquerunt.

37 Vos autem, Cato, quia virtus, ut omnes fatemur, altissimum locum in homine et maxime excellentem tenet, et quod eos, qui sapientes sunt, absolutos et perfectos putamus, aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis. in omni enim animante est summum aliquid atque optimum, ut in equis, in canibus, quibus tamen et dolore vacare opus est et valere; sic igitur in homine perfectio ista in eo potissimum, quod est optimum, id est in virtute, laudatur. itaque mihi non satis videmini considerare quod iter sit naturae quaeque progressio. non enim, quod facit in frugibus, ut, cum ad spicam perduxerit ab herba, relinquat et pro nihilo habeat herbam, idem facit in homine, cum eum ad rationis habitum perduxit. semper enim ita adsumit aliquid, ut ea,
38 quae prima dederit, non deserat. itaque sensibus rationem adiunxit et ratione effecta sensus non reliquit. Ut si cultura vitium, cuius hoc munus est, ut efficiat, ut vitis cum partibus suis omnibus quam optime se habeat —, sed sic intellegamus — licet enim, ut vos quoque soletis, fingere aliquid docendi causa —: si igitur illa cultura vitium in vite insit ipsa, cetera, credo, velit, quae ad colendam vitem attinebunt, sicut antea, se autem omnibus vitis partibus praeferat statuatque nihil esse melius in vite quam se. similiter sensus, cum accessit ad naturam, tuetur illam quidem,

---

18 iter sit N inter sit V intersit BE interfit R non enim quod RNV quod (*om.* non enim) BE 22 perduxit *Mdv.* perduxerit 23 non] ne R 24 relinquit NV 26 omnibus partibus suis BE 32 melius esse BE

sed etiam se tuetur; cum autem assumpta ratio est, tanto in dominatu locatur, ut omnia illa prima naturae huius tutelae subiciantur. itaque non discedit 39 ab eorum curatione, quibus praeposita vitam omnem debet gubernare, ut mirari satis istorum inconstantiam non possim. naturalem enim appetitionem, quam vocant ὁρμήν, itemque officium, ipsam etiam virtutem tuentem volunt esse earum rerum, quae secundum naturam sunt. cum autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia et duo nobis opera pro uno relinquunt, ut alia sumamus, alia expetamus, potius quam uno fine utrumque concluderent.

At enim iam dicitis virtutem non posse constitui, 15 40 si ea, quae extra virtutem sint, ad beate vivendum pertineant. quod totum contra est. introduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia, quae leget quaeque reiciet, unam referentur ad summam. nam si †omnino nos† neglegemus, in Aristonea vitia incidemus et peccata obliviscemurque quae virtuti ipsi principia dederimus; sin ea non neglegemus neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum ab Erilli levitate aberrabimus. duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda. facit enim ille duo seiuncta ultima bonorum, quae ut essent vera, coniungi debuerunt; nunc ita separantur, ut disiuncta

---

1 autem hijs assumpta **N** est ratio **BE** 5 istorum *Wes. apud Mdv.* eorum 6 possim *marg. ed. Cratandr.* possum **BE** possimus **RNV** 8 tuentem *om.* **BE** *(cf. p. 136, 33 sqq. et p. 138, 4 sqq.* 11 expetamus *Bai.* ea petamus **BEV** ea p$\overset{e}{u}$tamus **R** earum petamus **N**^{1} earum apetamus **N**^{2} 13 iam dicitis **R** nam dicitis **BEN**^{1}**V** natura *(comp. scr.)* dicitis **N**^{2} [nam] dicitis *Mdv.* (*an fuit* at enimuero dicitis? $\widetilde{ua}$ *pro* $\widetilde{uo}$) 17 referentem **R** 18 '*potest ad hanc formam scriptum fuisse:* omnino omnia praeter animos negl. *aut similem*' *Mdv.* neglegemus *Lamb.* negligemus **R** negligimus **BENV** 20 negligemus **B** intelligemus **E** negligimus **RNV** 22 aberrabimus **NV** aberravimus 25 ita *P. Man.* ista disiuncta **RNV** seiuncta **BE**

41 sint, quo nihil potest esse perversius. Itaque contra est, ac dicitis; nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea, quae sunt prima naturae, ut ad summam pertinentia tenebit. quaesita enim virtus est, non quae relinqueret naturam, sed quae tueretur. at illa, ut vobis placet, partem quandam tuetur, reliquam deserit.

Atque ipsa hominis institutio si loqueretur, hoc diceret, primos suos quasi coeptus appetendi fuisse, ut se conservaret in ea natura, in qua ortus esset. nondum autem explanatum satis erat, quid maxime natura vellet. explanetur igitur. quid ergo aliud intellegetur nisi uti ne quae pars naturae neglegatur? in qua si nihil est praeter rationem, sit in una virtute finis bonorum; sin est etiam corpus, ista explanatio naturae nempe hoc effecerit, ut ea, quae ante explanationem tenebamus, relinquamus. ergo id est con-
42 venienter naturae vivere, a natura discedere. ut quidam philosophi, cum a sensibus profecti maiora quaedam et diviniora vidissent, sensus reliquerunt, sic isti, cum ex appetitione rerum virtutis pulchritudinem aspexissent, omnia, quae praeter virtutem ipsam viderant, abiecerunt obliti naturam omnem appetendarum rerum ita late patere, ut a principiis permanaret ad fines, neque intellegunt se rerum illarum pulchrarum atque admirabilium fundamenta subducere.

16
43 Itaque mihi videntur omnes quidem illi errasse, qui finem bonorum esse dixerunt honeste vivere, sed alius alio magis, Pyrrho scilicet maxime, qui virtute constituta nihil omnino, quod appetendum sit, relinquat, deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus, introduxit autem, quibus commotus sapiens appeteret

---

3 ad summam *A. Man.* (?); ad summum (assummum V) 8 coeptus] ceptus **RN** conceptus **V** 11 ergo] $\overset{1}{g}$ (= igitur) **R** intelligetur *dett.* intelligeretur 12 uti ne quae] ut ineque **BER** ut eque **NV** 21 praeter **RV** propter **BEN** 23 permanaret *edd.* permaneret **BERN** perveniret **V** 24 finem **NV**

aliquid, quodcumque in mentem incideret, et quodcumque tamquam occurreret. is hoc melior quam Pyrrho, quod aliquod genus appetendi dedit, deterior quam ceteri, quod penitus a natura recessit. Stoici autem, quod finem bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum; quod autem principium officii quaerunt, melius quam Pyrrho; quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristonem; quod autem ea, quae ad naturam accommodata et per se assumenda esse dicunt, non adiungunt ad finem bonorum, desciscunt a natura et quodam modo sunt non dissimiles Aristonis. ille enim occurrentia nescio quae comminiscebatur; hi autem ponunt illi quidem prima naturae, sed ea seiungunt a finibus et a summa bonorum; quae cum praeponunt, ut sit aliqua rerum selectio, naturam videntur sequi; cum autem negant ea quicquam ad beatam vitam pertinere, rursus naturam relinquunt.

Atque adhuc ea dixi, causa cur Zenoni non fuisset, 44
quam ob rem a superiorum auctoritate discederet. nunc reliqua videamus, nisi aut ad haec, Cato, dicere aliquid vis aut nos iam longiores sumus.

Neutrum vero, inquit ille. nam et a te perfici istam disputationem volo, nec tua mihi oratio longa videri potest.

Optime, inquam. quid enim mihi potest esse optatius quam cum Catone, omnium virtutum auctore, de
virtutibus disputare? sed primum illud vide, gravis- 45
simam illam vestram sententiam, quae familiam ducit, honestum quod sit, id esse bonum solum honesteque vivere bonorum finem, communem fore vobis cum

---

1 quodcumque (*ante* in) N quod cuique **BEV** cuique **R** 4 a N[2] *(in ras. in fine versus), om.* **BERV** natura *(in marg. ad initium versus add.)* N[2] 9 que (q̂ B) et ad **BE** 14 a (*post* et) *om.* **BE** 15 praeponunt *A.* (?) *Man.* proponunt 18 cur N[2] *in ras.,* cum **BERV**. *Recte interpr. C. F. W. Mue.:* Quae adhuc dixi, ea erant, ex quibus appareret, cur causa non fuisset 29 bonum solum **BERNV**

omnibus, qui in una virtute constituunt finem bonorum, quodque dicitis, informari non posse virtutem, si quicquam, nisi quod honestum sit, numeretur, idem dicetur ab illis, modo quos nominavi. mihi autem aequius videbatur Zenonem cum Polemone disceptantem, a quo quae essent principia naturae acceperat, a communibus initiis progredientem videre ubi primum insisteret et unde causa controversiae nasceretur, non stantem cum iis, qui ne dicerent quidem sua summa bona esse a natura profecta, uti isdem argumentis, quibus illi uterentur, isdemque sententiis.

17 46 Minime vero illud probo, quod, cum docuistis, ut vobis videmini, bonum solum esse, quod honestum sit, tum rursum dicitis initia proponi necesse esse apta et accommodata naturae, quorum ex selectione virtus possit existere. non enim in selectione virtus ponenda erat, ut id ipsum, quod erat bonorum ultimum, aliud aliquid adquireret. nam omnia, quae sumenda quaeque legenda aut optanda sunt, inesse debent in summa bonorum, ut is, qui eam adeptus sit, nihil praeterea desideret. videsne ut, quibus summa est in voluptate, perspicuum sit quid iis faciendum sit aut non faciendum? ut nemo dubitet, eorum omnia officia quo spectare, quid sequi, quid fugere debeant? sit hoc ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur; apparet statim, quae sint officia, quae actiones. vobis autem, quibus nihil est aliud propositum nisi rectum atque honestum, unde officii, unde agendi principium
47 nascatur non reperietis. Hoc igitur quaerentes omnes, et ii, qui quodcumque in mentem veniat aut quodcumque occurrat se sequi dicent, et vos ad naturam

---

4 modo quos **BERNV** 6 acceperat **V** accederat **R** accederet **BE** concederat **N** 10 a N^2V *om.* **BERN**[1] 13 bonum solum **BERV** solum bonum **N** 14 rursus **RV** esse apta **NV** est acta **BER** 15 ex selectione *Ald. nepos*, ex electione **RN** exelectione **BEV** 18 aliquod **BE** 22 iis *edd.* his 29 quaerentes (queretes *cod. Spir.*) *Gz.* queritis

revertemini. quibus natura iure responderit non esse verum aliunde finem beate vivendi, a se principia rei gerendae peti; esse enim unam rationem, qua et principia rerum agendarum et ultima bonorum continerentur, atque ut Aristonis esset explosa sententia dicentis nihil differre aliud ab alio, nec esse res ullas praeter virtutes et vitia, inter quas quicquam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui nulla in re nisi in virtute aut vitio propensionem ne minimi quidem momenti ad summum bonum adipiscendum esse diceret et, cum ad beatam vitam nullum momentum cetera haberent, ad appetitionem tamen rerum esse in iis momenta diceret; quasi vero haec appetitio non ad summi boni adeptionem pertineret! Quid autem mi- 48
nus consentaneum est quam quod aiunt cognito summo bono reverti se ad naturam, ut ex ea petant agendi principium, id est officii? non enim actionis aut officii ratio impellit ad ea, quae secundum naturam sunt, petenda, sed ab iis et appetitio et actio commovetur.

Nunc venio ad tua illa brevia, quae consectaria esse 18
dicebas, et primum illud, quo nihil potest brevius: Bonum omne laudabile, laudabile autem honestum, bonum igitur omne honestum. O plumbeum pugionem! quis enim tibi primum illud concesserit? — quo quidem concesso nihil opus est secundo; si enim omne bonum laudabile est, omne honestum est — quis tibi 49
ergo istud dabit praeter Pyrrhonem, Aristonem eorumve similes, quos tu non probas? Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia non dabit, quippe qui valitudinem, vires, divitias, gloriam, multa alia bona esse

---

1 revertemini N revertimini 3 peti esse N²V petiisse RN¹ peciisse BE 11 et cum ad ... momenta diceret *(v. 13) om.* NV cetera haberent *Brem.* (ceterae res haberent *Dav.*) ea res haberet BER 12 tamen *Dav.* autem BER 16 ex BE ab 19 petenda] appetenda *dett.* 20 tua illa BENV illa tua R *cf. p. 62, 14* 21 dicebas] *p. 98, 21* 22 autem honestum] autem omne honestum *dett.* 26 tibi ergo RNV *cf. p. 31, 18; 43, 20;* igitur tibi BE 29 illa natura familia R

dicant, laudabilia non dicant. et hi quidem ita non sola virtute finem bonorum contineri putant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant; quid censes eos esse facturos, qui omnino virtutem a bonorum fine segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam, si
50 qui Carneadeum finem tueri volunt? iam aut Callipho aut Diodorus quo modo poterunt tibi istud concedere, qui ad honestatem aliud adiungant, quod ex eodem genere non sit? placet igitur tibi, Cato, cum res sumpseris non concessas, ex illis efficere, quod velis? Iam ille sorites ⟨est⟩, quo nihil putatis esse vitiosius: quod bonum sit, id esse optabile, quod optabile, id expetendum, quod expetendum, id laudabile, deinde reliqui gradus. sed ego in hoc resisto; eodem modo enim tibi nemo dabit, quod expetendum sit, id esse laudabile. Illud vero minime consectarium, sed in primis hebes, illorum scilicet, non tuum, gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non possit sine
51 honestate contingere, ut iure quisquam glorietur. dabit hoc Zenoni Polemo, etiam magister eius et tota illa gens et reliqui, qui virtutem omnibus rebus multo anteponentes adiungunt ei tamen aliquid summo in bono finiendo. si enim virtus digna est gloriatione, ut est, tantumque praestat reliquis rebus, ut dici vix possit, et beatus esse poterit virtute una praeditus carens ceteris, nec tamen illud tibi concedetur, praeter virtutem nihil in bonis esse ducendum. illi autem, quibus summum bonum sine virtute est, non dabunt fortasse vitam beatam habere, in quo iure possit gloriari, etsi illi quidem etiam voluptates faciunt inter-

---

8 adiungunt BE 11 *add. Kayser apud Bai.*[2] 13 id laudabile ... expetendum sit id *(v. 15) om.* R deinde N dein̄ (= deinde) V dein BE 14 modo enim BNV enim modo E 17 hebes RB habes ENV non tuum *Mdv.* non tum BER nominum N *(ab alt. m. radendo et corrigendo effectum),* V (18 quod non possit = nec id posse *cf. p. 99, 5*) (25 poterit, *sc. non Polemo, sed* qui virtute una praeditus est, caret ceteris) 26 concedetur *Se.* concedet 29 possit iure BE

dum gloriosas. vides igitur te aut ea sumere, quae 19 52
non concedantur, aut ea, quae etiam concessa te nihil iuvent.

Equidem in omnibus istis conclusionibus hoc putarem philosophia nobisque dignum, et maxime, cum summum bonum quaereremus, vitam nostram, consilia, voluntates, non verba corrigi. quis enim potest istis, quae te, ut ais, delectant, brevibus et acutis auditis de sententia decedere? nam cum expectant et avent audire cur dolor malum non sit, dicunt illi asperum esse dolere, molestum, odiosum, contra naturam, difficile toleratu, sed, quia nulla sit in dolore nec fraus nec improbitas nec malitia nec culpa nec turpitudo, non esse illud malum. haec qui audierit, ut ridere non curet, discedet tamen nihilo firmior ad dolorem ferendum, quam venerat. tu autem negas 53
fortem esse quemquam posse, qui dolorem malum putet. cur fortior sit, si illud, quod tute concedis, asperum et vix ferendum putabit? ex rebus enim timiditas, non ex vocabulis nascitur.

Et ais, si una littera commota sit, fore tota ut labet disciplina. utrum igitur tibi litteram videor an totas paginas commovere? ut enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conservatus et omnia inter se apta et conexa — sic enim aiebas —, tamen persequi non debemus, si a falsis principiis profecta congruunt ipsa sibi et a proposito non aberrant. in 54
prima igitur constitutione Zeno tuus a natura recessit, cumque summum bonum posuisset in ingenii praestan-

---

4 conclusionibus istis **B** (*non* istis conclusionibus istis), **E** 8 te ut ais delectant brevibus *edit. Ascens.* tu ut ais (ars **V**) brevibus delectant (delectari N^2) 9 expectant *'alii' in marg. Lamb. (secund. Mdv.);* ea spectant 10 avent *A. Man.* habent 11 dolere **BE** dolore **R** dolorem **NV** 16 negas] *p. 99, 12 sqq.* 21 ais, 25 aiebas] *p. 118, 22 sqq.* 22 videor litteram **BE** 26 debeamus **BE** 27 congruunt *Ascens.* congruenti **BER** congruent **N** congruerunt **V**

tia, quam virtutem vocamus, nec quicquam aliud bonum esse dixisset, nisi quod esset honestum, nec virtutem posse constare, si in ceteris rebus esset quicquam, quod aliud alio melius esset aut peius, his propositis tenuit prorsus consequentia. recte dicis; negare non possum. sed ita falsa sunt ea, quae consequuntur, ut illa, e quibus haec nata sunt, vera esse non possint. 55 docent enim nos, ut scis, dialectici, si ea, quae rem aliquam sequantur, falsa sint, falsam illam ipsam esse, quam sequantur. ita fit illa conclusio non solum vera, sed ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem reddi putent oportere: si illud, hoc; non autem hoc; igitur ne illud quidem. sic consequentibus vestris sublatis prima tolluntur. quae sequuntur igitur? omnes, qui non sint sapientes, aeque miseros esse, sapientes omnes summe beatos, recte facta omnia aequalia, omnia peccata paria; quae cum magnifice primo dici viderentur, considerata minus probabantur. sensus enim cuiusque et natura rerum atque ipsa veritas clamabat quodam modo non posse ⟨se⟩ adduci, ut inter eas res, quas Zeno exaequaret, nihil interesset.

20 56 Postea tuus ille Poenulus — scis enim Citieos, clientes tuos, e Phoenica profectos —, homo igitur acutus, causam non optinens repugnante natura verba versare coepit et primum rebus iis, quas nos bonas ducimus, concessit, ut haberentur aestimabiles et ad naturam accommodatae, faterique coepit sapienti, hoc est summe beato, commodius tamen esse si ea quoque habeat, quae bona non audet appellare, naturae accommodata esse concedit, negatque Platonem, si sapiens non sit, eadem esse in causa, qua tyrannum

1 bonum esse RN esse bonum BE bonum V 7 illa e N^2 ille BER illa N^1V 14 tolluntur BE tollantur 18 probabantur *Grut.* probantur 20 *add. Se.* 22 Citieos *Gz. „cum Marso"*, Citiaeos *edd.;* cicius BEN^1 pitius R citius N^2V 23 e *P. Man.* a Phoenica *Camer.* poenica BE poetica RNV 26 ducimus RN^1V dicimus BEN^2 aestimabiles *O. Heinius (Fleckeis. ann. phil. XCIII 1866 p. 245);* apte habiles

Dionysium; huic mori optimum esse propter despera-
tionem sapientiae, illi propter spem vivere. peccata
autem partim esse tolerabilia, partim nullo modo,
propterea quod alia peccata plures, alia pauciores
quasi numeros officii praeterirent. iam insipientes
alios ita esse, ut nullo modo ad sapientiam possent
pervenire, alios, qui possent, si id egissent, sapientiam
consequi. hic loquebatur aliter atque omnes, sentie- 57
bat idem, quod ceteri. nec vero minoris aestimanda
ducebat ea, quae ipse bona negaret esse, quam illi,
qui ea bona esse dicebant. quid igitur voluit sibi,
qui illa mutaverit? saltem aliquid de pondere de-
traxisset et paulo minoris aestimavisset ea quam
Peripatetici, ut sentire quoque aliud, non solum dicere
videretur. Quid? de ipsa beata vita, ad quam omnia
referuntur, quae dicitis? negatis eam esse, quae ex-
pleta sit omnibus iis rebus, quas natura desideret,
totamque eam in una virtute ponitis; cumque omnis
controversia aut de re soleat aut de nomine esse,
utraque earum nascitur, si aut res ignoratur aut
erratur in nomine. quorum si neutrum est, opera
danda est, ut verbis utamur quam usitatissimis et
quam maxime aptis, id est rem declarantibus. num 58
igitur dubium est, quin, si in re ipsa nihil peccatur
a superioribus, verbis illi commodius utantur? vide-
amus igitur sententias eorum, tum ad verba redeamus.

Dicunt appetitionem animi moveri, cum aliquid 21
ei secundum naturam esse videatur, omniaque, quae
secundum naturam sint, aestimatione aliqua digna
eaque pro eo, quantum in quoque sit ponderis, esse
aestimanda, quaeque secundum naturam sint, partim
nihil habere in sese eius appetitionis, de qua saepe

---

2 partim autem peccata **BE** 8 sentiebat *edd.* sentiebant (sencieb.) 10 ipse] ip̄e (ē *ex corr. in ras.*) N ipsa quam illi ... dicebant *(v. 11) om.* E 11 dicebant esse B 14 aliud quoque **BE** 17 hijs rebus omnibus **BE** 22 est (*post* danda) *om.* **BE** 30 quoque *P. Man.* quaque

iam diximus, quae nec honesta nec laudabilia dicantur, partim, quae voluptatem habeant in omni animante, sed in homine rationem etiam. ex ea quae sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia, illa autem superiora naturalia nominantur, quae coniuncta cum honestis vitam beatam perficiunt et absolvunt.

59 omnium autem eorum commodorum, quibus non illi plus tribuunt, qui illa bona esse dicunt, quam Zeno, qui negat, longe praestantissimum esse, quod honestum esset atque laudabile. sed si duo honesta proposita sint, alterum cum valitudine, alterum cum morbo, non esse dubium, ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit. sed tamen tantam vim esse honestatis, tantumque eam rebus omnibus praestare et excellere, ut nullis nec suppliciis nec praemiis demoveri possit ex eo, quod rectum esse decreverit, omniaque, quae dura, difficilia, adversa videantur, ea virtutibus iis, quibus a natura essemus ornati, opteri posse, non faciles illas quidem ⟨res⟩ nec contemnendas — quid enim esset in virtute tantum? —, sed ut hoc iudicaremus, non esse in iis partem maximam positam
60 beate aut secus vivendi. Ad summam ea, quae Zeno aestimanda et sumenda et apta naturae esse dixit, eadem illi bona appellant, vitam autem beatam illi eam, quae constaret ex iis rebus, quas dixi, aut plurimis aut gravissimis. Zeno autem, quod suam, quod propriam speciem habeat, cur appetendum sit, id solum bonum appellat, beatam autem vitam eam solam, quae cum virtute degatur.

22 Si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum, Cato, potest esse dissensio. nihil est enim, de quo aliter tu sentias atque ego, modo commutatis verbis ipsas res conferamus. nec hoc ille non vidit, sed verborum magnificentia est et gloria delectatus. qui si ea, quae dicit,

---

18 opteri] obteri *A. Man., marg. Crat.;* optari RNV aptari BE 19 *add. Camerarius* 21 iis *C. F. W. Mue.* his

ita sentiret, ut verba significant, quid inter eum et vel Pyrrhonem vel Aristonem interesset? sin autem eos non probabat, quid attinuit cum iis, quibuscum re concinebat, verbis discrepare? quid, si reviviscant 61
Platonis illi et deinceps qui eorum auditores fuerunt, et tecum ita loquantur? 'Nos cum te, M. Cato, studiosissimum philosophiae, iustissimum virum, optimum iudicem, religiosissimum testem, audiremus, admirati sumus, quid esset cur nobis Stoicos anteferres, qui de rebus bonis et malis sentirent ea, quae ab hoc Polemone Zeno cognoverat, nominibus uterentur iis, quae prima specie admirationem, re explicata risum moverent. tu autem, si tibi illa probabantur, cur non propriis verbis ea tenebas? sin te auctoritas commovebat, nobisne omnibus et Platoni ipsi nescio quem illum anteponebas? praesertim cum in re publica princeps esse velles ad eamque tuendam cum summa tua dignitate maxime a nobis ornari atque instrui posses. ⟨a⟩ nobis enim ista quaesita, a nobis descripta, notata, praecepta sunt, omniumque rerum publicarum rectionis genera, status, mutationes, leges etiam et instituta ac mores civitatum perscripsimus. eloquentiae vero, quae et principibus maximo ornamento est, et qua te audimus valere plurimum, quantum tibi ex monumentis nostris addidisses!' Ea cum dixissent, quid tandem talibus viris responderes?

Rogarem te, inquit, ut diceres pro me tu idem, qui 62
illis orationem dictavisses, vel potius paulum loci mihi,

---

1 et *om.* **BE** 2 vel *(prius) om.* **RV** uulpurronem **N** *(puncta ab alt. m.)* 3 cum iis ... discrepare *Non. p. 43* quibus|cum **N** quibus cum **V** quibus eum **R** cum (*om.* quibus) **BE** cum quibus *Non.* re concinebat N^1**V** reconcinebat **R** recontinebat **BE** re concinebatur *Non.* re conveniebat N^2 14 ea **NV** eas **R** illa **BE** 19 *add. Lamb.* 20 rectionis *Mdv.* rectiones **BERN** rectores **V** 21 leges etiam et **ERN** leges et etiam **B** et etiam leges et **V** 23 maximo ornamento **RV** maximo e ornamento **B** maximo cornamento **E** maxime (e *ex corr. m. alt.*) ornamento **N** et qua te ... plurimum *om.* **N** 24 audivimus **RV** 25 monimentis **RV**

ut iis responderem, dares, nisi et te audire nunc mallem et istis tamen alio tempore responsurus essem, tum scilicet, cum tibi.

23 Atque, si verum respondere velles, Cato, haec erant dicenda, non eos tibi non probatos, tantis ingeniis homines tantaque auctoritate, sed te animadvertisse, quas res illi propter antiquitatem parum vidissent, eas a Stoicis esse perspectas, eisdemque de rebus hos cum acutius disseruisse, tum sensisse gravius et fortius, quippe qui primum valitudinem bonam expetendam negent esse, eligendam dicant, nec quia bonum sit valere, sed quia sit non nihilo aestimandum — neque tamen pluris [quam] illis videtur, qui illud non dubitant bonum dicere —; hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint, eius, qui honeste viveret, si idem etiam bene valeret, bene audiret, copiosus esset, optabiliorem fore vitam melioremque et magis expetendam quam illius, qui aeque vir bonus 'multis modis' esset, ut Ennii Alcmaeo, 'círcumventus mórbo,
63 exilio atque ínopia'. illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam putant, praestantiorem, beatiorem, Stoici autem tantum modo praeponendam in seligendo, non quo beatior ea vita sit, sed quod ad naturam accommodatior.

Et, qui sapientes non sint, omnes aeque esse miseros, Stoici hoc videlicet viderunt, illos autem id fugerat superiores, qui ⟨non⟩ arbitrabantur homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseriores esse quam eos, qui, cum caste et integre viverent, nondum perfectam illam sapientiam essent consecuti. at-
64 que hoc loco similitudines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. quis enim ignorat, si plures

---

8 cum **BN** tum **ERV** 13 pluris **N**[2] plures *del. Gz.* 16 crediderunt **RNV** 24 seligendo *edd.* se legendo ea **V** ex 26 esse *om.* **BE** 28 *add. Se.* 31 illam perfectam **BE** 33 proferebas] *p. 107, 23 sqq.*

ex alto emergere velint, propius fore eos quidem ad respirandum, qui ad summam iam aquam adpropinquent, sed nihilo magis respirare posse quam eos, qui sint in profundo? nihil igitur adiuvat procedere et progredi in virtute, quo minus miserrimus sit, ante quam ad eam pervenerit, quoniam in aqua nihil adiuvat, et, quoniam catuli, qui iam dispecturi sunt, caeci aeque et ii, qui modo nati, Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat sapientiam, aeque caecum animo ac Phalarim fuisse? ista similia 24 non sunt, Cato, in quibus quamvis multum processeris 65 tamen illud in eadem causa est, a quo abesse velis, donec evaseris; nec enim ille respirat, ante quam emersit, et catuli aeque caeci, prius quam dispexerunt, ac si ita futuri semper essent. illa sunt similia: hebes acies est cuipiam oculorum, corpore alius senescit; hi curatione adhibita levantur in dies, valet alter plus cotidie, alter videt. his similes sunt omnes, qui virtuti student; levantur vitiis, levantur erroribus, nisi forte censes Ti. Gracchum patrem ⟨non⟩ beatiorem fuisse quam filium, cum alter stabilire rem publicam studuerit, alter evertere. nec tamen ille erat sapiens — quis enim hoc aut quando aut ubi aut unde? —; sed quia studebat laudi et dignitati, multum in virtute processerat. conferam avum tuum Drusum cum C. Gracc- 66 cho, eius fere aequali? quae hic rei publicae vulnera inponebat, eadem ille sanabat. si nihil est, quod tam miseros faciat quam inpietas et scelus, ut iam omnes insipientes sint miseri, quod profecto sunt, non est tamen aeque miser, qui patriae consulit, et is, qui

---

2 aquam iam **BE** 7 dispecturi **NV** despecturi 10 caecum] ceco **R** ac **RNV** et **BE** 14 dispexerunt *Lamb.* despexerunt **RNV** depexerunt **BE** 15 hebes **NV** habes **BER** 16 senescit *Mdv.* nescit **ERN**^{1} nestit **B** languescit **N**^{2}**V** 20 censes Ti.] censesti **N** consesti **R** censes c͡a (= causa) **V** censes (*om.* ti) **BE** '*Aldus primus addidisse videtur*' *Mdv.* 25 avum **BE** autem avum **N** avū aut **R** avum autem **V**

illam extinctam cupit. Levatio igitur vitiorum magna fit in iis, qui habent ad virtutem progressionis ali-
67 quantum. vestri autem progressionem ad virtutem fieri aiunt, levationem vitiorum fieri negant. at quo utantur homines acuti argumento ad probandum, operae pretium est considerare. quarum, inquit, artium summae crescere possunt, earum etiam contrariorum summa poterit augeri; ad virtutis autem summam accedere nihil potest; ne vitia quidem igitur crescere poterunt, quae sunt virtutum contraria. utrum igitur tandem perspicuisne dubia aperiuntur, an dubiis perspicua tolluntur? atqui hoc perspicuum est, vitia alia [in] aliis esse maiora, illud dubium, ad id, quod summum bonum dicitis, ecquaenam possit fieri accessio. vos autem cum perspicuis dubia debeatis illustrare,
68 dubiis perspicua conamini tollere. itaque rursus eadem ratione, qua sum paulo ante usus, haerebitis. si enim propterea vitia alia aliis maiora non sunt, quia ne ad finem quidem bonorum eum, quem vos facitis, quicquam potest accedere, quoniam perspicuum est vitia non esse omnium paria, finis bonorum vobis mutandus est. teneamus enim illud necesse est, cum consequens aliquod falsum sit, illud, cuius id consequens sit, non posse esse verum.

25 Quae est igitur causa istarum angustiarum? gloriosa ostentatio in constituendo summo bono. cum enim, quod honestum sit, id solum bonum esse confirmatur, tollitur cura valitudinis, diligentia rei familiaris, administratio rei publicae, ordo gerendorum

---

2 in E *om.* BRNV 4 at quo RN^{2} a quo N^{1} ad quod BEV 5 utantur *Lamb.* utuntur BENV uta|entur *(tertia litt. utrum* a *an* u *sit discerni nequit)* R 7 summae ... contrariorum *om.* N summa ecrescere BE summa crescere R contrariorum *Lamb.* contrariarum BEV contrarium R 13 *del. Lamb.* 14 fieri possit BE 16 itaque] atque BE rursus *cod. Glogav.* usus $BERN^{1}V$ usi N^{2} 17 paulo ante] *p. 144, 5—14* 23 id consequens (d *ex corr. alt. m.)* N inconsequens BER consequens V 25 illarum BE

negotiorum, officia vitae, ipsum denique illud honestum, in quo uno vultis esse omnia, deserendum est. quae diligentissime contra Aristonem dicuntur a Chrysippo. ex ea difficultate illae 'fallaciloquae', ut ait Accius, 'malitiae' natae sunt. quod enim sapientia, 69
pedem ubi poneret, non habebat sublatis officiis omnibus, officia autem tollebantur dilectu omni et discrimine remoto, quae esse ⟨non⟩ poterant rebus omnibus sic exaequatis, ut inter eas nihil interesset, ex his angustiis ista evaserunt deteriora quam Aristonis. illa tamen simplicia, vestra versuta. roges enim Aristonem, bonane ei videantur haec: vacuitas doloris, divitiae, valitudo; neget. quid? quae contraria sunt his, malane? nihilo magis. Zenonem roges; respondeat totidem verbis. admirantes quaeramus ab utroque, quonam modo vitam agere possimus, si nihil interesse nostra putemus, valeamus aegrine simus, vacemus an cruciemur dolore, frigus, famem propulsare possimus necne possimus. Vives, inquit Aristo, magnifice atque praeclare, quod erit cumque visum ages, numquam angere, numquam cupies, numquam timebis. Quid Zeno? Portenta haec esse dicit, neque 70
ea ratione ullo modo posse vivi; se dicere inter honestum et turpe nimium quantum, nescio quid inmensum, inter ceteras res nihil omnino interesse. idem adhuc; audi reliqua et risum contine, si potes: 71
Media illa, inquit, inter quae nihil interest, tamen eius modi sunt, ut eorum alia eligenda sint, alia reicienda, alia omnino neglegenda, hoc est, ut eorum alia velis, alia nolis, alia non cures. — At modo dixeras nihil in istis rebus esse, quod interesset. — Et nunc idem dico, inquiet, sed ad virtutes et ad vitia nihil interesse.

---

4 fallaciloquae] *P. Man.* fallaci loquele **BE** facili loquele **RN** facili al' fallaci loquele **V** fallaciloquentiae *Non. p. 113* 5 accius **BRN** actius **E** acrius **V** 7 dilectu **RV** delectu **N** delecto **BE** 8 *add. Mdv.* 10 his] istis **BE** 22 haec *om.* **BE** dicis **BE** 23 se *Mdv.* sed 30 At N^2 ac 31 istis] his **V** rebus *om.* **BE**

26 72 — Quis istud, quaeso, nesciebat? verum audiamus. — Ista, inquit, quae dixisti, valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed dicam Graece *προηγμένα*, Latine autem producta — sed praeposita aut praecipua malo, sit tolerabilius et mollius —; illa autem, morbum, egestatem, dolorem, non appello mala, sed, si libet, reiectanea. itaque illa non dico me expetere, sed legere, nec optare, sed sumere, contraria autem non fugere, sed quasi secernere. Quid ait Aristoteles reliquique Platonis alumni? Se omnia, quae secundum naturam sint, bona appellare, quae autem contra, mala.

Videsne igitur Zenonem tuum cum Aristone verbis concinere, re dissidere, cum Aristotele et illis re consentire, verbis discrepare? cur igitur, cum de re conveniat, non malumus usitate loqui? aut doceat paratiorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam in rebus praepositis quam si in bonis duxero, fortioremque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem perpessu et contra naturam esse quam si
73 malum dixero. Facete M. Piso, familiaris noster, et alia multa et hoc loco Stoicos irridebat: 'Quid enim?' aiebat. 'Bonum negas esse divitias, praepositum esse dicis? quid adiuvas? avaritiamne minuis? quo modo? si verbum sequimur, primum longius verbum praepositum quam bonum'. — Nihil ad rem! — 'Ne sit sane; at certe gravius. nam bonum ex quo appellatum sit, nescio, praepositum ex eo credo, quod praeponatur aliis. id mihi magnum videtur.' itaque dicebat plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in praepositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur, sed neque magnum bonum et prae

---

1 quaeso *Man., Lamb.;* quasi 4 proposita RNV 7 si libet BE, N (libet *ab alt. m. in ras.*); si lilibet R scilicet V 14 concinere *C. F. W. Mue.* consistere re N^2 *om.* $BERN^1V$ 15 discrepare BE disceptare 16 malimus NV 20 perpessu et contra] perpessi contra BE 22 loco] modo BE

rectis honestisque contemnendum ac despiciendum nec magnopere expetendum, omninoque de istis omnibus verbis a Zenone mutatis ita disputabat, et, quae bona negarentur ab eo esse et quae mala, illa laetioribus nominibus appellari ab eo quam a nobis, haec tristioribus. Piso igitur hoc modo, vir optimus tuique, ut scis, amantissimus. nos paucis ad haec additis finem faciamus aliquando; longum est enim ad omnia respondere, quae a te dicta sunt. 27

Nam ex eisdem verborum praestrigiis et regna nata 74 vobis sunt et imperia et divitiae, et tantae quidem, ut omnia, quae ubique sint, sapientis esse dicatis. solum praeterea formosum, solum liberum, solum civem, ⟨stultos⟩ omnia contraria, quos etiam insanos esse vultis. haec παράδοξα illi, nos admirabilia dicamus. quid autem habent admirationis, cum prope accesseris? conferam tecum, quam cuique verbo rem subicias; nulla erit controversia. Omnia peccata paria dicitis. non ego tecum iam ita iocabor, ut isdem his de rebus, cum L. Murenam te accusante defenderem. apud imperitos tum illa dicta sunt, aliquid etiam coronae datum; nunc agendum est subtilius. Peccata paria. — Quonam modo? — Quia nec honesto quic- 75 quam honestius nec turpi turpius. — Perge porro; nam de isto magna dissensio est. illa argumenta propria videamus, cur omnia sint paria peccata. — Ut, inquit, in fidibus pluribus, nisi nulla earum ⟨non⟩ ita contenta nervis sit, ut concentum servare possit, omnes aeque incontentae sint, sic peccata, quia discrepant, aeque discrepant; paria sunt igitur. — Hic ambiguo ludimur. aeque enim contingit omnibus fidibus, ut incontentae sint, illud non continuo, ut aeque incontentae. collatio

---

2 magno opere N 3 disputabat R^2N^2 disputabant 4 ab eo esse BERNV 5 a *om.* RNV 10 praestrigiis BEN praestigiis 14 *add. hoc loco Mdv., post* contraria *Morel.* 19 Jocabor N locabor RB locabar E letabor V his de *edd.* is de ER ijs de V de B *om.* N 27 nisi *Se.* si *add. Se.*

igitur ista te nihil iuvat. nec enim, omnes avaritias si aeque avaritias esse dixerimus, sequetur, ut etiam
76 aequas esse dicamus. Ecce aliud simile dissimile. Ut enim, inquit, gubernator aeque peccat, si palearum navem evertit et si auri, item aeque peccat, qui parentem et qui servum iniuria verberat. — Hoc non videre, cuius generis onus navis vehat, id ad gubernatoris artem nil pertinere! itaque aurum paleamne portet, ad bene aut ad male gubernandum nihil interesse! at quid inter parentem et servulum intersit, intellegi et potest et debet. ergo in gubernando nihil, in officio plurimum interest, quo in genere peccetur. et si in ipsa gubernatione neglegentia est navis eversa, maius est peccatum in auro quam in palea. omnibus enim artibus volumus attributam esse eam, quae communis appellatur prudentia, quam omnes, qui cuique artificio praesunt, debent habere. ita ne hoc quidem modo paria peccata sunt.

28
77 Urgent tamen et nihil remittunt. Quoniam, inquiunt, omne peccatum inbecillitatis et inconstantiae est, haec autem vitia in omnibus stultis aeque magna sunt, necesse est paria esse peccata. Quasi vero aut concedatur in omnibus stultis aeque magna esse vitia, et eadem inbecillitate et inconstantia L. Tubulum fuisse, qua illum, cuius is condemnatus est rogatione, P. Scaevolam, et quasi nihil inter res quoque ipsas, in quibus peccatur, intersit, ut, quo hae maiores minoresve sint, eo, quae peccentur in his rebus, aut
78 maiora sint aut minora! Itaque — iam enim concludatur oratio — hoc uno vitio maxime mihi premi videntur tui Stoici, quod se posse putant duas contrarias sententias optinere. quid enim est tam repugnans quam eundem dicere, quod honestum sit, solum id bonum esse, qui dicat appetitionem rerum ad viven-

---

8 nil *om.* R paleamne V paleam ne RN paleamve BE
16 qui cuique] cuicumque *Mdv.* 17 quidem modo paria *Lamb.* modo paria quidem 25 qua BE quam

dum accommodatarum ⟨a⟩ natura profectam? ita cum ea volunt retinere, quae superiori sententiae conveniunt, in Aristonem incidunt; cum id fugiunt, re eadem defendunt, quae Peripatetici, verba tenent mordicus. quae rursus dum sibi evelli ex ordine nolunt, horridiores evadunt, asperiores, duriores et oratione et moribus. quam illorum tristitiam atque asperitatem fugiens Panaetius nec acerbitatem sententiarum nec 79
disserendi spinas probavit fuitque in altero genere mitior, in altero illustrior semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant. quos quidem tibi studiose et diligenter tractandos magnopere censeo. Sed quoniam et advesperascit et mihi ad villam revertendum est, nunc quidem hactenus; verum hoc 80
idem saepe faciamus.

Nos vero, inquit ille; nam quid possumus facere melius? et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me quae a te dicta sunt refellentem. sed memento te, quae nos sentiamus, omnia probare, nisi quod verbis aliter utamur, mihi autem vestrorum nihil probari.

Scrupulum, inquam, abeunti; sed videbimus.

Quae cum essent dicta, discessimus.

M. TULLI CICERONIS
DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM

LIBER QUINTUS

Cum audissem Antiochum, Brute, ut solebam, cum 1
M. Pisone in eo gymnasio, quod Ptolomaeum vocatur, 1

---

1 accomodatarum N²V accomodarum RN¹ accommodare BE *add. P. Man.* 16 idem] quidem NV faciamus sepe BE 20 nisi *cod. Glogav., P. Man.* ni BEN in R vi V 29 audivissem ER solebam *Vict.* solebat

unaque nobiscum Q. frater et T. Pomponius Luciusque Cicero, frater noster cognatione patruelis, amore germanus, constituimus inter nos ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academia, maxime quod is locus ab omni turba id temporis vacuus esset. itaque ad tempus ad Pisonem omnes. inde sermone vario sex illa a Dipylo stadia confecimus. cum autem venissemus in Academiae non sine causa nobilitata spa-
2 tia, solitudo erat ea, quam volueramus. tum Piso: Naturane nobis hoc, inquit, datum dicam an errore quodam, ut, cum ea loca videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur, quam si quando eorum ipsorum aut facta audiamus aut scriptum aliquod legamus? velut ego nunc moveor. venit enim mihi Platonis in mentem, quem accepimus primum hic disputare solitum; cuius etiam illi hortuli propinqui non memoriam solum mihi afferunt, sed ipsum videntur in conspectu meo ponere. hic Speusippus, hic Xenocrates, hic eius auditor Polemo, cuius illa ipsa sessio fuit, quam videmus. Equidem etiam curiam nostram — Hostiliam dico, non hanc novam, quae minor mihi esse videtur, posteaquam est maior — solebam intuens Scipionem, Catonem, Laelium, nostrum vero in primis avum cogitare; tanta vis admonitionis inest in locis; ut non sine causa ex iis memoriae ducta sit disciplina.

3 Tum Quintus: Est plane, Piso, ut dicis, inquit. nam me ipsum huc modo venientem convertebat ad sese Coloneus ille locus, cuius incola Sophocles ob oculos versabatur, quem scis quam admirer quamque eo delecter. me quidem ad altiorem memoriam Oedipodis huc venientis et illo mollissimo carmine quaenam essent ipsa haec loca requirentis species quaedam commovit, inaniter scilicet, sed commovit tamen.

---

14 aliquid R 17 propinqui hortuli BE 22 esse mihi B 29 locus] lucus *Valckenarius ad Callimach. p. 216 cf. Va. II p. 545 sqq.* 33 hec ipsa BE

Tum Pomponius: At ego, quem vos ut deditum Epicuro insectari soletis, sum multum equidem cum Phaedro, quem unice diligo, ut scitis, in Epicuri hortis, quos modo praeteribamus, sed veteris proverbii admonitu vivorum memini, nec tamen Epicuri licet oblivisci, si cupiam, cuius imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et in anulis habent.

Hic ego: Pomponius quidem, inquam, noster iocari 2 4
videtur, et fortasse suo iure. ita enim se Athenis collocavit, ut sit paene unus ex Atticis, ut id etiam cognomen videatur habiturus. Ego autem tibi, Piso, assentior usu hoc venire, ut acrius aliquanto et attentius de claris viris locorum admonitu cogitemus. scis enim me quodam tempore Metapontum venisse tecum neque ad hospitem ante devertisse, quam Pythagorae ipsum illum locum, ubi vitam ediderat, sedemque viderim. hoc autem tempore, etsi multa in omni parte Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum, tamen ego illa moveor exhedra. modo enim fuit Carneadis, quem videre videor — est enim nota imago —, a sedeque ipsa tanta ingenii magnitudine orbata desiderari illam vocem puto.

Tum Piso: Quoniam igitur aliquid omnes, quid 5
Lucius noster? inquit. an eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et Aeschines inter se decertare soliti sunt? suo enim quisque studio maxime ducitur.

Et ille, cum erubuisset: Noli, inquit, ex me quaerere, qui in Phalericum etiam descenderim, quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut

---

4 praeteribamus *edd.* praeteriebamus 5 nec tamen ... anulis habent *Non. p. 70* epicureum *Non.* 8 anulis] anellis *Non.* anelis R ambus anulis V habebant *Non.* 13 ut acrius ... cogitemus *Non. p. 190, 191* 14 admonitum *Non.* 16 devertisse *Lambini vetus cod. in marg. ed. rep.;* divertisse 21 Carneadis *Mdv.* carneades 22 tanti RN 25 libenter] diligenter R 27 enim unus quisque BE

fremitum assuesceret voce vincere. modo etiam paulum ad dexteram de via declinavi, ut ad Pericli sepulcrum accederem. quamquam id quidem infinitum est in hac urbe; quacumque enim ingredimur, in aliqua historia vestigium ponimus.

6 Tum Piso: Atqui, Cicero, inquit, ista studia, si ad imitandos summos viros spectant, ingeniosorum sunt; sin tantum modo ad indicia veteris memoriae cognoscenda, curiosorum. te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos, quos novisse vis, imitari etiam velis.

Hic ego: Etsi facit hic quidem, inquam, Piso, ut vides, ea, quae praecipis, tamen mihi grata hortatio tua est.

Tum ille amicissime, ut solebat: Nos vero, inquit, omnes omnia ad huius adolescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat, vel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatius. sed utrum hortandus es nobis, Luci, inquit, an etiam tua sponte propensus es? mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere.

Tum ille timide vel potius verecunde: Facio, inquit, equidem, sed audistine modo de Carneade? rapior illuc, revocat autem Antiochus, nec est praeterea, quem audiamus.

3 7 Tum Piso: Etsi hoc, inquit, fortasse non poterit sic abire, cum hic assit — me autem dicebat —, tamen audebo te ab hac Academia nova ad veterem illam vocare, in qua, ut dicere Antiochum audiebas, non ii soli numerantur, qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor ceterique, sed etiam Peri-

---

2 dextram RN ad Pericli *Gz.* apicii R ad pericii BE ad peridis (*corr. in* periclis) N ad periculis V sepulchrum BEV 27 poterit '*emendavisse videtur Aldus*' *Mdv.* poteris 29 illam veterem BE 30 ii *edd.* hi R hij BENV 31 solum R

patetici veteres, quorum princeps Aristoteles, quem excepto Platone haud scio an recte dixerim principem philosophorum. ad eos igitur converte te, quaeso. ex eorum enim scriptis et institutis cum omnis doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instrumento ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. ab his oratores, ab his imperatores ac rerum publicarum principes extiterunt. ut ad minora veniam, mathematici, poëtae, musici, medici denique ex hac tamquam omnium artificum officina profecti sunt.

Atque ego: Scis me, inquam, istud idem sentire, Piso, 8
sed a te oportune facta mentio est. studet enim meus audire Cicero quaenam sit istius veteris, quam commemoras, Academiae de finibus bonorum Peripateticorumque sententia. censemus autem facillime te id explanare posse, quod et Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te et complures iam menses Athenis haec ipsa te ex Antiocho videamus exquirere.

Et ille ridens: Age, age, inquit, — satis enim scite me nostri sermonis principium esse voluisti — exponamus adolescenti, si quae forte possumus. dat enim id nobis solitudo, quod si qui deus diceret, numquam putarem me in Academia tamquam philosophum disputaturum. sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim.

Mihi, inquam, qui te id ipsum rogavi?

Tum, Quintus et Pomponius cum idem se velle dixissent, Piso exorsus est. cuius oratio attende, quaeso, Brute, satisne videatur Antiochi complexa esse sententiam, quam tibi, qui fratrem eius Aristum frequenter audieris, maxime probatam existimo.

---

1 principes R 3 converte te NV convertere R convertere te BE 11 artificiū R 13 At ego R Et ego V 14 sed a te ... Peripat. sententia *Non. p. 91* est sed et enim *Non.* 18 Staseam *dett.* stans eam 22 *videtur legendum:* in me

4 9 Sic est igitur locutus: Quantus ornatus in Peripate-
ticorum disciplina sit satis est a me, ut brevissime
potuit, paulo ante dictum. sed est forma eius disci-
plinae, sicut fere ceterarum, triplex: una pars est na-
turae, disserendi altera, vivendi tertia. Natura sic ab
iis investigata est, ut nulla pars caelo, mari, terra, ut
poëtice loquar, praetermissa sit; quin etiam, cum de
rerum initiis omnique mundo locuti essent, ut multa
non modo probabili argumentatione, sed etiam ne-
cessaria mathematicorum ratione concluderent, maxi-
mam materiam ex rebus per se investigatis ad rerum
10 occultarum cognitionem attulerunt. persecutus est
Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras,
Theophrastus autem stirpium naturas omniumque fere
rerum, quae e terra gignerentur, causas atque rationes;
qua ex cognitione facilior facta est investigatio rerum
occultissimarum. Disserendique ab isdem non dia-
lectice solum, sed etiam oratorie praecepta sunt tra-
dita, ab Aristoteleque principe de singulis rebus in
utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut
non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et
tamen ut in omnibus rebus, quicquid ex utraque parte
11 dici posset, expromeret. Cum autem tertia pars bene
vivendi praecepta quaereret, ea quoque est ab isdem
non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad
rerum publicarum rectionem relata. omnium fere civi-
tatum non Graeciae solum, sed etiam barbariae ab
Aristotele mores, instituta, disciplinas, a Theophrasto
leges etiam cognovimus. cumque uterque eorum do-
cuisset qualem in re publica principem ⟨esse⟩ con-
veniret, pluribus praeterea conscripsisset qui esset op-
timus rei publicae status, hoc amplius Theophrastus:
quae essent in re publica rerum inclinationes et mo-
menta temporum, quibus esset moderandum, utcumque

---

4 naturae *edd.* natura (*etiam* B) 12 est N² *om.* BERN¹V *Non. p. 232* 23 exprimeret R 30 *add. Ascens. 1511* 31 cum scripsisset NV 32 status ... in re publica *om.* BER

res postularet. vitae autem degendae ratio maxime quidem illis placuit quieta, in contemplatione et cognitione posita rerum, quae quia deorum erat vitae simillima, sapiente visa est dignissima. atque his de rebus et splendida est eorum et illustris oratio.

De summo autem bono, quia duo genera librorum 5 12
sunt, unum populariter scriptum, quod ἐξωτερικόν appellabant, alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt, non semper idem dicere videntur, nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla apud hos quidem, quos nominavi, aut inter ipsos dissensio. sed cum beata vita quaeratur idque sit unum, quod philosophia spectare et sequi debeat, sitne ea tota sita in potestate sapientis an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis, in eo non numquam variari inter eos et dubitari videtur. quod maxime efficit Theophrasti de beata vita liber, in quo multum admodum fortunae datur. quod si ita se habeat, non possit beatam praestare vitam sapientia. Haec mihi videtur delicatior, ut ita dicam, molliorque ratio, quam virtutis vis gravitasque postulat. quare teneamus Aristotelem et eius filium Nicomachum, cuius accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse Aristoteli, sed non video, cur non potuerit patri similis esse filius. Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dum modo plus in virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris. Simus igitur contenti his. namque 13
horum posteri meliores illi quidem mea sententia quam reliquarum philosophi disciplinarum, sed ita degenerant, ut ipsi ex se nati esse videantur. primum Theophrasti, Strato, physicum se voluit; in quo etsi est magnus, tamen nova pleraque et perpauca de

---

1 elegendae E eligendae B 2 illis quidem BE 3 vite erat BE 12 philosophia *dett.* philosophiam 15 inter eos variari R 19 vitam praestare BE delicatior videtur NV

moribus. huius, Lyco, oratione locuples, rebus ipsis ieiunior. concinnus deinde et elegans huius, Aristo, sed ea, quae desideratur a magno philosopho, gravitas, in eo non fuit; scripta sane et multa et polita, sed nescio quo pacto auctoritatem oratio non habet.
14 praetereo multos, in his doctum hominem et suavem, Hieronymum, quem iam cur Peripateticum appellem nescio. summum enim bonum exposuit vacuitatem doloris; qui autem de summo bono dissentit de tota philosophiae ratione dissentit. Critolaus imitari voluit antiquos, et quidem est gravitate proximus, et redundat oratio, ac tamen ⟨ne⟩ is quidem in patriis institutis manet. Diodorus, eius auditor, adiungit ad honestatem vacuitatem doloris. hic quoque suus est de summoque bono dissentiens dici vere Peripateticus non potest. antiquorum autem sententiam Antiochus noster mihi videtur persequi diligentissime, quam eandem Aristoteli fuisse et Polemonis docet.

6
15 Facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire de summo bono potissimum velit; hoc enim constituto in philosophia constituta sunt omnia. nam ceteris in rebus sive praetermissum sive ignoratum est quippiam, non plus incommodi est, quam quanti quaeque earum rerum est, in quibus neglectum est aliquid. summum autem bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est, ex quo tantus error consequitur, ut quem in portum se recipiant scire non possint. cognitis autem rerum finibus, cum intellegitur, quid sit et bonorum extremum et malorum, inventa vitae via est conformatioque omnium officiorum, cum quaeritur,

---

1 lyco V lico R lisias et N^{2} *(versu ultra marg. continuato; ex priore script.* lic *cognosci posse videtur); om.* BE *spatio vacuo rel.* ipsi rebus R 12 *add. Brem.* is] his R 14 hic] his R 18 aristotilis R, N (*fort. corr. ex* aristotili), V 24 aliquod BERN 28 quod $BEN^{1}V$ 29 vita e via est R et via una est BE via est N^{1} vite via est N^{2} (vite *in marg. add.*), est via V 30 confirmatioque ERNV cum quaeritur *Se.* cumque igitur R cum igitur $BEN^{1}V$ Est igitur N^{2} cum exigitur *Mdv.*

quo quodque referatur; ex quo, id quod omnes ex- 16
petunt, beate vivendi ratio inveniri et comparari potest. quod quoniam in quo sit magna dissensio est, Carneadea nobis adhibenda divisio est, qua noster Antiochus libenter uti solet. ille igitur vidit, non modo quot fuissent adhuc philosophorum de summo bono, sed quot omnino esse possent sententiae. negabat igitur ullam esse artem, quae ipsa a se proficisceretur; etenim semper illud extra est, quod arte comprehenditur. nihil opus est exemplis hoc facere longius. est enim perspicuum nullam artem ipsam in se versari, sed esse aliud artem ipsam, aliud quod propositum sit arti. quoniam igitur, ut medicina valitudinis, navigationis gubernatio, sic vivendi ars est prudentia, necesse est eam quoque ab aliqua re esse constitutam et profectam. constitit autem fere inter omnes id, in 17
quo prudentia versaretur et quod assequi vellet, aptum et accommodatum naturae esse oportere et tale, ut ipsum per se invitaret et alliceret appetitum animi, quem *ὁρμήν* Graeci vocant. quid autem sit, quod ita moveat itaque a natura in primo ortu appetatur, non constat, deque eo est inter philosophos, cum summum bonum exquiritur, omnis dissensio. totius enim quaestionis eius, quae habetur de finibus bonorum et malorum, cum quaeritur, in his quid sit extremum et ultimum, fons reperiendus est, in quo sint prima invitamenta naturae; quo invento omnis ab eo quasi capite de summo bono et malo disputatio ducitur.

Voluptatis alii primum appetitum putant et primam 7
depulsionem doloris. vacuitatem doloris alii censent primum ascitam et primum declinatum dolorem. ab 18
iis alii, quae prima secundum naturam nominant, proficiscuntur, in quibus numerant incolumitatem conser-

---

1 quodque **BE** quid **R** quidque **N** quicque **V** 4 carneadia **BENV** 20 *ὁρμήν*] bonū **R** 25 et quid ultimum **BE** 31 ascitam *cod. Glogav., Mdv.;* ascitum **RV** as|scitum **N** assertum **BE** 32 iis *Lamb.*[2], *Mdv.;* his

vationemque omnium partium, valitudinem, sensus integros, doloris vacuitatem, viris, pulchritudinem, cetera generis eiusdem, quorum similia sunt prima in animis quasi virtutum igniculi et semina. Ex his tribus cum unum aliquid sit, quo primum natura moveatur vel ad appetendum vel ad repellendum, nec quicquam omnino praeter haec tria possit esse, necesse est omnino officium aut fugiendi aut sequendi ad eorum aliquid referri, ut illa prudentia, quam artem vitae esse diximus, in earum trium rerum aliqua versetur,
19 a qua totius vitae ducat exordium. ex eo autem, quod statuerit esse, quo primum natura moveatur, existet recti etiam ratio atque honesti, quae cum uno aliquo ex tribus illis congruere possit, ut aut id honestum sit, facere omnia [aut] voluptatis causa, etiam si eam non consequare, aut non dolendi, etiam si id assequi nequeas, aut eorum, quae secundum naturam sunt, adipiscendi, etiam si nihil consequare. ita fit ut, quanta differentia est in principiis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorumque dissimilitudo. alii rursum isdem a principiis omne officium referent aut ad voluptatem aut ad non dolendum aut
20 ad prima illa secundum naturam optinenda. expositis iam igitur sex de summo bono sententiis trium proximarum hi principes: voluptatis Aristippus, non dolendi Hieronymus, fruendi rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus, Carneades non ille quidem auctor, sed defensor disserendi causa fuit. superiores tres erant, quae esse possent, quarum est una sola defensa, eaque vehementer. nam voluptatis causa facere omnia, cum, etiamsi nihil consequamur,

---

3 prima *om.* R 5 aliquid *Wes.* aliquod primum *dett.* prima BE primo RNV 6 ad *(prius) om.* BERN 9 aliquod BE 13 aliquo uno BE 14 possit. $\overset{e}{\text{u}}$ aut non dolendi ita sit ut quanta *(v. 19)* R *rell. om.* 15 *secl. Mdv.* 16 etiam N² *in ras.*, aut BEV 18 ita N² aut non dolendi ita R *(cf. ad v. 14)*, N¹V; aut nichil dolendi ita BE

tamen ipsum illud consilium ita faciendi per se expetendum et honestum et solum bonum sit, nemo dixit. ne vitationem quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expetendis putavit, nisi etiam evitare posset. at vero facere omnia, ut adipiscamur, quae secundum naturam sint, etiam si ea non assequamur, id esse et honestum et solum per se expetendum et solum bonum Stoici dicunt.

Sex igitur hae sunt simplices de summo bonorum 8 21 malorumque sententiae, duae sine patrono, quattuor defensae. iunctae autem et duplices expositiones summi boni tres omnino fuerunt, nec vero plures, si penitus rerum naturam videas, esse potuerunt. nam aut voluptas adiungi potest ad honestatem, ut Calliphonti Dinomachoque placuit, aut doloris vacuitas, ut Diodoro, aut prima naturae, ut antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos nominavimus. sed quoniam non possunt omnia simul dici, haec in praesentia nota esse debebunt, voluptatem semovendam esse, quando ad maiora quaedam, ut iam apparebit, nati sumus. de vacuitate doloris eadem fere dici solent, quae de voluptate. [Quando igitur et de voluptate cum Torquato et de honestate, in qua una omne bonum poneretur, cum Catone est disputatum, primum, quae contra voluptatem dicta sunt, eadem fere cadunt contra vacuitatem doloris.] nec vero alia 22 sunt quaerenda contra Carneadeam illam sententiam. quocumque enim modo summum bonum sic exponitur, ut id vacet honestate, nec officia nec virtutes in ea ratione nec amicitiae constare possunt. coniunctio autem cum honestate vel voluptatis vel non dolendi id ipsum honestum, quod amplecti vult, id efficit turpe.

---

4 nisi *Urs.* ne si 6 sunt **BE** 9 hee **E**, ħ (= haec) **R** summo **BERNV** summa *dett.* 10 quatuor defense quatuor **BE** 17 nominavimus **BER** *(cf. p. 158, 30 sqq.)* nominamus **NV** quoniam] quō **R** 22—26 *secl. Nissenius (sec. Gz.); cf. Muret. var. lect. 14, 20* 32 id (*post* vult) *om.* **RNV**

ad eas enim res referre, quae agas, quarum una, si quis malo careat, in summo eum bono dicat esse, altera versetur in levissima parte naturae, obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam inquinantis. Restant Stoici, qui cum a Peripateticis et Academicis omnia transtulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. hos contra singulos dici est melius. sed
23 nunc, quod agimus; de illis, cum volemus. Democriti autem securitas, quae est animi tamquam tranquillitas, quam appellant εὐθυμίαν, eo separanda fuit ab hac disputatione, quia [ista animi tranquillitas] ea ipsa est beata vita; quaerimus autem, non quae sit, sed unde sit. Iam explosae eiectaeque sententiae Pyrrhonis, Aristonis, Erilli quod in hunc orbem, quem circumscripsimus, incidere non possunt, adhibendae omnino non fuerunt. nam cum omnis haec quaestio de finibus et quasi de extremis bonorum et malorum ab eo proficiscatur, quod diximus naturae esse aptum et accommodatum, quodque ipsum per se primum appetatur, hoc totum et ii tollunt, qui in rebus iis, in quibus nihil [quod non] aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam causam, cur aliud alii anteponatur, nec inter eas res quicquam omnino putant interesse, et Erillus, si ita sensit, nihil esse bonum praeter scientiam, omnem consilii capiendi causam inventionemque officii sustulit. Sic exclusis sententiis reliquorum cum praeterea nulla esse possit, haec antiquorum valeat necesse est. ergo instituto veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium.

9
24 Omne animal se ipsum diligit ac, simul et ortum est, id agit, se ut conservet, quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datur, se

---

8 quod] quid BE quiď (= quidem) R 9 tamquam (tanquā R) tranquillitas RN tranquillitas tamquam BE tranquillitas (*om.* tamquam) V 11 *secl. Se.* est ipsa BE 12, 13 sit *(utroque loco) dett.* sint 18 diximus] *p. 163, 16 sqq.* 21 *del. Lamb.* 23 quicquam] quitquid BE 28 ergo] igitur BE 31 ut se BE

ut conservet atque ita sit affectum, ut optime secundum naturam affectum esse possit. hanc initio institutionem confusam habet et incertam, ut tantum modo se tueatur, qualecumque sit, sed nec quid sit nec quid possit nec quid ipsius natura sit intellegit. cum autem processit paulum et quatenus quicquid se attingat ad seque pertineat perspicere coepit, tum sensim incipit progredi seseque agnoscere et intellegere quam ob causam habeat eum, quem diximus, animi appetitum coeptatque et ea, quae naturae sentit apta, appetere et propulsare contraria. ergo omni animali illud, quod appetit, positum est in eo, quod naturae est accommodatum. ita finis bonorum existit secundum naturam vivere sic affectum, ut optime affici possit ad naturamque accommodatissime. 25
Quoniam autem sua cuiusque animantis natura est, necesse est finem quoque omnium hunc esse, ut natura expleatur — nihil enim prohibet quaedam esse et inter se animalibus reliquis et cum bestiis homini communia, quoniam omnium est natura communis —, sed extrema illa et summa, quae quaerimus, inter animalium genera distincta et dispertita sint et sua cuique propria et ad id apta, quod cuiusque natura desideret. 26
quare cum dicimus omnibus animalibus extremum esse secundum naturam vivere, non ita accipiendum est, quasi dicamus unum esse omnium extremum, sed ut omnium artium recte dici potest commune esse, ut in aliqua scientia versentur, scientiam autem suam cuiusque artis esse, sic commune animalium omnium secundum naturam vivere, sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit e natura, aliud bovi, aliud homini. et tamen in omnibus est summa

---

9 ob N^2 ad habeat *Lamb.* habet 13 nature V natura (*etiam* B) 15 que ER et NV *om.* B Quoniam] Qūō R 22 sunt RNV 24 desiderat RNV 32 est V *om.* BERN '*Vellem in transitu ab infinita oratione ad finitam scriberetur:* summa communis est et quidem *cet.*' *Mdv.*

communis, et quidem non solum in animalibus, sed etiam in rebus omnibus iis, quas natura alit, auget, tuetur, in quibus videmus ea, quae gignuntur e terra, multa quodam modo efficere ipsa sibi per se, quae ad vivendum crescendumque valeant, ut ⟨in⟩ suo genere perveniant ad extremum; ut iam liceat una comprehensione omnia complecti non dubitantemque dicere omnem naturam esse servatricem sui idque habere propositum quasi finem et extremum, se ut custodiat quam in optimo sui generis statu; ut necesse sit omnium rerum, quae natura vigeant, similem esse finem, non eundem. ex quo intellegi debet homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vivere, quod ita interpretemur: vivere ex hominis natura
27 undique perfecta et nihil requirente. haec igitur nobis explicanda sunt, sed si enodatius, vos ignoscetis. huius enim aetati [et huic] nunc haec primum fortasse audientis servire debemus.

Ita prorsus, inquam; etsi ea quidem, quae adhuc dixisti, quamvis ad aetatem recte isto modo dicerentur.

10 Exposita igitur, inquit, terminatione rerum expetendarum cur ista se res ita habeat, ut dixi, deinceps demonstrandum est. quam ob rem ordiamur ab eo, quod primum posui, quod idem reapse primum est, ut intellegamus omne animal se ipsum diligere. quod quamquam dubitationem non habet — est enim infixum in ipsa natura comprehenditur⟨que⟩ suis cuiusque sensibus sic, ut, contra si quis dicere velit, non audiatur —, tamen, ne quid praetermittamus, ra-

---

5 ut (*ante* suo) *Bentl.* et 'in suo genere *scribendum videtur*' *C. F. W. Mue. in adn. crit.* 8 conservatricem R 15 haec igitur ... aetati *Non. p. 15* 16 ignoscetis cuius aetatis *Non.* 17 *secl. Mdv.* haec primum R primum hoc (*ante* primum *ras., in qua cognosc.* h) N[2] hic primum BE hoc primum V 18 audientis *Mdv.* audienti (audiendi E) 21 inquit *om.* BE 24 reapse] re ab se 25 diligere N[2]V diligi BERN[1] 27 *add. Crat.* natura ac comprehenditur suis *Alanus*

tiones quoque, cur hoc ita sit, afferendas puto. etsi qui 28
potest intellegi aut cogitari esse aliquod animal, quod se oderit? res enim concurrent contrariae. nam cum appetitus ille animi aliquid ad se trahere coeperit consulto, quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus, cum id sua causa faciet, et oderit se et simul diliget, quod fieri non potest. necesseque est, si quis sibi ipsi inimicus est, eum quae bona sunt mala putare, bona contra quae mala, et quae appetenda fugere, quae fugienda appetere, quae sine dubio vitae est eversio. neque enim, si non nulli reperiuntur, qui aut laqueos aut alia exitia quaerant aut ut ille apud Terentium, qui 'decrevit tantisper se minus iniuriae suo nato facere', ut ait ipse, 'dum fiat miser', inimicus ipse sibi putandus est. sed alii dolore moventur, alii cupiditate, 29
iracundia etiam multi efferuntur et, cum in mala scientes inruunt, tum se optime sibi consulere arbitrantur. itaque dicunt nec dubitant: 'mihi sic usus est, tibi ut opus est facto, fac'. et qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctes torqueri vellent, nec vero sese ipsi accusarent ob eam causam, quod se male suis rebus consuluisse dicerent. eorum enim est haec querela, qui sibi cari sunt seseque diligunt. quare, quotienscumque dicetur male quis de se mereri sibique esse inimicus atque hostis, vitam denique fugere, intellegatur aliquam subesse eius modi causam, ut ex eo ipso intellegi possit sibi quemque esse carum. Nec 30
vero id satis est, neminem esse, qui ipse se oderit, sed illud quoque intellegendum est, neminem esse, qui,

---

1 qui *edd.* quid 3 occurrent R 7 necesseque est BE necesse ēq; (= estque) R necesse est eque N^1V necesse est quidem N^2 ipsi sibi BE 9 fugere et que BEV 10 appetere *dett.* petere est *Mdv.* sunt 12 aut [ut] *Mdv.* 12 Terentium *Heautontim. I 1, 95 (147):* Decrevi tantisper me minus iniuriae, Chremes, meo gnato facere, dum fiam miser. 13 tantisper *dett.* tantum per (tantum s per N^2) 18 est usus BE 19 Et qui RV Equi BE et qui (et *ab alt. m. in ras. add.*) N 25 inimicus esse BE 28 est *om.* BE

quo modo se habeat, nihil sua censeat interesse. tolletur enim appetitus animi, si, ut in iis rebus, inter quas nihil interest, neutram in partem propensiores sumus, item in nobismet ipsis quem ad modum affecti simus nihil nostra arbitrabimur interesse.

11 Atque etiam illud si qui dicere velit, perabsurdum sit, ita diligi a sese quemque, ut ea vis diligendi ad aliam rem quampiam referatur, non ad eum ipsum, qui sese diligat. hoc cum in amicitiis, cum in officiis, cum in virtutibus dicitur, quomodocumque dicitur, intellegi tamen quid dicatur potest, in nobismet autem ipsis ⟨ne⟩ intellegi quidem, ⟨ut⟩ propter aliam quampiam rem, verbi gratia propter voluptatem, nos amemus; propter nos enim illam, non propter eam nosmet ipsos diligimus.

31 Quamquam quid est, quod magis perspicuum sit, ⟨quam⟩ non modo carum sibi quemque, verum etiam vehementer carum esse? quis est enim aut quotus quisque, cui, mors cum adpropinquet, non 'refugiat tímido sanguen átque exalbescát metu'? etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturae tam valde perhorrescere — quod item est reprehendendum in dolore —, sed quia fere sic afficiuntur omnes, satis argumenti est ab interitu naturam abhorrere; idque quo magis quidam ita faciunt, ut iure etiam reprehendantur, hoc magis intellegendum est haec ipsa nimia in quibusdam futura non fuisse, nisi quaedam essent modica natura. nec vero dico eorum metum mortis, qui, quia privari se vitae bonis arbitrentur, aut quia quasdam post mortem formidines extimescant, aut si

---

3 sumus *Lamb.* simus 4 simus B sumus 5 arbitramur RNV 6 qui *Bai.* quid BERN^1 quis N^{2}V 8 ipsum V ipse 10 quoquomodocumque BE 11 ipsis autem BE ipsis autem ipsis R ne *et* ut *add. A. Man.* (intelligi ne quidem ut N^2) 17 *add. cod. Glogav., P. Man.* 18 quis est ... metu *Non. p. 224* 19 quisque est cui *Non.* adpr. *Non.* appr. fugiat *Non.* 20 timido sanguen *Non.* timidos anguis BERN^1 timido sanguis N^{2}V 27 modica natura essent BE

metuant, ne cum dolore moriantur, idcirco mortem fugiant; in parvis enim saepe, qui nihil eorum cogitant, si quando iis ludentes minamur praecipitaturos alicunde, extimescunt. quin etiam 'ferae', inquit Pacuvius, 'quíbus abest ad praécavendum intél-legendi astútia', iniecto terrore mortis 'horrescunt'. quis autem de ipso sapiente aliter existimat, quin, 32 etiam cum decreverit esse moriendum, tamen discessu a suis atque ipsa relinquenda luce moveatur? maxime autem in hoc quidem genere vis est perspicua naturae, cum et mendicitatem multi perpetiantur, ut vivant, et angantur adpropinquatione mortis confecti homines senectute et ea perferant, quae Philoctetam videmus in fabulis. qui cum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio, 'sagittarum ⟨ictu⟩ configebat tardus celeres, stans volantis', ut apud Accium est, pennárumque contextu corpori tegumenta faciebat. De hominum genere aut omnino de anima- 33 lium loquor, cum arborum et stirpium eadem paene natura sit? sive enim, ut doctissimis viris visum est, maior aliqua causa atque divinior hanc vim ingenuit, sive hoc ita fit fortuito, videmus ea, quae terra gignit, corticibus et radicibus valida servari, quod contingit animalibus sensuum distributione et quadam compactione membrorum. Qua quidem de re quamquam assentior iis, qui haec omnia regi natura putant, quae si natura neglegat, ipsa esse non possit, tamen concedo, ut, qui de hoc dissentiunt, existiment, quod velint, ac vel hoc intellegant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me; nihil enim hoc differt. nam prius a se poterit quisque discedere quam appetitum earum rerum, quae sibi conducant, amittere. iure igitur gravissimi philosophi initium summi boni a natura petiverunt et illum appetitum

---

4 alicunde *edd.* aliunde 6 astutia N² V astutias 15 sagittarum *om.* B E ictu *add. Se.* 17 accium R actium 22 fortuitu B E R videmus N² videamus 29 quando *dett.* quid B E quā R qūa N V

rerum ad naturam accommodatarum ingeneratum putaverunt omnibus, quia continentur ea commendatione naturae, qua se ipsi diligunt.

12 34 Deinceps videndum est, quoniam satis apertum est sibi quemque natura esse carum, quae sit hominis natura. id est enim, de quo quaerimus. atqui perspicuum est hominem e corpore animoque constare, cum primae sint animi partes, secundae corporis. deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus, ut excellat aliis, animumque ita constitutum, ut et sensibus instructus sit et habeat praestantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in qua sit mirabilis quaedam vis rationis et cognitionis et scientiae virtutumque omnium. iam quae corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi partibus comparandam et cognitionem habent faciliorem. itaque ab his ordiamur.

35 Corporis igitur nostri partes totaque figura et forma et statura quam apta ad naturam sit, apparet, neque est dubium, quin frons, oculi, aures et reliquae partes quales propriae sint hominis intellegatur. sed certe opus est ea valere et vigere et naturales motus usus-que habere, ut nec absit quid eorum nec aegrum debilitatumve sit; id enim natura desiderat. est autem etiam actio quaedam corporis, quae motus et status naturae congruentis tenet; in quibus si peccetur distortione et depravatione quadam aut motu statuve deformi, ut si aut manibus ingrediatur quis aut non ante, sed retro, fugere plane se ipse et hominem ex homine exuens naturam odisse videatur. quam ob rem etiam sessiones quaedam et flexi fractique motus, quales protervorum hominum aut mollium esse solent, contra naturam sunt, ut, etiamsi animi vitio id eveniat,

---

2 quia *Dav.* qui 10 aliis ... constitutum *om.* E que *om.* B 14 iam (*'aptius scriberetur:* iam quae *cet.'*) *Mdv.* nam 20 sint *Lamb. (in curis secundis);* sunt 26 aut] ac BE 28 ex homine exuens RN²V exuens (*om.* ex homine) N¹ exuens ex homine BE

tamen in corpore immutari hominis natura videatur. itaque e contrario moderati aequabilesque habitus, 36
affectiones ususque corporis apti esse ad naturam videntur.

Iam vero animus non esse solum, sed etiam cuiusdam modi debet esse, ut et omnis partis suas habeat incolumis et de virtutibus nulla desit. atque in sensibus est sua cuiusque virtus, ut ne quid impediat quo minus suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeriter expediteque percipiendis, quae subiectae sunt sensibus. animi autem et eius animi partis, quae 13
princeps est, quaeque mens nominatur, plures sunt virtutes, sed duo prima genera, unum earum, quae ingenerantur suapte natura appellanturque non voluntariae, alterum autem earum, quae in voluntate positae magis proprio nomine appellari solent, quarum est excellens in animorum laude praestantia. prioris generis est docilitas, memoria; quae fere omnia appellantur uno ingenii nomine, easque virtutes qui habent, ingeniosi vocantur. alterum autem genus est magnarum verarumque virtutum, quas appellamus voluntarias, ut prudentiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam et reliquas eiusdem generis.

Et summatim quidem haec erant de corpore animoque dicenda, quibus quasi informatum est quid hominis natura postulet. ex quo perspicuum est, quo- 37
niam ipsi a nobis diligamur omniaque et in animo et in corpore perfecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se et in iis esse ad bene vivendum momenta maxima. nam cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque sui caras esse carioresque, quo perfectiores sint et magis in

---

1 mutari BE 5 cuiusdam modi] cuiusmodi BE 7 atque BE atqui NV at qui R 16 proprio] proprie eo *Dav.* 21 ut N^2 et 23 generis eiusdem BE 25 quid NV quod 27 et in animo et in corpore NV et animo et corpore (in *bis om.*) BE in animo et corpore (*priore* et *et poster.* in *om.*) R

suo genere laudabiles. ea enim vita expetitur, quae sit animi corporisque expleta virtutibus, in eoque summum bonum poni necesse est, quandoquidem id tale esse debet, ut rerum expetendarum sit extremum. quo cognito dubitari non potest, quin, cum ipsi homines sibi sint per se et sua sponte cari, partes quoque et corporis et animi et earum rerum, quae sunt in utriusque motu et statu, sua caritate colantur et
38 per se ipsae appetantur. Quibus expositis facilis est coniectura ea maxime esse expetenda ex nostris, quae plurimum habent dignitatis, ut optimae cuiusque partis, quae per se expetatur, virtus sit expetenda maxime. ita fiet, ut animi virtus corporis virtuti anteponatur animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariae, quae quidem proprie virtutes appellantur multumque excellunt, propterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine divinius. etenim omnium rerum, quas et creat natura et tuetur, quae aut sine animo sunt aut ⟨non⟩ multo secus, earum summum bonum in corpore est, ut non inscite illud dictum videatur in sue, animum illi pecudi datum
14 pro sale, ne putisceret. sunt autem bestiae quaedam, in quibus inest aliquid simile virtutis, ut in leonibus, ut in canibus, in equis, in quibus non corporum solum, ut in suibus, sed etiam animorum aliqua ex parte motus quosdam videmus. in homine autem summa omnis animi est et in animo rationis, ex qua virtus est, quae rationis absolutio definitur, quam etiam atque etiam explicandam putant.

39 Earum etiam rerum, quas terra gignit, educatio quaedam et perfectio est non dissimilis animantium.

---

8 sua caritate V sua e caritate R sua ecaritate BEN 11 habent] habeant *Ern.* 19 sine animo sunt aut *om.* R sunt *Ern.* sint non *add. A. Man.* earum *edd.* eorum 20 non inscite ... putisceret *Non. p. 161* 22 putisceret *Non.* putresceret 23 aliquod BER leonibus ut in canibus in equis BEN[1] leonibus in canibus in equis RV leonibus ut in canibus ut in equis N[2]

itaque et 'vivere' vitem et 'mori' dicimus arboremque et 'novellam' et 'vetulam' et 'vigere' et 'senescere'. ex quo non est alienum, ut animantibus, sic illis et apta quaedam ad naturam putare et aliena earumque augendarum et alendarum quandam cultricem esse, quae sit scientia atque ars agricolarum, quae circumcidat, amputet, erigat, extollat, adminiculet, ut, quo natura ferat, eo possint ire, ut ipsae vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendasque esse fateantur. et nunc quidem quod eam tuetur, ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus; in ipsa enim parum magna vis inest, ut quam optime se habere possit, si nulla cultura adhibeatur. at vero si ad vitem 40 sensus accesserit, ut appetitum quendam habeat et per se ipsa moveatur, quid facturam putas? an ea, quae per vinitorem antea consequebatur, per se ipsa curabit? sed videsne accessuram ei curam, ut sensus quoque suos eorumque omnem appetitum et si qua sint adiuncta ei membra tueatur? sic ad illa, quae semper habuit, iunget ea, quae postea accesserint, nec eundem finem habebit, quem cultor eius habebat, sed volet secundum eam naturam, quae postea ei adiuncta erit, vivere. ita similis erit ei finis boni, atque antea fuerat, neque idem tamen; non enim iam stirpis bonum quaeret, sed animalis. quid, si non sensus modo ei sit datus, verum etiam animus hominis? non necesse est et illa pristina manere, ut

---

2 vetulam dicimus **BE** 3 animalibus **BE** 4 putare et **BE** aptare et **R** amputare et **NV** 6 circumcidat *dett.* circumcidet **R** circumdat **BEN**^{1} circumdet **N**^{2}**V** 8 possint *Dav.* possit 9 possint *A. Man.* possent 11 id *om.* **BE** 15 ipsa *Crat.* ipsam 16 ante **BE** ipsa *Crat.* ipsam 23 erit *(priore loco) C. F. W. Mue.* sit ei *Bentl., Gz.;* et 25 quod si **R** (Quod), **NV** 25 modo sensus non ei **BE** non sensus ei modo **R** 26 datus sit **BE** eciam animus hominis **N**^{2}**V** etiam animus (animūs **R**) est animus hominis **RN**^{1} animus est etiam animus hominis **BE** etiam animus, et animus hominis *Vict.* 27 ut tuenda sint, et *Or.* ut tuendas. Inter **RN**^{1} ad tuendas inter **BE** ut tuenda Inter **N**^{2}**V**

tuenda sint, et haec multo esse cariora, quae accesserint, animique optimam quamque partem carissimam, in eaque expletione naturae summi boni finem consistere, cum longe multumque praestet mens atque ratio? sic, quod est extremum omnium appetendorum atque ductum a prima commendatione naturae, multis gradibus adscendit, ut ad summum perveniret, quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta.

15 41 Cum igitur ea sit, quam exposui, forma naturae, si, ut initio dixi, simul atque ortus esset, se quisque cognosceret iudicareque posset quae vis et totius esset naturae et partium singularum, continuo videret quid esset hoc, quod quaerimus, omnium rerum, quas expetimus, summum et ultimum nec ulla in re peccare posset. nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est nec perspici nec cognosci potest. progredientibus autem aetatibus sensim tardeve potius quasi nosmet ipsos cognoscimus. itaque prima illa commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est, primusque appetitus ille animi tantum agit, ut salvi atque integri esse possimus. cum autem dispicere coepimus et sentire quid simus et quid ⟨ab⟩ animantibus ceteris differamus, tum ea sequi incipi-
42 mus, ad quae nati sumus. quam similitudinem videmus in bestiis, quae primo, in quo loco natae sunt, ex eo se non commovent, deinde suo quaeque appetitu movetur. serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare

---

3 expletione] explanatione R 5 sic, quod est *Se.* sitque BERN[1]V sicque N[2] Sic extitit *Mdv. Librarius archetypi pro* ꝙ ē *legit* que 6 ductum (uc *ab alt. m. in ras.*) N doctum commendatione *Lamb.* commutatione BE commutate V comunitate R cõitate N 23 dispicere NV despicere BER cepimus RNV ceperimus BE *add. ed. Veneta 1494* 27 movetur] moventur NV 28 serpere ... ducem *Non. p. 145* nare] natare *Non.* anaticulas V aneticulas BERN anaticulos *Non.* volare *Non.*

merulas, cornibus uti videmus boves, nepas aculeis, suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem. quae similitudo in genere etiam humano apparet. parvi enim primo ortu sic iacent, tamquam omnino sine animo sint. cum autem paulum firmitatis accessit, et animo utuntur et sensibus conitunturque, ut sese erigant, et manibus utuntur et eos agnoscunt, a quibus educantur. deinde aequalibus delectantur libenterque se cum iis congregant dantque se ad ludendum fabellarumque auditione ducuntur deque eo, quod ipsis superat, aliis gratificari volunt animadvertuntque ea, quae domi fiunt, curiosius incipiuntque commentari aliquid et discere et eorum, quos vident, volunt non ignorare nomina, quibusque rebus cum aequalibus decertant, si vicerunt, efferunt se laetitia, victi debilitantur animosque demittunt. quorum sine causa fieri nihil putandum est. est enim natura sic 43
generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur, ob eamque causam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur; sunt enim prima elementa naturae, quibus auctis virtutis quasi germen efficitur. nam cum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid et diligendi aliquos et liberalitatis et referendae gratiae principia in nobis contineremus atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem aptos animos haberemus a contrariisque rebus alienos, non sine causa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam quasi deum ducem subsequens ad naturae perveniat extremum. nam, ut saepe iam dixi, in infirma aetate inbecillaque mente vis naturae quasi per caliginem cernitur; cum autem

---

1 videamus boves *Non.* boves videmus **BE** nepas **RN**[1] *Non.* nespas *vel* vespas **V** vespas **BEN**[2] 7 sese ut **BE** utuntur *ed. Iuntina* utantur 13 et discere] facere **R** 15 vicerunt *Mdv.* vicerint **BENV** dicerint **R** 16 que *om.* **BEN** 22 auctis] actis **R** germen *I. F. Gronov.* carmen

progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturae vim, sed ita, ut progredi possit longius, per se sit tantum inchoata.

16
44 Intrandum est igitur in rerum naturam et penitus quid ea postulet pervidendum; aliter enim nosmet ipsos nosse non possumus. quod praeceptum quia maius erat, quam ut ab homine videretur, idcirco assignatum est deo. iubet igitur nos Pythius Apollo noscere nosmet ipsos. cognitio autem haec est una nostri, ut vim corporis animique norimus sequamurque eam vitam, quae rebus iis ipsis perfruatur. quoniam autem is animi appetitus a principio fuit, ut ea, quae dixi, quam perfectissima natura haberemus, confitendum est, cum id adepti simus, quod appetitum sit, in eo quasi in ultimo consistere naturam, atque id esse summum bonum; quod certe universum sua sponte ipsum expeti et propter se necesse est, quoniam ante demonstratum est etiam singulas eius partes esse
45 per se expetendas. In enumerandis autem corporis commodis si quis praetermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus ea quaestio differatur. utrum enim sit voluptas in iis rebus, quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit ad id, quod agimus, nihil interest. si enim, ut mihi quidem videtur, non explet bona naturae voluptas, iure praetermissa est; sin autem est in ea, quod quidam volunt, nihil impedit hanc nostram comprehensionem summi boni. quae enim constituta sunt prima naturae, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquod accesserit commo-

---

1 ille quidem *Mdv.* quid ille **BE** quidem ille **RNV** 3 tantum *Mdv.* tamen 4 igitur est **BE** 10 nostri, ut vim corporis *Mdv.* nostri ut corporis **BER** vim ut nostri corporis (vim *in ras.*, nostri *ab alt. m. superscr.*) **N** ut vim nostri corporis **V** 11 rebus iis (hys) **BE** rebus (*pro* reb; us = rebus iis) **RNV** ipsis *om.* **BE** *(vi corporis animique opponuntur res eae ipsae cf. p. 179, 7 sq.)* 15 in (*post* quasi) *om.* **NV** 26 autem *om.* **RNV** quidem **BER**

dum corporis neque eam constitutionem summi boni, quae est proposita, mutaverit.

17 46 Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est, ut ea duceretur omnis a prima commendatione naturae. nunc autem aliud iam argumentandi sequamur genus, ut non solum quia nos diligamus, sed quia cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua quaeque vis sit, idcirco in his rebus summe nostra sponte moveamur. atque ut a corpore ordiar, videsne ut, si quae in membris prava aut debilitata aut inminuta sint, occultent homines? ut etiam contendant et elaborent, si efficere possint, ut aut non appareat corporis vitium aut quam minimum appareat? multosque etiam dolores curationis causa perferant, ut, si ipse usus membrorum non modo non maior, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur? etenim, cum omnes natura totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem, sed propter ipsos, necesse est eius etiam partis propter se expeti, quod universum propter se expetatur. Quid? in motu 47 et in statu corporis nihil inest, quod animadvertendum esse ipsa natura iudicet? quem ad modum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit? nihilne est in his rebus, quod dignum libero aut indignum esse ducamus? nonne odio multos dignos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturae legem et modum contempsisse? et quoniam haec deducuntur de corpore, quid est cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expetenda ducatur? nam si pravitatem inminutionemque corporis propter se fugiendam putamus, cur non etiam, ac fortasse magis, propter se formae dignitatem sequamur? et

---

8 summe *M. Brutus apud Dav.;* summa 9 ut si *dett.* si 17 omnis BERN 20 quid in RNV quod in BE 21 et] etiam BE 28 ducuntur NV 31 fugienda BER etiam ac N[2] iam et hanc BE etiam (eciam V) hac RV etiam hanc N[1]

si turpitudinem fugimus in statu et motu corporis, quid est cur pulchritudinem non sequamur? atque etiam valitudinem, vires, vacuitatem doloris non propter utilitatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus vult, hunc statum corporis per se ipsum expetit, qui est maxime e natura, quae tota perturbatur, si aut aegrum corpus est aut dolet aut caret viribus.

18 48 Videamus animi partes, quarum est conspectus illustrior; quae quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturae. tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. videmusne ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi recurrant? ut aliquid scire se gaudeant? ut id aliis narrare gestiant? ut pompa, ludis atque eius modi spectaculis teneantur ob eamque rem vel famem et sitim perferant? quid vero? qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valitudinis nec rei familiaris habere rationem omniaque perpeti ipsa cognitione et scientia captos et cum maximis curis et laboribus compensare eam, quam ex discendo capiant, voluptatem? ⟨ut⟩
49 mihi quidem Homerus huius modi quiddam vidisse videatur in iis, quae de Sirenum cantibus finxerit. neque enim vocum suavitate videntur aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profiteban-

---

1 fugimus *P. Man.* fugiamus 8 corpus V opus 12 inditia nature N iudicia natura BE iudicia nature RV 17 ut pulsi *P. Man.* aut pulsi (*etiam* B) recurrant ut aliquid *cod. Morel.* recurrentur aliquid R recurrant aliquid BEV recurrerentur aliquid *(ut vid.)* N^{1} recurrerent et aliquid N^{2} scire se *etiam* R 21 ingeniis BER 25 *add. Se.* 27 videatur BER videtur N *om.* V finxerit $RN^{1}V$ finxerint BE finxerat N^{2}

tur, ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent. ita enim invitant Ulixem — nam verti, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum —:

O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixes,
Auribus ut nostros possis agnoscere cantus!
Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
Quin prius adstiterit vocum dulcedine captus,
Post variis avido satiatus pectore musis
Doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
Omniaque e latis rerum vestigia terris.

Vidit Homerus probari fabulam non posse, si cantiunculis tantus irretitus vir teneretur; scientiam pollicentur, quam non erat mirum sapientiae cupido patria esse cariorem.

Atque omnia quidem scire, cuiuscumque modi sint, cupere curiosorum, duci vero maiorum rerum contemplatione ad cupiditatem scientiae summorum virorum est putandum. 19 50 quem enim ardorem studii censetis fuisse in Archimede, qui dum in pulvere quaedam describit attentius, ne patriam ⟨quidem⟩ captam esse senserit? quantum Aristoxeni ingenium consumptum videmus in musicis? quo studio Aristophanem putamus aetatem in litteris duxisse? quid de Pythagora? quid de Platone aut de Democrito loquar? a quibus propter discendi cupiditatem videmus ultimas terras esse peragratas. quae qui non vident, nihil umquam magnum ac cognitione dignum amaverunt.

Atque hoc loco, qui propter animi voluptates coli dicunt ea studia, quae dixi, non intellegunt idcirco

---

4 quin N² qui 13 rerum *Marsus* regum 16 patria esse (pat[1]a ėė, [1] *et in ras.* a ėė *ab alt. m.*) N patrie V patria BER 23 *add. ed. princ. Roman. (sec. Mdv. sil.)* 27 aut democrito (de mocrito V) RNV 30 magnum ac *Brem.* magna

esse ea propter se expetenda, quod nulla utilitate
obiecta delectentur animi atque ipsa scientia, etiamsi
51 incommodatura sit, gaudeant. Sed quid attinet de
rebus tam apertis plura requirere? ipsi enim quaera-
mus a nobis stellarum motus contemplationesque
rerum caelestium eorumque omnium, quae naturae
obscuritate occultantur, cognitiones quem ad modum
nos moveant, et quid historia delectet, quam solemus
persequi usque ad extremum, ⟨cum⟩ praetermissa re-
petimus, inchoata persequimur. nec vero sum nescius
52 esse utilitatem in historia, non modo voluptatem. quid,
cum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla elici potest,
cum voluptate legimus? quid, cum volumus nomina
eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, parentes,
patriam, multa praeterea minime necessaria? quid,
quod homines infima fortuna, nulla spe rerum geren-
darum, opifices denique delectantur historia? maxime-
que eos videre possumus res gestas audire et legere
velle, qui a spe gerendi absunt confecti senectute.
quocirca intellegi necesse est in ipsis rebus, quae
discuntur et cognoscuntur, invitamenta inesse, quibus
53 ad discendum cognoscendumque moveamur. Ac ve-
teres quidem philosophi in beatorum insulis fingunt
qualis futura sit vita sapientium, quos cura omni
liberatos, nullum necessarium vitae cultum aut pa-
ratum requirentis, nihil aliud esse acturos putant, nisi
ut omne tempus inquirendo ac discendo in naturae
cognitione consumant. Nos autem non solum beatae
vitae istam esse oblectationem videmus, sed etiam le-

---

5 a] e RNV 7 cognitiones quem ad modum N[2] cognitionesque admodum 9 *add. Se.* 12 elici *dett.* dici BERN duci V 14 gesserunt R 16 infirma BE 17 delectentur RNV 18 que *om.* R 21 invita—menta *(lineola et* ta *posterius ab alt. m. scr.,* ta *in ras.)* N invita mente BE invita|et mente R in vita mentem V 24 futura *Clericus (ad Aeschinis Axioch. 17);* natura 25 aut apparatum *Lamb.* 26 esse *om.* BE 27 inq̃rendo E in querendo RV inquerendo N

vamentum miseriarum. itaque multi, cum in potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodia, multi in exilio dolorem suum doctrinae studiis levaverunt. princeps huius civitatis Phalereus Demetrius 54 cum patria pulsus esset iniuria, ad Ptolomaeum se regem Alexandream contulit. qui cum in hac ipsa philosophia, ad quam te hortamur, excelleret Theophrastique esset auditor, multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit non ad usum aliquem suum, quo erat orbatus, sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. equidem e Cn. Aufidio, praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe audiebam, cum se lucis magis quam utilitatis desiderio moveri diceret. somnum denique nobis, nisi requietem corporibus et medicinam quandam laboris afferret, contra naturam putaremus datum; aufert enim sensus actionemque tollit omnem. itaque si aut requietem natura non quaereret aut eam posset alia quadam ratione consequi, facile pateremur, qui etiam nunc agendi aliquid discendique causa prope contra naturam vigilias suscipere soleamus.

Sunt autem etiam clariora vel plane perspicua 20 55 minimeque dubitanda indicia naturae, maxime scilicet in homine, sed in omni animali, ut appetat animus aliquid agere semper neque ulla condicione quietem sempiternam possit pati. facile est hoc cernere in primis puerorum aetatulis. quamquam enim vereor, ne nimius in hoc genere videar, tamen omnes veteres philosophi, maxime nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritia facillime se arbitrantur naturae voluntatem posse cognoscere. videmus igitur ut con-

---

1 in *om.* BER 3 levarunt BE 4 phalereus R phalerius BEN phalerus V 6 alexandriam RNV ipsa *om.* BE 9 scripsit *ed. Veneta 1494;* scribit 19 qui N^2 quin 21 soleamus] valeamus R 23 inditia N iudicia 25 agere semper aliquod BE 30 quod RNV qui BE arbitrantur RNV arbitrentur BE voluntatem *Lamb.* voluptatem

quiescere ne infantes quidem possint. cum vero paulum processerunt, lusionibus vel laboriosis delectantur, ut ne verberibus quidem deterreri possint, eaque cupiditas agendi aliquid adolescit una cum aetatibus. itaque, ne si iucundissimis quidem nos somniis usuros putemus, Endymionis somnum nobis velimus dari,
56 idque si accidat, mortis instar putemus. quin etiam inertissimos homines nescio qua singulari segnitia praeditos videmus tamen et corpore et animo moveri semper et, cum re nulla impediantur necessaria, aut alveolum poscere aut quaerere quempiam ludum aut sermonem aliquem requirere, cumque non habeant ingenuas ex doctrina oblectationes, circulos aliquos et sessiunculas consectari. quin ne bestiae quidem, quas delectationis causa concludimus, cum copiosius alantur, quam si essent liberae, facile patiuntur sese contineri motusque solutos et vagos a natura sibi
57 tributos requirunt. itaque ut quisque optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vita, si gerendis negotiis orbatus possit paratissimis vesci voluptatibus. nam aut privatim aliquid gerere malunt aut, qui altiore animo sunt, capessunt rem publicam honoribus imperiisque adipiscendis aut totos se ad studia doctrinae conferunt. qua in vita tantum abest ut voluptates consectentur, etiam curas, sollicitudines, vigilias perferunt optimaque parte hominis, quae in nobis divina ducenda est, ingenii et mentis acie fruuntur nec voluptatem requirentes nec fugientes laborem. nec vero intermittunt aut admirationem earum rerum, quae sunt ab antiquis repertae, aut investigationem novarum. quo studio cum satiari non possint, omnium ceterarum rerum obliti nihil ab-

---

1 cum ... delectantur *Non. p. 211* cum hi vero *Non.* 2 processerunt *Non.* processerint laboriosius *Non.* 5 ne si *edd.* nisi 8 qua] qui BE segnitia *etiam* E 19 si gerendis ... voluptatibus *Non. p. 416* gerendis] gerundis *Non.* 20 possit orbatus *Non.* 32 possint *Ern.* possunt

iectum, nihil humile cogitant; tantaque est vis talibus in studiis, ut eos etiam, qui sibi alios proposuerunt fines bonorum, quos utilitate aut voluptate dirigunt, tamen in rebus quaerendis explicandisque naturis aetates conterere videamus. 21

Ergo hoc quidem apparet, nos ad agendum esse 58 natos. actionum autem genera plura, ut obscurentur etiam minora maioribus, maximae autem sunt primum, ut mihi quidem videtur et iis, quorum nunc in ratione versamur, consideratio cognitioque rerum caelestium et earum, quas a natura occultatas et latentes indagare ratio potest, deinde rerum publicarum administratio aut administrandi scientia, tum prudens, temperata, fortis, iusta ratio reliquaeque virtutes et actiones virtutibus congruentes, quae uno verbo complexi omnia h o n e s t a dicimus; ad quorum et cognitionem et usum iam corroborati natura ipsa praeeunte deducimur. omnium enim rerum principia parva sunt, sed suis progressionibus usa augentur, nec sine causa; in primo enim ortu inest teneritas ac mollitia quaedam, ut nec res videre optimas nec agere possint. virtutis enim beataeque vitae, quae duo maxime expetenda sunt, serius lumen apparet, multo etiam serius, ut plane qualia sint intellegantur. praeclare enim Plato: 'Beatum, cui etiam in senectute contigerit, ut sapientiam verasque opiniones assequi possit!' Quare, quoniam de primis naturae commodis satis dictum est, nunc de maioribus consequentibusque videamus.

Natura igitur corpus quidem hominis sic et genuit 59 et formavit, ut alia in primo ortu perficeret, alia pro-

---

8 minora maioribus] maioribus minoribus **BE** 10 cognitioque **N** cognitione 12 latentes] iacentes **R** 13 scientia, tum] sciendi que (ēdı que *ab alt. m. in ras.*) **N** 14 fortis, iusta *Mdv.* forti si iusta **B E** fortis. Si iusta **R** fortis et iusta (& *in* **N** *ab alt. m. in ras.*) **NV** 20 in primo ... moll. quaedam *Non. p. 495* teneritas **NV** *Non.* temeritas **BER** 21 mollitia **BE** *Non.* mollities **RN** mollicies **V**

grediente aetate fingeret neque sane multum adiumentis externis et adventiciis uteretur. animum autem reliquis rebus ita perfecit, ut corpus; sensibus enim ornavit ad res percipiendas idoneis, ut nihil aut non multum adiumento ullo ad suam confirmationem indigerent; quod autem in homine praestantissimum atque optimum est, id deseruit. etsi dedit talem mentem, quae omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum et quasi instituit docere et induxit in ea, quae inerant, tamquam elementa virtutis. sed virtutem ipsam in-
60 choavit, nihil amplius. itaque nostrum est — quod nostrum dico, artis est — ad ea principia, quae accepimus, consequentia exquirere, quoad sit id, quod volumus, effectum. quod quidem pluris est haud paulo magisque ipsum propter se expetendum quam aut sensus aut corporis ea, quae diximus, quibus tantum praestat mentis excellens perfectio, ut vix cogitari possit quid intersit. itaque omnis honos, omnis admiratio, omne studium ad virtutem et ad eas actiones, quae virtuti sunt consentaneae, refertur, eaque omnia, quae aut ita in animis sunt aut ita geruntur, uno nomine **h o n e s t a** dicuntur. quorum omnium quae sint notitiae, quae quidem significentur rerum vocabulis, quaeque cuiusque vis et natura sit mox videbimus.

22
61 Hoc autem loco tantum explicemus haec honesta, quae dico, praeterquam quod nosmet ipsos diligamus, praeterea suapte natura per se esse expetenda. indicant pueri, in quibus ut in speculis natura cernitur. quanta studia decertantium sunt! quanta ipsa cer-

---

5 indigerent *Brem.* indigeret 12 amplius itaque BE itaque amplius RNV 15 est *Thurot.* (*Revue critique 1870, 1. semestre p. 21*); sunt R sit NV *om.* BE 21 consentanee sunt BE 23 quae *Matthiae (Vermischte Schriften 1833 p. 31 sq.)*; queque 24 quae quidem *Se.* quaeque (queque) BENV que R significent BE 25 cuiusque vis NV cuiusvis BE cuius vis R mox] *p. 189, 20 sqq.* 28 iudicant BER 30 sunt R sint

tamina! ut illi efferuntur laetitia, cum vicerunt! ut pudet victos! ut se accusari nolunt! quam cupiunt laudari! quos illi labores non perferunt, ut aequalium principes sint! quae memoria est in iis bene merentium, quae referendae gratiae cupiditas! atque ea in optima quaque indole maxime apparent, in qua haec honesta, quae intellegimus, a natura tamquam adumbrantur. Sed haec in pueris; expressa vero in iis 62
aetatibus, quae iam confirmatae sunt. quis est tam dissimilis homini, qui non moveatur et offensione turpitudinis et comprobatione honestatis? quis est, qui non oderit libidinosam, protervam adolescentiam? quis contra in illa aetate pudorem, constantiam, etiamsi sua nihil intersit, non tamen diligat? quis Pullum Numitorium Fregellanum, proditorem, quamquam rei publicae nostrae profuit, non odit? quis ⟨suae⟩ urbis conservatorem Codrum, quis Erechthei filias non maxime laudat? cui Tubuli nomen odio non est? quis Aristidem non mortuum diligit? an obliviscimur, quantopere in audiendo in legendoque moveamur, cum pie, cum amice, cum magno animo aliquid factum cognoscimus? Quid loquor de nobis, qui ad laudem 63
et ad decus nati, suscepti, instituti sumus? qui clamores vulgi atque imperitorum excitantur in theatris, cum illa dicuntur: 'Ego sum Orestes', contraque ab altero: 'Immo enimvero ego sum, inquam, Orestes!' cum autem etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi, ambo ergo se una necari cum precantur, quotiens hoc agitur, ecquandone nisi ad-

1 vicerunt *Mdv.* vicerint 6 indole quaque **BE** 8 in pueris expressa. In iis (his) vero **RNV** 16 quis ⟨suae⟩ urbis *RKl.* quis ⟨huius⟩ urbis *Mdv.* 22 loquor **V** loquar 23 et ad] qui ad **BE** 28 se una necari cum precantur *Se.* sunaneganum precamur **BE** sunanegamū precamur **R** una uivere precamur *(ab alt. m. in ras., sub* a u *inferior pars* g *erasae cognosci potest)* **N** negancium una vivere precamur **V** 29 ecquandone *Dav.* et quando ne **BER** et quando|ve $\mathbf{N}^2$ est quando ne **V** *et, ut vid.,* $\mathbf{N}^1$

mirationibus maximis? nemo est igitur, quin hanc affectionem animi probet atque laudet, qua non modo utilitas nulla quaeritur, sed contra utilitatem etiam
64 conservatur fides. Talibus exemplis non fictae solum fabulae, verum etiam historiae refertae sunt, et quidem maxime nostrae. nos enim ad sacra Idaea accipienda optimum virum delegimus, nos tutores misimus regibus, nostri imperatores pro salute patriae sua capita voverunt, nostri consules regem inimicissimum moenibus iam adpropinquantem monuerunt, a veneno ut caveret, nostra in re publica [Lucretia] et quae per vim oblatum stuprum voluntaria morte lueret inventa est et qui interficeret filiam, ne stupraretur. quae quidem omnia et innumerabilia praeterea quis est quin intellegat et eos qui fecerint dignitatis splendore ductos inmemores fuisse utilitatum suarum nosque, cum ea laudemus, nulla alia re nisi honestate duci?

23 Quibus rebus expositis breviter — nec enim sum copiam, quam potui, quia dubitatio in re nulla erat, persecutus — sed his rebus concluditur profecto et virtutes omnes et honestum illud, quod ex iis oritur et
65 in iis haeret, per se esse expetendum. in omni autem honesto, de quo loquimur, nihil est tam illustre nec quod latius pateat quam coniunctio inter homines hominum et quasi quaedam societas et communicatio utilitatum et ipsa caritas generis humani. quae nata a primo satu, quod a procreatoribus nati diliguntur et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sensim foras, cognationibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiis, post vicinitatibus, tum civibus et iis, qui publice socii atque amici sunt, deinde totius com-

---

4 talibus exp. ... refertae *Non. p. '309* 5 verum] sed *Non.* 7 regibus misimus BE (misimus regem municissimum menibus, *rell. om.,* R) 11 *del. Vict.* 13 filiam interficeret BE 14 quin NV qui BER 18 breviter expositis BE 21 ex hijs virtutibus oritur N 22 iis *Mdv.* his R hijs NV illis BE autem] enim BE

plexu gentis humanae. quae animi affectio suum cuique tribuens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis humanae munifice et aeque tuens iustitia dicitur, cui sunt adiunctae pietas, bonitas, liberalitas, benignitas, comitas, quaeque sunt generis eiusdem. atque haec ita iustitiae propria sunt, ut sint virtutum reliquarum communia. nam cum sic hominis natura 66 generata sit, ut habeat quiddam ingenitum quasi civile atque populare, quod Graeci *πολιτικόν* vocant, quicquid aget quaeque virtus, id a communitate et ea, quam exposui, caritate ac societate humana non abhorrebit, vicissimque iustitia, ut ipsa se fundet in ceteras virtutes, sic illas expetet. servari enim iustitia nisi a forti viro, nisi a sapiente non potest. qualis est igitur omnis haec, quam dico, conspiratio consensusque virtutum, tale est illud ipsum honestum, quandoquidem honestum aut ipsa virtus est aut res gesta virtute; quibus rebus vita consentiens virtutibusque respondens recta et honesta et constans et naturae congruens existimari potest. atque haec coniunctio 67 confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam distinguitur. nam cum ita copulatae conexaeque sint, ut omnes omnium participes sint nec alia ab alia possit separari, tamen proprium suum cuiusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in praetermittendis voluptatibus, prudentia in dilectu bonorum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo. quando igitur inest in omni virtute cura quaedam quasi foras spectans aliosque appetens atque complectens, existit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut affines, ut cives, ut omnes denique — quoniam unam societatem hominum esse

---

8 quoddam BE ingenitum BE innatum RN in natum V 11 quam] que RN 12 fundet se BE *in* N *post* fundet *ab alt. m. superscr. est* ·r· (= scilicet) usu 14 forte RNV 18 in rebus R *et* (ī *ab alt. m. superscr.*) N[2] 23 sint (*ante* ut) BE sunt

volumus — propter se expetendi sint. atqui eorum nihil est eius generis, ut sit in fine atque extremo
68 bonorum. ita fit, ut duo genera propter se expetendorum reperiantur, unum, quod est in iis, in quibus completur illud extremum, quae sunt aut animi aut corporis; haec autem, quae sunt extrinsecus, id est quae neque in animo insunt neque in corpore, ut amici, ut parentes, ut liberi, ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem sua sponte cara, sed eodem in genere, quo illa, non sunt. nec vero umquam summum bonum assequi quisquam posset, si omnia illa, quae sunt extra, quamquam expetenda, summo bono continerentur.

24
69 Quo modo igitur, inquies, verum esse poterit omnia referri ad summum bonum, si amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo bono non continentur? Hac videlicet ratione, quod ea, quae externa sunt, iis tuemur officiis, quae oriuntur a suo cuiusque genere virtutis. nam et amici cultus et parentis ei, qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod ita fungi officio in recte factis est, quae sunt orta ⟨a⟩ virtutibus. quae quidem sapientes sequuntur duce natura tanquam videntes; non perfecti autem homines et tamen ingeniis excellentibus praediti excitantur saepe gloria, quae habet speciem honestatis et similitudinem. quodsi ipsam honestatem undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam, penitus viderent, quonam gaudio complerentur, cum tantopere eius adumbrata opinione laetentur?
70 quem enim deditum voluptatibus, quem cupiditatum

---

7 nec in animo **BE** 10 umquam **N** unquam **V** inquam **BER** 11 illa *om.* **BE** 19 ei *Or.* et 21 *add. Lamb.* 22 sapientes sequuntur duce natura tanquam videntes *Se.* sapientes utentes sequuntur duce natura tanquam **BERV** sapientes vírt$^{v}_{\wedge}$tes ('rt$^{v}_{\wedge}$ *ab alt. m. in ras.*) sequuntur duce natura tamquam **N.** '*Latet aliquid huiusmodi:* quae quidem sapientes videntes sequuntur duce natura eam viam' *Mdv.*

incendiis inflammatum in iis potiendis, quae acerrime concupivisset, tanta laetitia perfundi arbitramur, quanta aut superiorem Africanum Hannibale victo aut posteriorem Karthagine eversa? quem Tiberina descensio festo illo die tanto gaudio affecit, quanto L. Paulum, cum regem Persem captum adduceret, eodem flumine invectio?

Age nunc, Luci noster, extrue animo altitudinem 71
excellentiamque virtutum: iam non dubitabis, quin earum compotes homines magno animo erectoque viventes semper sint beati, qui omnis motus fortunae mutationesque rerum et temporum levis et inbecillos fore intellegant, si in virtutis certamen venerint. illa enim, quae sunt a nobis bona corporis numerata, complent ea quidem beatissimam vitam, sed ita, ut sine illis possit beata vita existere. ita enim parvae et exiguae sunt istae accessiones bonorum, ut, quem ad modum stellae in radiis solis, sic istae in virtutum splendore ne cernantur quidem.

Atque hoc ut vere dicitur, parva esse ad beate vi- 72
vendum momenta ista corporis commodorum, sic nimis violentum est nulla esse dicere; qui enim sic disputant, obliti mihi videntur, quae ipsi fecerint principia naturae. tribuendum est igitur his aliquid, dum modo quantum tribuendum sit intellegas. est enim philosophi non tam gloriosa quam vera quaerentis nec pro nihilo putare ea, quae secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fatebantur, et videre ⟨esse⟩ tantam vim virtutis tantamque, ut ita dicam, auctoritatem honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut nulla esse videantur. haec est nec omnia spernentis praeter virtutem et virtutem ipsam suis

---

4 discensio RNV 7 invectio BEN^1 invecto RN^2 inventio V 8 age N^2 auge 16 consistere R 23 fecerint *Lamb.* egerint 25 enim *Dav.* tamen 28 fatebantur (*initio scilicet quaestionis, cf. v. 23* fecerint) BRNV fatentur E *add. hoc loco Bai.*^{2}, *post* honestatis *(v. 29) Mdv.*

laudibus amplificantis oratio, denique haec est undi-
que completa et perfecta explicatio summi boni. hinc
ceteri particulas arripere conati suam quisque videri
25 voluit afferre sententiam. saepe ab Aristotele, a Theo-
73 phrasto mirabiliter est laudata per se ipsa rerum
scientia; hoc uno captus Erillus scientiam summum
bonum esse defendit nec rem ullam aliam per se
expetendam. multa sunt dicta ab antiquis de con-
temnendis ac despiciendis rebus humanis; hoc unum
Aristo tenuit: praeter vitia atque virtutes negavit rem
esse ullam aut fugiendam aut expetendam. positum
est a nostris in iis esse rebus, quae secundum naturam
essent, non dolere; hoc Hieronymus summum bonum
esse dixit. at vero Callipho et post eum Diodorus, cum
alter voluptatem adamavisset, alter vacuitatem doloris,
neuter honestate carere potuit, quae est a nostris
74 laudata maxime. quin etiam ipsi voluptarii deverticula
quaerunt et virtutes habent in ore totos dies volupta-
temque primo dumtaxat expeti dicunt, deinde con-
suetudine quasi alteram quandam naturam effici, qua
inpulsi multa faciant nullam quaerentes voluptatem.
Stoici restant. ei quidem non unam aliquam aut
alteram ⟨rem⟩ a nobis, sed totam ad se nostram phi-
losophiam transtulerunt; atque ut reliqui fures earum
rerum, quas ceperunt, signa commutant, sic illi, ut
sententiis nostris pro suis uterentur, nomina tamquam
rerum notas mutaverunt. ita relinquitur sola haec
disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna
eruditis, digna claris viris, digna principibus, digna
regibus.

---

8 dicta sunt BE 11 expetendam *dett.* petendam 15 adamasset BE 17 diverticula BENV 18 quaerunt ... habent ... dicunt *Lamb.* quaerant ... habeant (habent V) ... dicant (*'sententiae satisfaceret:* quidni, quum etiam ... quaerant ... habeant ... dicant? *ut minus hoc in Calliphonte et Diodoro mirum esse significaretur' Mdv.)* 19 primo dumtaxat NV prima dum taxat R dumtaxat primo BE 21 faciant *Bentl., Ernest.;* faciunt 23 *add. Bentl., Davis.*

Quae cum dixisset paulumque institisset, Quid est? 75 inquit; satisne vobis videor pro meo iure in vestris auribus commentatus?

Et ego: Tu vero, inquam, Piso, ut saepe alias, sic hodie ita nosse ista visus es, ut, si tui nobis potestas saepius fieret, non multum Graecis supplicandum putarem. quod quidem eo probavi magis, quia memini Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum, nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere solitum, assentientem iis, qui multum in fortuna secunda aut adversa, multum in bonis aut malis corporis ponerent.

Est, ut dicis, inquit; sed haec ab Antiocho, familiari nostro, dicuntur multo melius et fortius, quam a Stasea dicebantur. quamquam ego non quaero, quid tibi a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem discipulum cupio a te abducere.

Tum Lucius: Mihi vero ista valde probata sunt, quod 26 76 item fratri puto.

Tum mihi Piso: Quid ergo? inquit, dasne adolescenti veniam? an eum discere ea mavis, quae cum plane perdidicerit, nihil sciat?

Ego vero isti, inquam, permitto. sed nonne meministi licere mihi ista probare, quae sunt a te dicta? quis enim potest ea, quae probabilia videantur ei, non probare?

An vero, inquit, quisquam potest probare, quod perceptum, quod comprehensum, quod cognitum non habet?

Non est ista, inquam, Piso, magna dissensio. nihil enim est aliud, quam ob rem mihi percipi nihil posse videatur, nisi quod percipiendi vis ita definitur a

---

1 parumque **BE** 3 comentatus **R** commentatus *(prior* t *in ras. paulo capaciore)* **N** commendatus (conm. **E**) **BE** comendatus **V** 4 alias **N**[2] alia 9 aliquando **BE** 21 cum plane **BE** cum p̄clare **NV** comp̄clare **R** 22 perdidicerit **NV** didicerit **R** perdiderit **BE** 31 est enim **BE**

Stoicis, ut negent quicquam posse percipi nisi tale verum, quale falsum esse non possit. itaque haec cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. sed haec omittamus; habent enim et bene longam et satis
77 litigiosam disputationem. illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientis omnis esse semper beatos; nescio quo modo praetervolavit oratio. quod nisi ita efficitur, quae Theophrastus de fortuna, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibus coniungi vitam beatam nullo modo posse putavit, vereor, ne vera sint. nam illud vehementer repugnat, eundem beatum esse et multis malis oppressum. haec quo modo conveniant, non sane intellego.

Utrum igitur tibi non placet, inquit, virtutisne tantam esse vim, ut ad beate vivendum se ipsa contenta sit? an, si id probas, fieri ita posse negas, ut ii, qui virtutis compotes sint, etiam malis quibusdam affecti beati sint?

Ego vero volo in virtute vim esse quam maximam; sed quanta sit alias; nunc tantum possitne esse tanta, si quicquam extra virtutem habeatur in bonis.

78 Atqui, inquit, si Stoicis concedis ut virtus sola, si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis. quae enim mala illi non audent appellare, aspera autem et incommoda et reicienda et aliena naturae esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua et paene minima. quare si potest esse beatus is, qui est in asperis reiciendisque rebus, potest is quoque esse, qui est in parvis malis.

Et ego: Piso, inquam, si est quisquam, qui acute in causis videre soleat quae res agatur, is es profecto tu. quare attende, quaeso. nam adhuc, meo fortasse vitio, quid ego quaeram non perspicis.

---

2 haec] hic **BE** 4 haec *etiam* **B** 6 dictum] *p. 161, 11 —21* 11 repugnet **BER** 12 malis] modis **BE** 14 inquit non placet **BE** esse tantam **BE** 17 quibusdam malis **BE** 27 pene **BENV** porro **R**

Istic sum, inquit, expectoque quid ad id, quod quaerebam, respondeas.

Respondebo me non quaerere, inquam, hoc tempore 27 79
quid virtus efficere possit, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat.

Quo igitur, inquit, modo?

Quia, cum a Zenone, inquam, hoc magnifice tamquam ex oraculo editur: 'Virtus ad beate vivendum se ipsa contenta est', ⟨et⟩ Quare? inquit, respondet: 'Quia, nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum.' Non quaero iam verumne sit; illud dico, ea, quae dicat, praeclare inter se cohaerere. dixerit hoc 80
idem Epicurus, semper beatum esse sapientem — quod quidem solet ebullire non numquam —, quem quidem, cum summis doloribus conficiatur, ait dicturum: 'Quam suave est! quam nihil curo!'; non pugnem cum homine, cur tantum habeat in natura boni; illud urgueam, non intellegere eum quid sibi dicendum sit, cum dolorem summum malum esse dixerit. Eadem nunc mea adversum te oratio est. dicis eadem omnia et bona et mala, quae quidem dicunt ii, qui numquam philosophum pictum, ut dicitur, viderunt: valitudinem, vires, staturam, formam, integritatem unguiculorum omnium ⟨bona⟩, deformitatem, morbum, debilitatem mala. iam illa externa parce tu quidem; sed haec 81
cum corporis bona sint, eorum conficientia certe in bonis numerabis, amicos, liberos, propinquos, divitias, honores, opes. contra hoc attende me nihil dicere, ⟨illud dicere⟩, si ista mala sunt, in quae potest incidere

---

1 quaerebam *(p. 194, 14—18) Mdv. et Wes. (apud Mdv.);* queram 6 igitur *(i. e. quoniam ita quaeris, accuratius dic cur id facias) om.* BE 9 *add. Se.* *Post vocab.* Quare *in* N *reliqua desunt, cum sequatur* pravumve quid consentiens quid *et q. s. Acad. poster. I 19 sqq.* 14 solet *om.* BE 17 cur ... boni = cur in boni natura tantum inesse censeat 21 quae ... ii = quae eos dicere concedo ii *Mdv.* hi BEV *om.* R 24 *add. Lamb.* 25 mala *om.* R 29 *add. Mdv.* sint *Bai.*

sapiens, sapientem esse non esse ad beate vivendum satis.

Immo vero, inquit, ad beatissime vivendum parum est, ad beate vero satis.

Animadverti, inquam, te isto modo paulo ante ponere, et scio ab Antiocho nostro dici sic solere; sed quid minus probandum quam esse aliquem beatum nec satis beatum? quod autem satis est, eo quicquid accessit, nimium est; et nemo nimium beatus est; ita nemo beato beatior.

82 Ergo, inquit, tibi Q. Metellus, qui tris filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem, eosque salvos reliquit et tris filias nuptas, cum ipse consul, censor, etiam augur fuisset ⟨et⟩ triumphasset, ut sapiens fuerit, nonne beatior quam, ut item sapiens fuerit, qui in potestate hostium vigiliis et inedia necatus est, Regulus?

28 83 Quid me istud rogas? inquam. Stoicos roga.

Quid igitur, inquit, eos responsuros putas?

Nihilo beatiorem esse Metellum quam Regulum.

Inde igitur, inquit, ordiendum est.

Tamen a proposito, inquam, aberramus. non enim quaero quid verum, sed quid cuique dicendum sit. utinam quidem dicerent alium alio beatiorem! iam ruinas videres. in virtute enim sola et in ipso honesto cum sit bonum positum, cumque nec virtus, ut placet illis, nec honestum crescat, idque bonum solum sit, quo qui potiatur, necesse est beatus sit, cum id augeri non possit, in quo uno positum est beatum esse, qui

---

1 non esse *om.* R satis esse ad beate vivendum BE 4 vero *om.* BE 5 paulo ante] *p. 191, 13—16* 9 accessit *C. F. W. Mue.* accesserit ita *Dav.* et 12 *post* triumphantem *add.* vidit BE 14 tris *Bai.* tres censor consul BEV 15 etiam *dett.* esset (e̅e̅t, = esset, *scriptum est pro* e̅t = etiam) *add. edd.* 19 inquam rogas BE 22 ordiendum *Mdv.* audiendum 24 cuiquam BE 29 augeri id BE

potest esse quisquam alius alio beatior? videsne, ut haec concinant? et hercule — fatendum est enim, quod sentio — mirabilis est apud illos contextus rerum. respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus. quid sequatur, quid repugnet, vident. ut in geometria, prima si dederis, danda sunt omnia. concede nihil esse bonum, nisi quod honestum sit: concedendum est in virtute ⟨esse⟩ positam beatam vitam. vide rursus retro: dato hoc dandum erit illud. Quod 84
vestri non item. 'Tria genera bonorum'; proclivi currit oratio. venit ad extremum; haeret in salebra. cupit enim dicere nihil posse ad beatam vitam deesse sapienti. honesta oratio, Socratica, Platonis etiam. Audeo dicere, inquit. Non potes, nisi retexueris illa. paupertas si malum est, mendicus beatus esse nemo potest, quamvis sit sapiens. at Zeno eum non beatum modo, sed etiam divitem dicere ausus est. dolere malum est: in crucem qui agitur, beatus esse non potest. bonum liberi: misera orbitas. bonum patria: miserum exilium. bonum valitudo: miser morbus. bonum integritas corporis: misera debilitas. bonum incolumis acies: misera caecitas. quae si potest singula consolando levare, universa quo modo sustinebit? sit enim idem caecus, debilis, morbo gravissimo affectus, exul, orbus, egens, torqueatur eculeo: quem hunc appellas, Zeno? Beatum, inquit. Etiam beatissimum? Quippe, inquiet, cum tam docuerim gradus istam rem non habere quam virtutem, in qua sit ipsum etiam beatum. Tibi hoc incre- 85
dibile, quod beatissimum. quid? tuum credibile? si

---

2 concinant] conveniant **R** et *om.* **BE** quod] ut **BE** 8 *add. ante* positam *Bai., post* positam *Mdv.* vitam beatam **BE** 9 dato *edd.* date erit] est **BE** 10 proclivis **V** 14 potes *cod. Glogav., Dav.;* potest 15 esse beatus **BE** 18 in crucem qui agitur *cod. Mor., marg. Crat.;* in crucem quia igitur **BE** in cruce. Quia igitur **RV** 20 miser *Mdv.* miserum **RV** *om.* **BE** 23 sustinebis **BE** substinebis **V** 25 eculeo *dett.* aculeo 26 tam *dett., om.* **BERV** 29 quod *Mdv.* quid **B** quia **ERV**

enim ad populum me vocas, eum, qui ita sit affectus, beatum esse numquam probabis; si ad prudentes, alterum fortasse dubitabunt, sitne tantum in virtute, ut ea praediti vel in Phalaridis tauro beati sint, alterum non dubitabunt, quin et Stoici convenientia sibi dicant et vos repugnantia.

Theophrasti igitur, inquit, tibi liber ille placet de beata vita?

Tamen aberramus a proposito, et, ne longius, prorsus, inquam, Piso, si ista mala sunt, placet.

86 Nonne igitur tibi videntur, inquit, mala?

Id quaeris, inquam, in quo, utrum respondero, verses te huc atque illuc necesse est.

Quo tandem modo? inquit.

Quia, si mala sunt, is, qui erit in iis, beatus non erit; si mala non sunt, iacet omnis ratio Peripateticorum.

Et ille ridens: Video, inquit, quid agas; ne discipulum abducam, times.

Tu vero, inquam, ducas licet, si sequetur; erit enim mecum, si tecum erit.

29 Audi igitur, inquit, Luci; tecum enim mihi instituenda oratio est. Omnis auctoritas philosophiae, ut ait Theophrastus, consistit in beata vita comparanda; beate enim vivendi cupiditate incensi omnes
87 sumus. hoc mihi cum tuo fratre convenit. quare hoc videndum est, possitne nobis hoc ratio philosophorum dare. pollicetur certe. nisi enim id faceret, cur Plato Aegyptum peragravit, ut a sacerdotibus barbaris numeros et caelestia acciperet? cur post Tarentum ad

---

11 nonne inquit igitur tibi videntur **BE** 12 Id quaeris *P. Man.* id queres **BE** Idque res **R** Id que res **V** utrum respondero *Lamb.* utrum respondebo **R** tibi utrum respondebo **V** respondebo utrum **BE** 20 sequatur **RV** 22 enim mihi *Lamb.* enim (est **V**) ut ait theophrastus mihi 23 omnis auct. ... comparanda *Non. p. 256* 24 ut ait Theophrastus *Lamb. om.* **BERV** *Non.* constitit *(„LB^{A}“ Lindsay) Non.* 25 vivendi ... convenit *Non. p. 271* 26 hoc] atque hoc *Non.*

Archytam? cur ad reliquos Pythagoreos, Echecratem, Timaeum, Arionem, Locros, ut, cum Socratem expressisset, adiungeret Pythagoreorum disciplinam eaque, quae Socrates repudiabat, addisceret? cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot maria transmisit? cur haec eadem Democritus? qui — vere falsone, quaerere mittimus — dicitur oculis se privasse; certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit, agros deseruit incultos, quid quaerens aliud nisi vitam beatam? quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione naturae consequi volebat, bono ut esset animo. id enim ille summum bonum *εὐθυμίαν* et saepe *ἀθαμβίαν* appellat, id est animum terrore
liberum. sed haec etsi praeclare, nondum tamen per- 88
polita. pauca enim, neque ea ipsa enucleate, ab hoc de virtute quidem dicta. post enim haec in hac urbe primum a Socrate quaeri coepta, deinde in hunc locum delata sunt, nec dubitatum, quin in virtute omnis ut bene, sic etiam beate vivendi spes poneretur. quae cum Zeno didicisset a nostris, ut in actionibus praescribi solet, 'DE EADEM RE [FECIT] ALIO MODO'. hoc tu nunc in illo probas. scilicet vocabulis rerum mutatis inconstantiae crimen ille effugit, nos effugere non possumus! ille Metelli vitam negat beatiorem quam Reguli, praeponendam tamen, nec magis expetendam, sed magis sumendam et, si optio esset, eligendam Metelli, Reguli reiciendam; ego, quam ille praeponendam et magis eligendam, beatiorem hanc appello nec ullo minimo momento plus ei vitae tribuo quam

---

8 quaerere mittimus *Se.* quereremus **BER** queremus **V** quaerere nolumus *C.F.W. Mue.* se oculis **BE** 9 privavisse **R** 11 beatam vitam **R** 14 id enim ille **R** ideo enim ille **BE** id ille **V** id est enim illi summum bonum; *εὐθυμίαν cet. coni. Mdv.* 17 ab hoc enucleate **BE** 20 dubium **R** 23 *del. P. Man.* 31 minimo **RV** omnino **BE**

89 Stoici. quid interest, nisi quod ego res notas notis verbis appello, illi nomina nova quaerunt, quibus idem dicant? ita, quem ad modum in senatu semper est aliquis, qui interpretem postulet, sic isti nobis cum interprete audiendi sunt. bonum appello quicquid secundum naturam est, quod contra malum, nec ego solus, sed tu etiam, Chrysippe, in foro, domi; in schola desinis. quid ergo? aliter homines, aliter philosophos loqui putas oportere? quanti quidque sit aliter docti et indocti, sed cum constiterit inter doctos quanti res quaeque sit — si homines essent, usitate loquerentur —, dum res maneant, verba fingant arbitratu suo.

30 90 Sed venio ad inconstantiae crimen, ne saepius dicas me aberrare; quam tu ponis in verbis, ego positam in re putabam. si satis erit hoc perceptum, in quo adiutores Stoicos optimos habemus, tantam vim esse virtutis, ut omnia, si ex altera parte ponantur, ne appareant quidem, cum omnia, quae illi commoda certe dicunt esse et sumenda et eligenda et praeposita — quae ita definiunt, ut satis magno aestimanda sint —, haec igitur cum ego tot nominibus a Stoicis appellata, partim novis et commenticiis, ut ista 'producta' et 'reducta', partim idem significantibus — quid enim interest, expetas an eligas? mihi quidem etiam lautius videtur, quod eligitur, et ad quod dilectus adhibetur —, sed, cum ego ista omnia bona dixero, tantum refert quam magna dicam, cum expetenda, quam valde. sin autem nec expetenda ego magis quam tu eligenda, nec illa pluris aestimanda ego, qui bona, quam tu, producta qui appellas, omnia ista necesse est obscurari nec apparere et in virtutis tamquam in

---

2 idem dicant **V** iā dicant **R** illa appellant **BE** 6 quod **V** quam **BER** 7 scola **BERV** 11 essent **V** si **B** se **E** *et* **R** *(in quo* s *non satis cognosci potest)* 12 maneant *dett.* maneat 13 ne] ut **BE** 25 laucius **E** lautius **V** lacius **B** latitius **R** 30 quam tu producta qui appellas **RV** quam qui cum produt appellas **BE** 31 virtutis *ed. princ. Rom.* virtutes

solis radios incurrere. At enim, qua in vita est aliquid 91 mali, ea beata esse non potest. ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam videris, nec mercatura quaestuosa, si in maximis lucris paulum aliquid damni contraxerit. an hoc usque quaque, aliter in vita? et non ex maxima parte de tota iudicabis? an dubium est, quin virtus ita maximam partem optineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? Audebo igitur cetera, quae secundum naturam sint, bona appellare nec fraudare suo vetere nomine neque iam aliquod potius novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi in altera librae lance ponere. terram, 92 mihi crede, ea lanx et maria deprimet. semper enim ex eo, quod maximas partes continet latissimeque funditur, tota res appellatur. dicimus aliquem hilare vivere; ergo, si semel tristior effectus est, hilara vita amissa est? at hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vita risisse Lucilius, non contigit, ut ea re minus ἀγέλαστος, ut ait idem, vocaretur. Polycratem Samium felicem appellabant. nihil acciderat ei, quod nollet, nisi quod anulum, quo delectabatur, in mari abiecerat. ergo infelix una molestia, felix rursus, cum is ipse anulus in praecordiis piscis inventus est? ille vero, si insipiens — quod certe, quoniam tyrannus —, numquam beatus; si sapiens, ne tum quidem miser, cum ab Oroete, praetore Darei, in crucem actus est. At multis malis affectus. Quis negat? sed ea mala virtutis magnitudine obruebantur.

31 93 An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant omnium bonorum virorum, id est sapientium omnibus-

---

4 paulum *Brem.* parum   9 audeo R   sunt V   10 fraudari BR   vetere *Wes. ad or. p. Sest. p. 7 (sec. Mdv.)* veteri   neque iam *Se.* quam   11 aliquod *Lamb.* aliquid RV aliquam BE   acquirere E   17 at *Ascens.* an   quem ... risisse *Sacerd. (gramm. Lat. ex rec. H. Keil VI 442)*   ait in vita *om. Sacerd.*   20 acciderat V accideret   26 Oroete *Vict.* oronte BE oriente R orente V   At V ad R et BE

que virtutibus ornatorum, vitam omnibus partibus plus habere semper boni quam mali? Quis hoc dicit? Stoici scilicet. Minime; sed isti ipsi, qui voluptate et dolore omnia metiuntur, nonne clamant sapienti plus semper adesse quod velit quam quod nolit? cum tantum igitur in virtute ponant ii, qui fatentur se virtutis causa, nisi ea voluptatem faceret, ne manum quidem versuros fuisse, quid facere nos oportet, qui quamvis minimam animi praestantiam omnibus bonis corporis anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquantur? quis est enim, qui hoc cadere in sapientem dicere audeat, ut, si fieri possit, virtutem in perpetuum abiciat, ut dolore omni liberetur? quis nostrum dixerit, quos non pudet ea, quae Stoici aspera dicunt, mala dicere, melius esse turpiter aliquid facere cum voluptate quam honeste cum do-
94 lore? nobis Heracleotes ille Dionysius flagitiose descivisse videtur a Stoicis propter oculorum dolorem. quasi vero hoc didicisset a Zenone, non dolere, cum doleret! illud audierat nec tamen didicerat, malum illud non esse, quia turpe non esset, et esse ferendum viro. hic si Peripateticus fuisset, permansisset, credo, in sententia, qui dolorem malum dicunt esse, de asperitate autem eius fortiter ferenda praecipiunt eadem, quae Stoici. Et quidem Arcesilas tuus, etsi fuit in disserendo pertinacior, tamen noster fuit; erat enim Polemonis. is cum arderet podagrae doloribus visitassetque hominem Charmides Epicureus perfamiliaris et tristis exiret, Mane, quaeso, inquit, Charmide

---

1 que *om.* BE 3 Stoici scilicet *Lamb.* stoicis licet 7 voluptatem faceret *RKl.* voluptate maceret BEV voluptatem maceret R 9 praestantiam animi BE 14 quos *dett.* quis BER quem V 18 oculorum] g-|enu R *(num legendum sit renum sec. Tusc. II 60 incertum est)* 19 quasi *Lamb.* quis hoc vero R 21 et esse *P. Man.* et esset 22 viro *dett.* vero 23 qui BE q̄m (= quoniam) RV 28 charmides BE carimdes R carneades V Epicureus *Mdv.* epicurus 29 carmide B carnide E carimde R carneades V

noster; nihil illinc huc pervenit. ostendit pedes et pectus. ac tamen hic mallet non dolere.

32 95 Haec igitur est nostra ratio, quae tibi videtur inconstans, cum propter virtutis caelestem quandam et divinam tantamque praestantiam, ut, ubi virtus sit resque magnae ⟨et⟩ summe laudabiles virtute gestae, ibi esse miseria et aerumna non possit, tamen labor possit, possit molestia, non dubitem dicere omnes sapientes esse semper beatos, sed tamen fieri posse, ut sit alius alio beatior. atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam confirmandus, inquam; quem si tenueris, non modo meum Ciceronem, sed etiam me ipsum abducas licebit.

96 Tum Quintus: Mihi quidem, inquit, satis hoc confirmatum videtur, laetorque eam philosophiam, cuius antea supellectilem pluris aestimabam quam possessiones reliquarum — ita mihi dives videbatur, ut ab ea petere possem, quicquid in studiis nostris concupissem —, hanc igitur laetor etiam acutiorem repertam quam ceteras, quod quidam ei deesse dicebant.

Non quam nostram quidem, inquit Pomponius iocans; sed mehercule pergrata mihi oratio tua. quae enim dici Latine posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te verbis aptis nec minus plane quam dicuntur a Graecis. Sed tempus est, si videtur, et recta quidem ad me.

Quod cum ille dixisset et satis disputatum videretur, in oppidum ad Pomponium perreximus omnes.

---

6 *add. Gz. (e cod. Spirensi?)* laudabilesque **RV** 8 labor possit possit molestia **BE** labor possit molestia **R** labor possit et molestia **V** 9 semper esse **BE** 15 laetorque eam *Dav.* letor quidem 17 reliquarum *cum aliis Mdv.;* reliquorum 20 quidam **BE** quidem **RV** 21 non quam **BE** numquam **RV** 22 mihi fuit oratio *Mdv.* 24 verbis aptis nec minus plane quam dicuntur a Graecis *Schue.* nec minus plane verbis quam dicuntur a Graecis aptis **BE** nec minus plane quam dicuntur a Graecis verbis aptis **RV** *(verba* verbis aptis *videntur adscripta fuisse in marg. et inde falso loco, in* **BE** *praeterea separatim, receptae)* 25 ad me] a me **ERV**

INDEX NOMINUM ET RERUM

(NUMERI PAGINAS ET VERSUS INDICANT)

Cicero, Marcus Tullius
Scripta quae manserunt omnia